

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

HUMANİTAR

elmlər seriyası

серия

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of

HUMANITARIAN SCIENCES

№3.2018

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2018

DİLÇİLİK**UOT 81.46.01.46****DİLDƏ FONOTRANSLİTERASIYA MƏSƏLƏLƏRİ
(KONSEPTUAL BAXIŞ)****F.A.ŞİRİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti
fikrethemkar@mail.ru***

Məqalə həm ümumi dilçilik baxımından, həm də Azərbaycan dilçiliyi baxımından fonotransliterasiya məsələsinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Əsas istiqamət olaraq dünya dilçilərinin bu sahədə fikirlərinə münasibət bildirilmiş və bu münasibətlərdə fərdi fikir ortaya qoyulmuşdur. Burada daha çox nəzəri-konseptual baxışlara üstünlük verilmişdir.

Açar sözlər: ədəbi dil, fonotransliterasiya, əlifba, dominant, fonetika

Etnosun, xalqın, millətin mövcudluğu bütün tarix boyu onların dili ilə konkretləşib. Dünyada təxminən 5000 dil mövcuddur, lakin onlardan yalnız 250-yə yaxını ədəbi dilə malikdir. Bu, o deməkdir ki, hər hansı danışq dili hələ ədəbi dil deyil. Etnosun dili o vaxt ədəbi dilə çevrilir ki, həmin dildə yazı mövcud olsun. Etnosun dili yazılı şəkil almayıbsa, bu dil yayılmayıb. Ən azı, danışq dilindəki səslərin qrafemi mövcud olmalıdır. Burada biz nəzərə almalıyıq ki, dildə mövcud vahidlərin yazıya çevrilməsi fonotərtibatdan ibarətdir. Ona görə ki, söz yalnız səslənmə deyil, transliterasiyadır – yazıya – literə çevrilməsidir. Burada hamıya məlum bir sualın bəlli cavabı var: Sual: “Yazı nə üçün lazım idi?”:

1. Zaman baxımından məlumatı çatdırmaq üçün. Hər hansı vacib məlumatı çatdırmaq üçün insanlar müxtəlif yollar axtarıb, nəhayət, məlum olub ki, dolğun məlumatın çatdırılması üçün yazıya ehtiyac var. Bu yazı növünü tapmaq asan olmayıb. Ona görə də bu gün dünyada 100-dən çox əlifba növü mövcuddur.
2. Məsafə baxımından məlumatı çatdırmaq üçün. Bu zaman insanlar müxtəlif ismaric göndərmək növlərindən istifadə ediblər. Bütün dünya xalqlarında məsafə baxımından ismaric göndərmək üçün müxtəlif vasitələr olub (məsələn, Azərbaycan nağıllarında əşyavi məlumatgöndərmə üsulları).

3. Şəxsi münasibətləri – informatik, poetik, emosional fikirləri çatdırmaq üçün (bu məlumatçatdırma üsuluna daha çox şifahi dil üsulları daxildir, yəni burada yazıdan daha çox fərdi danışq dili əsas rol oynayır).
4. Dövlət mövcudluğunu tarixiləşdirmək üçün (buraya artıq mükəmməl dil üslubları daxildir. Bu zaman dilin daxili potensialından istifadə etməklə həm də etnos dövlətinin sübutu və digər etnoslar tərəfindən qəbulu əsasdır).

Bütün bu vacib şərtlər tarix boyu fonotransliterasiyanı tələb kimi ortaya qoymuşdur. Burada nəzərə alınmalıdır ki, yuxarıda verilmiş bölmələr şərti xarakter daşıya bilər. Lakin biz həm də nəzərə almalıyıq ki, bu bölmələr yazının hər hansı etnos dilindəki sözlərin qeydiyyatına alınması üçün vacib şərtədir. Özgə vasitə və yol yoxdur. Hər hansı mükəmməl əlifbaya malik xalq ədəbi dilə - yazıya, bədii ifadə vasitələrinə malik olmaya da bilər. Dillərin inkişafında tarix boyu bu, özünü sübut etmişdir. Ümumi dilçilik baxımından bu məsələni araşdıran İ.Fridrix dünyada bəlli yazılar haqqında tipoloji bölgü aparmışdır. Onun fikrincə, yer üzündə yazı-əlifba dövrləri və mənsubluğu belə təsnif edilə bilər:

- qədim Misir (e.ə. III minillik);
- şumer yazısı (e.ə. III minilliyin birinci yarısı);
- elam heroqrifləri (e.ə. III minillikdən sonra);
- protohind yazısı (e.ə. III minilliyin I yarısı);
- kirit yazısı (e.ə. III-II minillik);
- luva-xett heroqrifləri (III-I minillik);
- çin heroqrifləri (e.ə. II minillikdən bu günə qədər);
- mayya yazısı (e.ə. I minillik);
- asteklərin yazı-piktoqrafik əlifbası (1, 26).

İ.Fridrixin bu təsnifatında, yazıları - əlifbaları zaman baxımından sıralanarkən fonotransliterasiya – səslərin yazıya, səslərin ədəbi-bədii formaya çevrilməsi nəzərə alınmamışdır. Hətta özü qeyd edir ki, “bunlar yazının xarici formasıdır” (1, 49-51).

Bizə elə gəlir ki, İ.Fridrix transliterasiyanı fono hissəsindən ayrı götürmüşdür. Bu baxımdan da, görünür alim etnosların özlərinə əlifba-literoqrafika yaratmaq cəhdini diaxron baxımdan deyil, sinxron baxımdan izləməyə üstünlük vermişdir. Ona görə də İ.Fridrix əlifbaların müqayisəsində bəzi cəhətləri nəzərə almamışdır. Nəyi?

1. Dünyada elə əlifbalar bəllidir ki, həmin əlifbalar bu gün istifadə edilmir, məsələn, qədim latın, yunan, qədim türk və sair. Lakin bu əlifbalar digər əlifbaların yaranmasında rol oynamıb.
2. Elə əlifbalar mövcuddur ki, onlar heç bir dəyişmə edilmədən bu gün də istifadə edilir, məsələn, V əsrdə Mesrop Maştotsun yaratdığı gürcü əlifbası, ərəb əlifbası və sair.
3. Dünyada 21 ərəb dövlətinin (7 dialekt), 8 slavyan xalqının (11 dövlət) istifadə etdiyi əlifbalar.

Bizə elə gəlir ki, bizim adlarını çəkdiyimiz yazı növləri, qrafik ifadə

formaları təkmilləşdirilməlidir. Gəlin nəzərə alaq, bu gün 8 slavyan xalqının istifadə etdiyi IX əsrdə Konstantin və Mifodi tərəfindən yaradılmış kiril əlifbası bu gün BMT dillərindən biri kimi qəbul olunmuş yazı və dil kimi qəbul edilə bilməz. Çünki burada sözlərin tələffüzü və yazılışı arasında kəskin fərq var. Eyni fikri biz bütün dünyada geniş yayılmış və istifadə edilən ingilis dili haqqında deyə bilərik. Çünki qədim latın dili əsasında tərtib edilmiş ingilis dilindəki sözlərin yazılışı və tələffüzü kəskin fərqlənir.

Qloballaşma dövründə bəşəriyyət vahid anlaşıma yazı dilinə cəhd göstərir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi ərəb, rus-slavyan, ingilis-roman dilləri daxilindəki fərq böyük çətinlik yaradır. Bu baxımdan bu gün bəşəriyyət ortaq fonotransliterativ yazı axtarışındadır.

Haqlı olaraq N.Trubetskoy səslərin stilistik-üslubi funksiyasından danışarkən qeyd edir ki, “səsin literativ-yazılı forması dünya dillərində dominantlıq-üstünlük əlamətidir. Bu zaman aparıcı dillər özünü sübut edir (2, 22-35). Böyük alim bu fikri söyləyərkən bütün aparıcı dilləri nəzərə almışdır. Sadəcə olaraq nəzərə alaq ki, bu gün dünyada aparıcı, daha dəqiqi dominant-aparıcı dil ingilis dilidir. Bəlkə də buna görə, heç kim bu dildə olan qüsurları demir. Məsələn, ingilis dilində bütün feillərə artırılan “er” şəkilçisinin tarixən türk dilindən keçmiş “ər” – kişi, insan, yaxud ingilis dilindəki bəzi isimlərə artırılan “men” – insan demək olduğunu heç kim qabartmır: to teach-teacher, to drive-driver, business-businessmen. Türk dillərində olan bu qayda (icraçı insanı-şəxsi bildirən sözün əlavə olunması) Ellin dövründə roman dilləri qrupuna daxil olmuşdur. Eyni hadisə (türk dillərinin təsiri) slavyan dillərində baş vermişdir: tovarış-davar iş, beştau-beş dağ, saratov-sarı torpaq, kopeyk-köpük.

B.de Kurtene fonoloji məsələlərə toxunarkən göstərir ki, bəşəriyyət həmişə mükəmməl yazıya cəhd göstərmişdir (3, 215). Bu isə o deməkdir ki, dünyada dilçiləri dilin ilk və əsas yarusu kimi fonetikanı milli dillərin bazisi hesab etmişlər. Müxtəlif dillərdə fonetikaya ciddi maraq ən çox ona görə çətindir ki, tarixən fonosistem əyani olaraq, yəni diktoloji-səslənmə formasında bizə çatmamışdır. Leksik, morfoloji, sintaktik baxımdan milli dili araşdırmaq asandır. Fonoloji baxımdan 100 il, 1000 il bundan əvvəlki dilin səs və söz tələffüzünü təsvir etmək isə mümkün deyil. Bu sahədə baş verən dəyişmə və deformatsiyalar, digər tərəfdən bəzi alimlərin ehtimal üzərində qurulmuş iddiaları dəqiq qənaətləri çətinləşdirir. Məsələn, bütün ömrünü Azərbaycan dilinin araşdırmasına sərf etmiş E.V.Sevartyan dilimizdəki “aslan” sözünün fonotərtibatından bəhs edərkən yazır ki, bu söz azərbaycan dilində “ər salan” mənasındadır (4, 149). Fikirimizcə, bu, dilə münasibətdə etimoloji deyil, ehtimoloji münasibətdir. Dil yozmalarla idarə olunmur.

E.N.Şipova “Rus dilində türkiizmlər lüğəti” əsərində türk dillərindən slavyan-rus dilinə keçmiş və fonotərtibat baxımdan dəyişmiş sözlərin hamısını analiz etmişdir. Onun bu lüğətində əsl türk-azərbaycan sözləri yalnız dil baxımından deyil, həm də daxili semantik məna baxımından mahiyyətini qorunub saxlanmışdır.

Bizə elə gəlir ki, fonotransliterativ proses bütün mükəmməl dillərdə - ədəbi-bədii imkanlara malik olan dillərdə baş verən sosiolinqviistik prosesdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Фридрих И. История письма, М., 1979, 463с.
2. Трубецкой Н.С. Основы фонологии, М., 2010, 335с.
3. Boduen de Kurtene İ.A. Ümumi dilçilik üzrə əsərləri. Bakı, 2014, 331s.
4. Севартян Э.В. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. М., 1966, 436с.
5. Щипова Э.Н. Словарь тюркизмов в русском языке, Алма-Ата, 1976, 445с.

ВОПРОСЫ ФОНОТРАНСЛИТЕРАЦИИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ (КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД)

Ф.А.ШИРИЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию вопроса фонотранслитерации в свете азербайджанского и русского языков. В первую очередь, выражено индивидуальное отношение к рассуждениям в данной области. При этом отдается предпочтение теоретико-концептуальным взглядам.

Ключевые слова: Литературный язык, фонотранслитерация, алфавит, доминирующей, фонетика

THE LANGUAGE IN THE PHONOTRANSLITERATION ISSUES (CONCEPTUAL VIEWS)

F.A.SHIRIYEV

SUMMARY

The article is dedicated to studying the issue of phonotransliteration in terms of globalism, as well as in terms of Azerbaijani linguistics. The main focus of the world linguists is to express their views on this issue and a personal opinion is expressed in these relations. Here, more theoretical and conceptual views are preferred.

Key words: Literary language, phonotransliteration, alphabet, dominant, phonetics;

UOT 5706.01**“AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTOLOJİ LÜĞƏT”İNDƏ
HEYVAN KOMPONENTLİ FİTONİMLƏR****N.Y.ABASOVA****Bakı Dövlət Universiteti****nubar.abasova@mail.ru**

Bu məqalədə Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətinin 4-cü nəşrində təsadüf edilən komponentlərindən biri heyvan adı olan dialekt fitonimlər toplanıb tədqiq edilmişdir. Lüğətdən 69 belə nümunə tapılmışdır. Dialekt fitonimlər quruluşca mürəkkəb olub, forma və məzmunca, eləcə də semantik çalarına görə rəngarəngdir. Məqalədə həmin fitonimlər birinci komponentinə əsasən əlifba sırası ilə təsnif edilmiş, hər iki komponenti qrammatik və semantik cəhətdən təhlil edilmiş, bu fitonimlərin formaca və məzmunca əmələ gətirdiyi qruplar, sözlərin mənşəyi və işlənmə dairəsindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: dialekt sözlər, fitonimlər, heyvan adları, bitki adları

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilmə tarixi təxminən 100 il əvvəldən başlanır. XX əsrin 20-ci illərində Ə.Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə dialekt və şivələrdən zəngin lüğət materialı toplanmışdır. Bu materiallar əsasında Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin gənc tədqiqatçıları 30 cildlik lüğət nəşr etməyi planlaşdırmışdılar. Lüğətin yalnız 2 cildi, “A” və “B” hərfli nəşr oluna bilmişdir. II Dünya müharibəsinin başlanması ilə bu iş ləngimiş, yalnız 50-ci illərdə yenidən gündəmə gəlmişdir. 1964-cü ildə bütün hərfli əhatə edən bircildlik “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” çap olunmuşdur. Lüğətdə 6300 dialekt söz işlənmişdir. 70-ci illərdə dialektlərin tədqiqat arealı genişlənmiş, yalnız Azərbaycan Respublikası daxilindəki şivələr yox, həm də İran İslam Respublikası, Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan ərazisindəki Azərbaycan şivələri də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu tədqiqlərin nəticəsi olaraq, 1975-ci ildə 20 minə yaxın sözü əhatə edən ikiçildlik dialektologiya lüğəti hazırlanmış, amma müxtəlif səbəblərdən uzun müddət nəşr edilə bilməmişdir. Yalnız 1991-ci ildə akad. A.A.Axundov Türkiyə Respublikası Dil Qurumunun rəhbərliyi ilə danışıqlar apararaq, lüğətin Türkiyədə Türk Dil Qurumu hesabına nəşr olunması üçün razılıq əldə etmişdir. I cild 1999, II cild 2003-cü ildə Ankarada nəşr olunmuşdur (1).

Məqələnin tədqiqat obyektini olan bu lüğət 2007-ci ildə Prezidentin fərmanı ilə yenidən nəşr olunmuşdur. Bu lüğət ikiçildlik dialektologiya lüğətinin

yeniləşdirilmiş nəşridir. 1924-2004-cü illərdə Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan və İran İslam Respublikaları ərazisindəki bir çox Azərbaycan şivələrinin materialları əsasında hazırlanmışdır. Lüğətdə 28 mindən artıq söz və ifadə öz əksini tapmışdır (2-6).

Məqalədə bu sonuncu adı çəkilən lüğətdə işlənmiş heyvan adından yaranmış 70-ə yaxın fitonim tapılmış və müxtəlif cəhətlərdən tədqiq edilmişdir. Həmin fitonimlərə nəzər salaq:

- At sözü ilə bağlı 6 fitonim işlənmişdir (atdılobya, atdol, atlıxiyar, atqay-taran, atqulançarı və s.). Onlardan üçü I növ təyini söz birləşməsi, ikisi II növ təyini söz birləşməsi, biri isə feili sifət tərkibi formasındadır. Fitonimlərin I komponenti olan at milli mənşəli sözdür, qoşulan və minilən ev heyvanıdır. II komponentlərindən biri – dol sözü arxaik, digərləri ümumişlək sözdür. Dol “Keçmişdə quyudan su, neft (mazut) çəkmək üçün mal dərisindən, yaxud brezentdən və s.-dən tikilən tuluq” deməkdir.

- Ayı sözü ilə bağlı 2 fitonim işlənmişdir (ayıağacı, ayıfındığı). Hər ikisi II növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Ayı uzun tüklü, ağır gövdəli, hər şey yeyən iri yırtıcı heyvandır. Ayıağacı Şəmkir, Ayıfındığı Şuşa dialektində işlənir. Birinci yabanı bitki, ikinci yabanı ağac və o ağacın meyvəsinin adıdır.

- Bağa sözündən də 2 fitonim (bağaburcu və bağatikanı) yaranmışdır. Bağa tısağa sözünün qısaldılmış formasıdır. Tısağa – bədəni sümük qınla örtülü, qısa ayaqları ilə çox yavaş hərəkət edən, ayaqlarını və başını qının içində gizlədən sürünən heyvandır. Bağaburcu Cənbərək dialektində işlənir, ağacda əmələ gələn mamır növüdür. Burada bağa tısağa, burc isə elə həmin regionun şivələrində tumurcuq mənasını verən iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bağatikanı isə Ağbaba dialektində işlənən yabanı bitki adıdır. Fitonimlərin hər ikisi II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir.

- Bildirçin adı ilə bağlı yalnız bir – bildirçinbudu fitonimi işlənmişdir. Salyan və Kürdəmir şivələrində bildirçinbıdı, Tərtər dialektində bildirçinbudu şəklində işlənir. Armud növlərindən birinin adıdır. Sırf bənzətmə əsasında adlandırılmışdır. II növ təyini söz birləşməsi formasındadır.

- Birə sözü ilə də yalnız bir birəçiçəyi fitonimi işlənmişdir. Bu bitkinin qurudulmuş çiçəklərindən birə-cücülərə qarşı mübarizədə toz hazırlanır. Eyni zamanda bitkinin eynən birəni xatırladan tünd yaşıl rəngli xirda ətli yarpaqları var. II növ təyini söz birləşməsi formasındadır.

- Buğa adı ilə də bir – buğatikanı fitonimi işlənmişdir. Kəlbəcər şivəsində işlənən bu söz maralçiləyi bitkisinin dialekt variantıdır. Mal yemi kimi istifadə olunan ağ çiçəkli hündür, yabanı bitki adıdır.

- Buzov sözü ilə bağlı bir fitonim – buzoyburnu formasında işlənən buzovburnu adı işlənmişdir. Oğuz şivəsində işlənən bu söz alma növünün adıdır. II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir.

- Canavar adı ilə bağlı iki (canavargəzdirən və canavarsaqçası) fitonim işlənmişdir. Birincisi feili sifət tərkibi formasındadır, kol bitkisinin adıdır. Ca-

navarsaqqası isə II növ təyini söz birləşməsi formasındadır, Ağdaş dialektində işlənir, qoz növüdür.

- Çaqqal ismi ilə bağlı bir, çaqqalarmıdı formasında işlənmiş cır armud adıdır.

- Dana adı ilə bağlı danaqıran fitonimi işlənmişdir. Bu, novruzgülü bitkisinin bir çox bölgələrdə işlənən dialekt variantıdır. Feili sifət tərkibi formasındadır.

- Donuz adı ilə bağlı 2 fitonim (donuzotu, donuzqılı və donuzqılıcı) işlənmişdir. Donuzotu (do:zotu) II növ təyini söz birləşməsi formasındadır, İmişli, Kürdəmir dialrktində yabanı alağ bitkisinin adıdır. Donuzqılıcı da II növ təyini söz birləşməsi formasındadır, Göygöl dialektində yarpaqları qılınca oxşayan yabanı bitki adıdır. Do:zqılı şəklində işlənən sonuncu dialekt söz isə Oğuz dialektində işlənir və topa halında bitən yarpaqsız bitkinin adını bildirir. II növ təyini söz birləşməsi formasındadır.

- Dovşan adı ilə bağlı isə 5 bitki adı (dovşanağacı, dovşançarığı, dovşanotu, dovşanqulağı, dovşanturpu) işlənmişdir. Do:şanağacı Gədəbəy dialektində işlənir, meşə ağacının adıdır. Do:şançarığı isə bağayarpağı bitkisinin Şuşa dialektində işlənən variantıdır. Do:şanqulağı Füzuli, do:şanotu Şuşa, do:şanturpu Tovuz dialektlərində işlənib müxtəlif yabanı bitkilərin adlarını bildirir. Fitonimlərin beşi də II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir.

- Eşşək adı ilə bağlı 2 (eşşəyotu və eşşək sütdüyanı) fitonimləri işlənmişdir. Eşşəyotu Şuşa dialektində işlənir, yabanı bitki adıdır. Eşşək sütdüyanı isə Mingəçevir dialektində işlənir, yabanı bitki adıdır. Sütdüyan sözü özü də dialektizm olub, xırda yarpaqlı, südlü, şirəli yabanı yem bitkisi adıdır. Birincisi II növ təyini söz birləşməsinin mürəkkəb sözə çevrilmiş formasıdır. İkincisi isə söz birləşməsi şəklində dialektlərdə işlənir.

- Xoruz adı ilə də bir fitonim – xoruzpipiyi işlənmişdir. Qax dialektində xoruzbibiqi, Laçın dialektində xoruzpipiyi fonetik variantları var. Yabanı bitki adıdır. II növ təyini söz birləşməsi formasındadır.

- İlan sözü ilə bağlı iki (ilandili, ilangülü) fitonim işlənmişdir. Hər ikisi II növ təyini söz birləşməsi formasındadır. İlandili Oğuz dialektində nazik, uzun formaya malik yabanı bitki adıdır. İlangülü Ordubad dialektində sarı çiçək adıdır.

- İnək adı ilə bağlı yalnız bir – inəkəmcəyi fitonimi işlənmişdir. Naxçıvan dialektində iri giləli üzüm növünün adıdır. II növ təyini söz birləşməsi formasındadır.

- İt adı ilə bağlı 3 fitonim (itdirsəyi, itdöşəyi, itxiyarı) işlənmişdir. Hər üçü II növ təyini söz birləşməsi formasındadır. İtdirsəyi İmişli dialektində tikanlı kol bitkisinin adıdır. İtdişəyi formasında işlənmiş ikinci dialektizm Kürdəmir dialektində paxlaya oxşayan yabanı bitki adıdır. İtxiyarı isə Dərbənd dialektində işlənir, xiyara bənzər zəhərli yabanı bitkinin adıdır.

- Keçi adı ilə bağlı biri omonim olmaqla, 3 fitonim (keçiməmcəyi, keçimə-

məsi, keçkeçi) işlənmişdir. Keçiəmcəyi bir çox bölgələrdə işlənir, üzüm növüdür. Keçiməməsi dialekti isə omonimlik xüsusiyyəti daşıyır. Hər iki mənası fitonimdir. Birincisi Cəbrayıl şivələrində yuxarıda adı çəkilən inəkəmcəyi dialekti ilə sinonimdir, uzun giləli üzüm növüdür. İkinci mənası isə Basarkeçər dialektində kökü yeyilən bitki adıdır. Keçkeçi Qazax-Borçalı şivələrində işlənir, budaqlarından süpürgə düzəltmək üçün istifadə olunan kol növünə deyilir. Yarımçıq təkrar əsasında yaranmışdır.

- Qarğa adı ilə bağlı 3 fitonim (qarğaçayır, qarğaqaq, qarğasabunu) işlənmişdir. Qarğaçayır I növ təyini söz birləşməsi formasındadır, Ucar dialektində mal yemi kimi işlənən çayır bitkilərindən birinin adıdır. Qarğaqaq fitonimi də I növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Oğuz dialektində qarğaqaq şəklində işlənən bu ad Novruz vaxtı çiçək açan yabanı bitkiyə deyilir. Qarğasabunu II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Göygöl şivəsində işlənən bu söz paltar yuanda istifadə edilən yabanı bitki adıdır.

- Qoç adı ilə bağlı yalnız bir fitonim – qoç-quzu dialekti işlənmişdir. Bu, təkcə Dialektologiya lüğətindən deyil, bütün digər mənbələrdən də topladığımız nümunələr içində yeganə defislə yazılan heyvan tərkibli fitonimdir. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Komponentlərin biri deyil, hər ikisi heyvan adıdır. Ədəbi dildə dombalan adı ilə tanınan bu bitki yer altında bitən kartofabənzər göbələk növüdür. Basarkeçər şivəsində işlənir.

- Qoyun adı ilə bağlı 2 fitonim (qoyunburnu, qoyungözü) işlənmişdir. Hər ikisi II növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Qoyunburnu itburnu bitkisinin dialekt variantıdır. Bənzərlik əsasında adlandırılmışdır. Basarkeçər dialektində işlənir. Qoyungözü isə Qazax və Şuşa dialektində dombalan bitkisinə deyilir.

- Qulan və qulun zoonimləri eyni mənanı verib körpə at balasına deyilir. Dialektologiya lüğətində sözün hət iki variasiyası ilə bir neçə fitonimə rast gəldik.

Qulancar, qulangül, qulunayağı, qulunkişnişi, qulunotu dialekt fitonimlərinə nəzər salaq. Qulancar bir çox bölgələrdə işlənir, yeməli yabanı bitkinin adıdır. I növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Qulan atın balası, car isə car çəkmək frazeoloji birləşməsinin tərkibində qalan qışqırıq, səs mənası verən arxaikləşmiş sözdür. Qulangül Quba dialektində işlənir gül adıdır. I növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Digər fitonimlərin hər biri II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Qulunayağı yolotu bitkisinin Gədəbəy dialektində işlənən variantıdır. Qulunkişnişi Göygöl, qulunotu Kəlbəcər dialektində işlənir, yabanı bitki adlarını bildirir.

- Qurbağa sözü ilə bağlı 2 fitonim (qurbağagözü və qurbağakəci) işlənmişdir. Hər ikisi II növ təyini söz birləşməsi formasındadır, hər ikisinə Cənub dialektində (Lənkəran, Lerik) rast gəlinir. Qurbağagözü bataqlıqlarda və digər su hövzələrində bitən enli yarpaq bitkinin adıdır. Qurbağakəci isə Ağaclarla bitən yosun növüdür.

- Qurd adı ilə bağlı iki (qurdağzı və qurdotu) dialektləri işlənmişdir. Hər ikisi II növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Qurdağzı Şəki dialektində otaq bitkisinin adıdır. Bəzi şivələrdə itağzı ilə də tanınır. Qurdotu isə, Kəlbəcər dialektində dərman bitkisinin adıdır. Onun çiçəklərini qurudub heyvan yaralarına bağlayırlar. Yaradakı infeksiya mənbəyi olan qurdları öldürür. Bildiyimiz kimi, qurd omonim sözdür, canavar və böcək mənalı var. Bu iki fitonimdən birincisi canavar, ikincisi böcək mənasını verən qurd sözündən törəmişdir. Birincisi bənzərlik, ikincisi, məişətdə istifadə əsasında adlandırılmışdır.

- Quş ismi ilə bağlı 3 fitonim (quşburnu, quşqonmaz, quşquyuğu) işlənmişdir. Birincisi tərkibcə II növ təyini söz birləşməsi şəklindədir. Daşkəsən-Gədəbəy şivələrində itburnunun dialekt variantı kimi işənir. Türkiyə türkcəsində də itburnu bitkisi kuşburnu olaraq işlənir. Quşquyuğu kiçik güllü cə bitkisinin Şahbuz dialektində işlənən variantıdır. Eynən quş quyuğunu xatırladan çiçəyi vardır. Quşqonmaz isə Salyan dialektində sarıtikan bitkisinə deyilir. Tərkibinə görə quş ismi və qonmaq feilinin qeyri-qəti gələcək zamanda olan fonetik dialektizminin (qonmaz) birləşməsindən ibarətdir.

- Quzu ismi ilə bağlı biri omonim olmaqla 5 fitonim (quzudili, quzuqarnı, quzuqulağı, quzugörən və qoç-quzu) işlənmişdir. İlk 3 fitonim II növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Quzudili Bakı dialektində qoyun-quzuya yem kimi verilən yabanı bitki adıdır. Quzuqarnı dialekt sözü omonimlik xüsusiyyəti daşıyır. Oğuz və Şəki şivələrində bişiriləndə ət dadı verən yeməli göbələk növünə deyilir. Tərtər şivəsində isə yeməli yabanı bitkidir. Quzuqulağı Şəki dialektində yeməli göbələk növüdür. Feili sifət tərkibi formasında olan quzugörən Oğuz dialektində alma növünə deyilir. Qoç-quzu fitonimi barəsində yuxarıda məlumat vermişdik.

- Pişik sözü ilə bağlı 4 fitonim (pişikayağı, pişikciynağı, pişikdınağı, pişiküzümü) işlənmişdir. Hər biri II növ təyini söz birləşməsi formasındadır. Pişikayağı Dərbənd dialektində, pişikciynağı İmişli, Qazax və Şəmkir şivələrində, pişikdınağı Laçın dialektində yabanı bitki adıdır. Pişiküzümü isə Culfa dialektində üzüm növlərindən birinin adıdır.

- Sərçə sözü ilə yalnız bir, Quba-Xaçmaz şivələrində sərçəbudi formasında işlənən, armud növlərindən birinin adı olan fitonim tapılmışdır.

- Sığır sözü ilə də bir, sığırıldıyi fitonimi işlənmişdir. Qazax dialektində işlənən bu söz enli yarpaqları olan yeməli bitkinin adıdır.

- Toğlu sözü ilə bağlı bir fitonim – toğlucu tapılmışdır. Quruluşca düzəltmə sözdür, Qazax-Borçalı dialektində Süpürgə düzəltmək üçün istifadə olunan yabanı bitki adıdır.

- Turac adı ilə də bir quruluşca düzəltmə söz olan turaci fitonimi işlənmişdir. Kürdəmir dialektində işlənən bu söz yemişin növlərindən birinin adıdır.

- Tülkü adı ilə bağlı omonimlik səciyyəsi daşıyan tülküquyuğu fitonimi işlənmişdir. II növ təyini söz birləşməsi formasında olan bu fitonim Ağdam-Tərtər şivələrində üzüm növü, Kürdəmir şivəsində çəltik növünün adını bil-

dirir.

Dialekt fitonimlərin və onların komponentlərini müxtəlif istiqamətlərdən təhlil edək:

“Azərbaycan dilinin dialektologiya lüğəti”ndə 3-ü omonim olmaqla 69 bitki adı işlənmişdir. Qrammatik tərkibinə görə onlardan 53-ü II növ təyini söz birləşməsi, 7-si I növ təyini söz birləşməsi, 4-ü feili sifət tərkibi, 3-ü fərqli, söz yaradıcılığı üçün məhsuldar olmayan formalarda olan quruluşca mürəkkəb, 2-i isə quruluşca düzəltmə sözdür. Onlara daha dərindən nəzər salaq: 69 fitonimdən ikisi quruluşca düzəltmədir (toğlucu və turaci) (2).

Digər 67 fitonim quruluşca mürəkkəbdir. Qoç-quzu dialekt fitonimi defislə yazılan mürəkkəb sözdür. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Digəri cümlə formasının mürəkkəb sözə cevlməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb sözdür (quşqonmaz). Quşqonmaz mürəkkəb sözü isim+qonmaq feilinin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarında olan forması şəkilindədir. Keçkeçi fitoniminin də qrammatik tərkibi maraqlıdır. Bildiyimiz kimi dilimizdə yarımçıq təkrarların işlənməsinə tez-tez rast gəlinir.

Fitonimərdən dördü isim+feili sifət modeli əsasında yaranmışdır. Hər birinin I komponenti zoonim, II komponenti -an² şəkilçisi ilə düzəlmiş feili sifətlərdən ibarətdir (atqaytaran, canavargəzdirən, quzugörən, danaqıran).

Yeddi fitonim I növ təyini söz birləşməsi şəklindədir (atdol, qulangül, qulancar, qarğaçaq, qarğaçayır, atdılobya, atlıxiyar). Hər biri təyin edən+təyin edilən modelinə uyğun yaranmışdır. İlk 5 sözdə I komponent quruluşca sadə zoonimdən, digər 2 sözdə isə kökü zoonim olan düzəltmə sifətdən ibarətdir. II komponentə gəlinə, dol, car və qaf sözləri arxaikləşib, müasir dilimizdə müstəqil işlənə bilmir. Dol tuluq, car qışqırıq, qaf zənnimizcə, q hərfinin ərəb əlifbasındakı adıdır. Gül və çayır sözləri bitki adıdır. Lobyə və xiyar isə tərəvəz. Atlıxiyar [atlıyerpənəx] və atlılobya bitkiləri müvafiq olaraq, ağaca sarmaşb-dırmaşan xiyar və lobyə növlərinin adıdır. Atlı komponenti burada semantik mənasını genişləndirərək, hündürə qalxan, dırmaşan mənasında işlənmişdir.

Fitonimlərin böyük əksəriyyəti isə II növ təyini söz birləşməsi modelinə uyğundur (eşşəyotu, ilangülü, itdirsəyi, qurbağagözü və s.). Hər birinin I komponenti qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan zoonimdən, II komponenti mənsubiyyət şəkilçili müxtəlif mənalı isimlərdən ibarətdir. Bu isimlər içində bədən üzvünə (gözü, ayağı, quyruğu və s.), bitki adına (otu, gülü), meyvə adına (alması, üzümü), eləcə də, müxtəlif semantik çalarlara malik sözlər (çarığı, sabunu, döşəyi və s.) rast gəlinir.

Bu fitonimlərin məna qruplarına nəzər salaq: Hər iki mənası fitonim olan omonimlik xüsusiyyəti daşıyan 3 fitonimə rast gəldik.

Quzuqarnı 1. Oğuz və Şəki şivələrində bişiriləndə ət dadı verən yeməli göbələk növünə deyilir.

Quzuqarnı 2. Tərtər şivəsində yeməli yabanı bitki adıdır.

Keçiməməsi 1. Cəbrayıl dialektində uzun giləli üzüm növüdür.

Keçiməməsi 2. Basarkeçər dialektində kökü yeyilən yabanı bitki adıdır.

Tülküquyruğu 1. Ağdam- Tərtər şivələrində üzüm növüdür.

Tülküquyruğu 2. Kürdəmir şivəsində çəltik növünün adını bildirir.

Bundan başqa lüğətdə buzoyburnu şəklində işlənən buzovburnu dialektinə diqqət çəkmək istərdik. Dialektologiya lüğətində bu söz Oğuz dialektində Alma növlərindən birinin adı kimi verilib. Eləcə də, buzovburnu fonetik tərkibində Xaçmaz dialektində danadışi həşəratının adı kimi verilir. Buzovburnu adında əncir növü olduğu da məlumdur. “Əncir, Tut fəsiləsinə aiddir. Sortları çoxdur, ölkəmizdə rayonlaşdırılmış yerli və gəlmə sortlardan Buzovburnu, Gəncə sarı ənciri, Abşeron sarı ənciri, Azəri, Xəzəri, Kadota Kalimirna və s.-dir” [7].

Heyvan adından yaranmış fitonimlərin sinonimliyi də müşahidə edilmişdir. Müxtəlif regionlarda eyni bitkiyə iki müxtəlif, amma məhz heyvan adı ilə bağlı ad verilməsi maraqlı haldır. Məsələn:

- İri giləli üzüm növünə Naxçıvan dialektində inəkəmcəyi, Cəbrayıl dialektində Keçiməməsi deyilir.
- Ədəbi dildə güllüçə (*Lathyrus*) adı ilə tanınan çoxillik çiçək bitkisi Şahbuz dialektində quşquyruğu, Basarkeçər dialektində keçiməməsi adlandırılmışdır.
- İtburnu bitkisinə də dialektlərdə müxtəlif adlarla rast gəlinir. Daşkəsən-Gədəbəy dialektində quşburnu, Basarkeçər dialektində qoyunburnu deyilir.
- İtağzı bitkisini də Gədəbəy dialektində qurdağzı adlandırmışlar.

Gördüyümüz kimi, ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də heyvan adından yaranmış fitonimlər işlənmə dərəcəsinə, eləcə də leksik-semantik baxımından zəngin və çoxşaxəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dialektoloji lüğəti I cild (A-L). Ankara: Türk dil kurumu, 1999, 374 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-qərb nəşriyyatı, 2007, 568 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. I cild (ABCÇD). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. II cild (EƏFGHXİJK). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild (QLMNOÖPR). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild (SŞTUÜVYZ). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
7. Subtropik meyvə bitkilərinin becərilmə texnologiyası. //http://www.agro.gov.az

**ФИТОНИМЫ С КОМПОНЕНТАМИ ИМЕН ЖИВОТНЫХ
В «ДИАЛЕКТИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ»**

Н.Я.АБАСОВА

РЕЗЮМЕ

В этой статье нашли отражения 69 найденные в 4-ом издании «Диалектического словаря» диалектизмы-фитонимы сформированные из имен животных. Названия растений были анализированы грамматически и семантически. Говорится о разнообразии значения этих слов.

Ключевые слова: диалектизмы, фитонимы, имена животных, названия растений

**PHYTONYMS WITH THE NAMES OF ANIMALS IN THE
"DIALECTICAL DICTIONARY" OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE**

N.Y.ABASOVA

SUMMARY

The article analyzes 69 dialectical phytonyms with animal names in the 4th edition of the "Dialectical Dictionary" of the Azerbaijani language. The phytonyms are of complex structure and multifarious for their content and form as well as semantic hue. The phytonyms are classified in the alphabetical order according to their first component and their both components are grammatically and semantically analyzed.

Key words: dialects, phytonyms, names of animals, names of plants

UOT 81'271; 82.085; 808.5.

**AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN DİLİNDƏ
AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU TEXNOLOGİYALARI**

S.M.MƏRDANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

samiremardanova@gmail.com

Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu texnologiyaları müxtəlif janrların təmsalında özünü kifayət qədər qabarıq göstərir. Və bu, sübut edir ki, tamamilə təbii olaraq, folklor dilinin genetik əsasında ailə-məişət nitqi dayanmışdır.

Müəllif məqalədə folklor janrlarının (layla, nazlama və ya oxşama, uşaq folkloru, ailə-məişət mərasimləri və s.) konkret nümunələrini lingvopoetik baxımdan araşdırmaqla ailə-məişət üslubunun arxetiplərini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: folklor dili, ailə-məişət üslubu, laylalar, nazlamalar və ya oxşamalar, uşaq folkloru, ailə-məişət mərasimləri, nitq texnologiyaları

Hər bir xalqın dilinin ilk ədəbiləşmə mənbəyi onun folkloru – şifahi xalq ədəbiyyatıdır ki, həmin dilin, hətta yazı meydana çıxdıqdan sonra da yaşayib zənginləşən normativ ifadə model-konstruksiyalarını təqdim etməklə yazılı ədəbi dilin əsaslarını hazırlayır. Müşahidələr göstərir ki, folklorun dili, ümumiyyətlə, daha çox ailə-məişət üslubu texnologiyalarından ibarət olub xalqın mənəvi aləmi, vərdisləri, mərasimləri ilə standartlaşır, ardıcıl təkrarlanma nəticəsində etnik yaddaşa hopur, müxtəlif variantlar törədir. Bu elə kütləvi nitq təzahürüdür ki, hər yeni nəsil onu olduğu kimi mənimsəyib gələcək nəsillərə ötürməklə stabil dialektfövqü ünsiyyət mexanizmləri formalaşdırmış olur.

Xalqın həyatı dedikdə, təbii ki, ilk növbədə onun kütləvi mərasimlərdə iştirakı nəzərdə tutulur ki, buraya ailə-məişət, mövsüm və əmək-təsərrüfat mərasimləri daxildir. Əlbəttə, bunlar bir-biri ilə ruhən nə qədər bağlı olsa da, aydın seçilən fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.

Ailə-məişət mərasimləri, əsasən, a) insanın doğulması, b) ailə qurması və c) dünyadan getməsi kimi əlamətdar hadisələrlə bağlı olaraq keçirilir ki, həmin mərasimlərin zəngin ideya-məzmunu ilə yanaşı, kifayət qədər mükəmməl dil-üslub vasitələri də vardır.

Yeni doğulmuş uşağa xüsusi intonasiya ilə oxunan nəğmələr-laylalar ailə-məişət dilinin ən məhrəm örnəklərindən sayılır. Körpə laylanın məzmununu anlamasa da, ana dilinin səs harmoniyasını təhtəlşüür bir istəklə qəbul edir;

layla çalan ana isə, təbii ki, öz arzularını, ümidlərini, məhəbbətini dilə gətirə-gətirə həm də bədii nitq əbidəsi yaradır:

Layla, beşiyim, layla,
Evim, eşiyim, layla.
Sən yat şirin yuxuda,
Çəkim keşiyin, layla (1, 14).

A layla, gülüm, layla,
Gülüm, sünbülüm, layla.
Böyü, sənin sayəndə
Mən də bir gülüm, layla (1, 15).

İgid qalasan istər,
Dağlar lalasan istər.
Mən balamı istərəm,
Balam balasın istər (1, 16).

Əlbəttə, laylaların, demək olar ki, heç bir bəndi layla çalma prosesində bilavasitə yaranmır, bir qayda olaraq, mövcud poetik model təkrar edilir. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ana öz istedadı səviyyəsində müəyyən improvizasiya imkanlarına da malik olduğundan həmin mövcud poetik model daxilində mətnə yeniliklər gətirə, elə əlavələr də edə bilər ki, bu, layla mətnlərini nitq materialı baxımından həmişə canlı, müasir saxlayar.

Nazlamlar və ya oxşamlar da laylalar kimi qadın-ana yaradıcılığının məhsuludur:

Atım-tutum mən səni,
Şəkərə qatım mən səni.
Dədən evə gələndə
Qabağa tutum mən səni (1, 20).

Göydəki quşlar bu balama qurban,
Yağan yağışlar bu balama qurban!
Kişnəyən atlar bu balama qurban,
Sonsuz arvatlar bu balama qurban!
... Ay Allah, bundan üç dənə ver,
Üç dənə vermə, beş dənə ver.
Həsərin çəkmişlərə ver,
Alı-gülü solmuşlara ver! ... (1, 21-22).

Ailə-məişət üslubu yuxarıdakı mətnlərdə, hər şeydən əvvəl, lüğət tərkibinin ümumişləkliyi ilə təmsil olunur: beşik, ev, eşik (əslində: ev-eşik), yatmaq, şirin yuxu, keşik çəkmək, gül, sünbül, böyümək, sənin sayəndə, gülmək, qala, dağ, lala, bala, atıb tutmaq, şəkərə qatmaq, dədə, qabağa tutmaq, balama

qurban, yağış, yağmaq, at, kişnəmək, sonsuz, həsrət çəkmək, alı-gülü solmaq və s. Göründüyü kimi, bu leksikonda öz-özlüyündə, yəni kontekstlə motivlənməkdən başqa, həm də söz seçimi vasitəsilə bir sıra ideyalar qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılır: a) ana övladının sağ-salamat böyüyüb ona dayaq olmasını istəyir, b) el-obanın keşiyində durmasını arzulayır, c) belə oğulların hər evdə, ailədə olmasını diləyir və s.

Ailə-məişət üslubunun özünəməxsus təzahür formalarından biri uşaq folklorunun dilidir ki, buraya sanamalar, düzgülər, cıratmalar, müxtəlif uşaq oyunlarının nəslrlə olan, əsasən, standart mətnləri və s. daxildir.

Sanamalar, düzgülər və cıratmalar nəzm şəklində olsa da, burada ailə-məişət dili xüsusi poetik stilizasiyalara məruz qalmadan, məişət təbiiliyində təqdim edilir; məsələn:

a) sanama:

Birə - birə,
İkiyə - iynə,
Üçə - üzük,
Dördə - döşək,
Beşə - beşik,
Altıya – alma,
Yeddiyə - yemiş,
Səkkizə - sərçə,
Doqquza – dolça,
Ona – oraq,
On birə - daraq...
Gəlin gedək
Filankəsin
Evini yaraq (1, 28).

b) düzgü:

A vəlli, vəlli, vəlli,
Naxır gəlir dörd əlli.
Nənəm sağar, gətirər,
Pişik başın batırar.
Pişik kimin pişiyi?
Xan evinin pişiyi.
Xan evinin nəyi var?
Çala-çuxur çayı var,
Dağa çıxan atı var,
Göy muncuqlu iti var... (1, 32).

c) cırnatma:

- Gəl gedək bağa.
- Mən də, mən də.
- Çıxaq budağa,
- Mən də, mən də.
- Şaftalı yığaq.
- Mən də, mən də.
- Bağban gəlsin.
- Mən də, mən də.
- İtə qışqırsın.
- Mən də, mən də.
- İt mənə hürsün.
- Mən də, mən də (1, 57).

Bu mətnlərin linqvostilistik tipologiyasına aşağıdakı xüsusiyyətlər daxildir ki, onlar eyni zamanda ailə-məişət üslubunun əsas əlamətlərini müəyyən edir: 1) fonogrammatik təkrara meyillilik, 2) ümumişlək leksikonun mətnin lüğət tərkibində aparıcı mövqe tutması, 3) obrazlılığın son dərəcə sadələşməsi, 4) zarafata (komizmə) meyillilik, 5) ən adi mühakimələrlə açıqgözlülüyə, təfəkkür çevikliyinə, nəticə etibarilə, müdrikiyə çağırış və s.

Uşağın dil açması, ana dilinin incəliklərinə yiyələnməsi, cəmiyyətlə ünsiyyətin ədəbi linqvistik normalarına yiyələnməsi o qədər ciddi amil sayılır ki, bunsuz ailə-məişət həyatını təsəvvür etmək, ümumiyyətlə, mümkün deyil. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox janrları məhz bu etnokulturoloji ehtiyacdən yaranmışdır. Yuxarıda xatırlatdıqlarımızdan başqa Azərbaycan folklorunda xüsusi linqvopoetik strukturu ilə seçilən başqa janrlar da vardır ki, onlardan biri yanılmaclar, digəri tapmacalardır:

a) yanılmaclar:

Ay axır çərşənbə axşamı, gəlmişəm səninlə çərşənbələşəm; çərşənbələşsən də çərşənbələşəcəyəm, çərşənbələşməsən də çərşənbələşəcəyəm (1, 200).

1. Yetmiş yemişi yetim yemiş (1, 202).
2. Gül güllükdə, kül küllükdə, kül küllükdə, gül güllükdə (1, 203).

b) tapmacalar:

1. O nədir ki, işığı var, istisi yox?
Ay (1, 172).
3. Ləyəndə, ay ləyəndə,
Gül boynunu əyəndə.
Yeyilər kal vaxtında,
Yemək olmaz dəyəndə.

Xiyar (1, 173).

3. Gündüzlər gəzər,

Gecələr ağzı açıq yatar.

Başmaq (1, 180) və s.

Yanıltmaclar ana dilinin düzgün tələffüzünə, tapmacalar isə ana dili anlayışlarının dəqiq müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. “Azərbaycan folkloru” antologiyasında verilmiş yüzlərlə tapmacanın cavablarına nəzər salsaq görərik ki, bu cavab-anlayışların, demək olar ki, hamısı xalqın dil təfəkküründə populyar olan sözlərlə ifadə edilir: ayaqqabı, üzük, sırğa, əlcək, qapının dəstəyi, dəyirman, iynə, qayçı, ələk, aşışən, üskük, oxlov, bıçaq, qovurğa, tütək, saz, tar, qaval, qələm, yazı, günəş, bulud, ay, qar, od, tüstü, yağ, külək, qoyun, tısbağa, arı, kəpənək və s. (1, 170-186). Bu anlayışların xüsusilə yeniyetmələrə müxtəlif əlamətlərlə mənimsədilməsi onlardan sözdən istifadə üsullarının bütöv bir sisteminin formalaşmasını təmin edir.

Ailə-məişət mərasimləri insanın doğulması, boya-başa çatmasından sonra ailə qurması ilə bağlı icra edilir ki, həmin mərasimlər spesifik nitq təzahürləri ilə müşayiət olunur. Elçilik, toy, gəlingörmə kimi adətlər, hətta qaynana-gəlin deyişmələri ailə-məişət dilinin elə səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir ki, bunlar bir küll halında nitq yaradıcılığının etnoqrafik mənzərəsini aydın təsvir eləməyə imkan verir. Məsələn:

Araz qırağı çiçək, haxışta,
Oraq götür gəl biçək, haxışta.
Qardaş, nişanlın gördüm, haxışta,
Üzündə yumru birçək, haxışta.

Ağ sənək ağzı burma, haxışta,
Doldurub dalda durma, haxışta.
Qardaş, nişanlın gördüm, haxışta,
Ağzında dili xurma, haxışta.

Aşığam, ələmim var, haxışta,
Qızıldan qələmim var, haxışta.
Yaxın gələ bilmərəm, haxışta,
Uzaqdan salamım var, haxışta (1, 109-110).

Nəhayət, insanın dünyadan getməsi və ya yas mərasimi ilə bağlı olaraq Azərbaycan folklorunun yaddaşında “ağılar” adlanan ayrıca janr mövcuddur ki, “dərdin dili ilə danışmaq”ın olduqca təsirli nümunələrini təqdim edir:

Əziziyəm, bu dağa,
Ellər köçər bu dağa.
Elə ki mən dözüərəm,
Kimsə dözməz bu dağa (1, 113).
Əzizim, qaranı yaz,
Ağ üstən qaranı yaz.

Hər dəftərin başında
Mən baxtı qaranı yaz (1, 114).

Dəryada qəmim qaldı,
Əkmədim, zəmim qaldı.
Arzun gözündə qalsın,
Necə ki mənim qaldı (1, 115).

Adətən, ailə-məişət üslubu dedikdə göz qabağına ilk növbədə dərin hiss və duyğulardan, intellektual mükəmməlliklərdən uzaq “çoban-çoluq” dili gəlir, lakin bu, zahirən belədir. İstər laylalarda, istər məhəbbət bayatılarında, istərsə də ağılarda (xatırladaq ki, bu janrların poetik strukturu bir-birindən az fərqlənir) bütün sadəliyi, hətta sadələvhlüyü ilə yanaşı, çox dərin hiss-həyəcan, intellektual (fəlsəfi) ümumiləşdirmə şərtləri də vardır ki, sadəcə, mümkün qədər yığcam, az sözlə, təfəsilə varılmadan ifadə edilmişdir.

Dilin, sözün magik təsirinə xalqın böyük inamı da göstərir ki, onun üçün nişqin ünsiyyət vasitəsi olma sferası cəmiyyətlə məhdudlaşmayıb daha geniş miqyas kəsb edir:

Üzərliksən, havasan,
Mən bir dərdə davasan.
Balama göz vuraram
Gözlərini ovasan (1, 120).

Həzrət Süleyman eşqinə,
Çin qızı Mərcan hökmünə,
Bəni-adəmdən, bəni-heyvandan,
Cindən, şeytandan, axar sudan,
Köklü ağacdən, dibli qayadan,
Yeddi yolun ayrıcından
Hər kəsin çilləsinə düşmüşənsə
Çilləsinə kəşdim ... (1, 121) və s.

Sözə həmin magik inam Azərbaycan folklorunun, eləcə də xalq danışq dilinin populyar modelləri olan alqış və qarğışlarda da öz əksini tapır.

Əslində, mövsüm və əmək-təsərrüfat mərasimləri də, geniş mənada, ailə-məişət mərasimlərinin tərkib hissəsi sayıla bilər. Çünki bunlar da ailənin, insanın məişət həyatından ayrı təsəvvür edilmir.

Mövsüm mərasimləri, əsasən, yazın gəlişi, təbiətin canlanması ilə əlaqədar ictimai əhvali-ruhiyyəni bildirir ki, həmin əhvali-ruhiyyənin “dil”i olduqca zəngindir:

A kosa-kosa gəlsənə,
Gəlib salam versənə.
-Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.

Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı it quyuğu.
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.
Yıǵar bayram xonçasın,
Hər yerdə düyün eylər.

Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nübara.
Bağçamızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun.
Xanım dursun ayağa,
Kosaya pay versin ağa (1, 94).

Əmək-təsərrüfat mərasimləri Azərbaycan məişətinin daha çox maldarlıq, eləcə də əkinçiliklə bağlı məşğuliyyətini təsvir etdiyindən bu sahələrə aid kifayət qədər geniş leksikonu özündə əks etdirir:

Salam-əleyk, say bəylər,
Bir-birindən yey bəylər!
Saya gəldi, gördünüz;
Salam verdi, aldınız.
Alnı təpəl qoç, quzu
Sayaçıya verdiniz.
... Səfa olsun yurdunuz!
Ulamasın qurdunuz!
Ac getsin avanınız,
Tox gəlsin çobanınız! ... (1, 70-71).

Nənəm, a xallı keçi,
Məməsi ballı keçi.
Uca qaya başında
Tutubdu yallı keçi (1, 72).

Sürüdə var az qoyun,
Kef damağı saz qoyun.
Çoban qurddan çəkinsə,
Çölə çıxammaz qoyun (1, 75).

Sayaçı sözlərdə təpəl, qoç, quzu, çoban, keçi, qoyun və s. qoyunçuluqla bağlı söz-terminlərə sıx-sıx təsadüf olunduğu kimi, holavarlarda da öküz, aran, xodak, torpaq, bar, kəl, yağış, nəm düşmək, cüt, mac, zəhməti boşa getmək və s. kimi müvafiq söz və söz birləşmələri geniş işlənir:

Qara öküz aranda,
Çıxar gün qızarıanda.
Xodak murada çatar
Torpaqdan bar alanda (1, 62).

Qara kəl gedər işə,
Qorxuram bağıri bişə.
Nola bir bulud gələ,
Yağış yağa, nəm düşə (1, 62).

Öküzlər qoşa getdi,
Güc vurdu, daşa getdi,
Cütün macı qırıldı,
Zəhmətim boşa getdi (1, 63) və s.

Xalq müdriqliyinin, etnoqrafik təfəkkürün əqli-zehni ümumiləşdirmə qabiliyyətinin ifadəsi olan atalar sözlərinin dili də ailə-məişət üslubunun mükəmməl təzahürlərindəndir. Son illərdə Güney Azərbaycandan bilavasitə xalq dilindən toplanmış atalar sözlərində deyilir:

Açılan düyünü dişə salmazlar (2, 64).
Ağacı götürəndə oğru pişik üzün bəllədər (2, 65).
Başımı yardığı daş olar, ağrını yandırdığı aş (2, 69).
Dədə evini yıxmışığı kürəməyin dərdindən (2, 73).
Ər-arvadın savaşı, yaz gününün yağışı (2, 77).
Hamarda yeriyə bilmir, yamacda şillaq atır (2, 79).
Qardaş yaxşı olsaydı, Allah birini də özünə yaradardı (2, 85).
Nə işim var dağ başında, çağırım Xıdır İlyası (2, 90).
Yalan yalağan deyil ki, adam düşə, qıçı sına (2, 97).

Ailə-məişət üslubunun Azərbaycan folklorundakı nitq texnologiyalarından biri də lətifələrin dilidir ki, burada təzahür edən yumoristik və satirik təhkiyə modelləri, demək olar ki, bütünlüklə milli dil təfəkkürünün təbii imkanlarına əsaslanır; məsələn:

“Bir arvadın üç qızı var idi. Üçü də pəltək. Qızlarına tapşırırdı ki, köpəyin qızları, elçi gələndə heç biriniz danışmayacaqsınız.

Bir gün qızlara elçi gəlir. Bir az sonra böyük qız gəlib anasına deyir:

- Ana, pişik südü laladı (Pişik südü yaladı).

Ortancıl qız dedi:

- Tüpən qızı, dinmə (Köpəyin qızı, dinmə).

Kiçik qız dedi:

-Ana, mən heç dindillini (Mən heç dindim) ?” (2, 300).

Nəticə etibarilə, demək lazımdır ki, Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu texnologiyaları təsadüfən-təsadüfə, yaxud pərakəndə halda deyil, mükəmməl linqvostilistik sistem olaraq təzahür etməklə, əslində, onun (folklorun dilinin) funksional-tipoloji əsaslarını müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s. Tərtib edəni: Bəhlul Abdulla.
2. Güney Azərbaycan folkloru. IV kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 388 s. Tərtib edəni: M.Maşallah qızı, H.Şərqidərcək.
3. Azərbaycan folklorunun janrları. Bakı: BDU nəşri, 1983, 92 s. Tərtib edəni: Azad Nəbiyev.
4. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı: Elm, 2000, 76 s. Tərtib edəni: Azad Nəbiyev.
5. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 540 s. Tərtib edəni: Ramazan Qafarlı.

ТЕХНОЛОГИИ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО СТИЛЯ В ЯЗЫКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛора

С.М.МАРДАНОВА

РЕЗЮМЕ

Технологии семейно-бытового стиля в языке азербайджанского фольклора достаточно ярко проявляются в различных жанрах. Это свидетельствует о том, что, естественно, в генетической основе языка фольклора лежит семейно-бытовая речь. Автор, исследуя в настоящей статье конкретные образцы фольклорных жанров (колыбельная, пестушки, или потешки, детский фольклор, семейно-бытовые обряды) в лингвопоэтическом аспекте, пытается определить архетипы семейно-бытового стиля.

Ключевые слова: язык фольклора, семейно-бытовой стиль, колыбельные, пестушки, детский фольклор, семейно-бытовые обряды, речевые технологии.

TECHNOLOGIES OF THE FAMILY-EVERYDAY STYLE IN THE LANGUAGE OF THE AZERBAIJANI FOLKLORE

S.M.MARDANOVA

SUMMARY

Technologies of the family-everyday style in the language of the Azerbaijani folklore manifest themselves sufficiently in different genres. This indicates that actually the family-everyday speech underlies the genetic basis of the folklore language. Studying specific examples of the folklore genre in the article (lullaby, nursery rhymes, children`s folklore, family-everyday rites) in the linguistic-poetic aspect, the author tries to determine the archetypes of the family-everyday style.

Key words: folklore language, family-everyday style, lullabies, nursery rhymes, children`s folklore, family-everyday rites, speech technologies

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT 82.0; 82.09

Ə.HAQVERDİYEV DRAMATURGİYASINDA
QƏHRƏMAN KONSEPSİYASI

M.O.SARAÇLI (HƏSƏNOVA)

matanatsaracli@mail.ru

Bakı Dövlət Universiteti

Ə.Haqverdiyevin pyesləri milli dramaturgiyamızın tarixində yüksək yer tutan sənət nümunələri, üslub və janr xüsusiyyətlərinə görə orijinal səhnə əsərləridir. Məqalədə Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya yaradıcılığında olan obrazların təkamül yoluna nəzər salınır və onlar təhlil olunur. Obrazlar yeni təfəkkür işığında dəyərləndirilir. Ə.Haqverdiyev yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyasına bir daha yeni prizmadan aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: simvolika, fantastika, monoloq, dialoq, remarka, Ə.Haqverdiyev, konsepsiya, dramaturgiya.

M.F.Axundov ədəbi məktəbinin ən layiqli davamçısı kimi yaradıcılığa başlayan və bu məktəbin layiqli ənənələrini Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi ilə sintez etməyi bacaran Ə.Haqverdiyev irsi ədəbiyyatımızı mövzu, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri cəhətdən yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirdi.

Əvvəlki məqalələrdə qeyd etdiyimiz kimi onun xalqın milli şüurunun təşəkkülündə mühüm rol oynayan “Dağılan Tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Pəri cadu”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Köhnə Dudman” kimi pyesləri ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olmuşdur.

Ə.Haqverdiyev dünya dramaturgiyasının poetikasını, rəngarəng janr xüsusiyyətlərini yaxşı bilən və bunu öz yaradıcılığında məharətlə əks etdirməyi bacaran novator sənətkar idi. Onun pyesləri milli dramaturgiyamızın tarixində yüksək yer tutan sənət nümunələri, üslub və janr xüsusiyyətlərinə görə orijinal səhnə əsərləridir.

Bu şedevr əsərlərlə Haqverdiyev Azərbaycan dramaturgiyasını dünya təcrübəsindən əxz etdiyi yuxu, kölgə, təbiət təsviri, simvolika, fantastika, çoxpilləli, mürəkkəb süjet-kompozisiya, kamil monoloq, dialoq, bədii müqəddimə kimi səhnə detalları ilə zənginləşdirmişdir [3, 183].

Haqverdiyevin ilk bədii əsəri “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini”

adlı komediyasıdır. Əsərin qəhrəmanı burjua-tacir sinfinin tipik nümayəndəsi Hacı Mehdidir. Təsadüfən varlanan bu tip əvvəlki sakit, səmimi həyatını dəyişmək sevdasına düşür və arvadı Sənəmlə açıq fikirli qardaşı Ələsgərin etirazına baxmayaraq cadugər mirzə Heydərən köməyi ilə ikinci arvad alır. Ailə maddi və mənəvi cəhətdən müflisləşir və təcridən dağılmağa başlayır. Bütün həyatı alt-üst olan Hacı Mehdi abır-həyasını, dost-aşnasını itirir, riyakarlıqla, ikiüzlülüklə qarşılaşır, dəhşətə gəlir və qardaşının məsləhəti ilə bu bələdan ikinci arvadı boşamaqla xilas olur.

İlk əsər olduğundan burada bədii ümumiləşdirmə zəifdir və yazıçı Hacı Mehdini və digər obrazları tipik xarakterlər səviyyəsinə yüksəldə bilməmişdir. Əsər bir növ gələcəkdə yazılacaq bitkin əsərlərə hazırlıq mərhələsi daşıyır. Hacı Mehdi gələcəkdə yaranacaq Qurban obrazının uğurlu sələfidir (“Pəri cadu”).

Yazıçının ilk kamil dram əsəri “Dağılan Tifaq” faciəsidir. Əsər Azərbaycanda mülkədarlığın tənəzzülə uğradığını göstərməklə yanaşı bu tənəzzülün onun öz təbiətindən doğduğunu da əks etdirə bilir.

Əsərin qəhrəmanı Nəcəf bəyin simasında yazıçı Azərbaycan mülkədarlığının keçdiyi düzgün olmayan həyat tərzinin tənqidini vermişdir. Əməyə xor baxan, ailəsinə, halal zəhmətlə dolanan adamlara qarşı qeyri-etik davranan bu tip eys-ışrəti, qumarı hər şeydən üstün tutur və bu yol onu faciəyə sürükləyir. Əsərdə sövdəgər Məşədi Cəfər və Nəcəf bəyin nöqəri Cavad onun əksinə olaraq pis əməllərdən özləri üçün nəticə çıxararaq varlanırlar. Müəllif hər kəsin ağıllığın əməlinin davranışının onun ömür yolunu müəyyənləşdirdiyini bu obrazların müqayisəsi ilə göstərməyə çalışır. Faciənin əsas obrazlarından olan Sona xanım feodal-patriarxal cəmiyyətdə yaşayan hüquqsuz qadınların ümumiləşmiş surətidir. Öz düşüncə və arzuları ilə Nəcəf bəydən daha üstündür. Ədib onun əlilə öz humanist arzularını, insanpərvərlik meyllərini ifadə etmişdir. Bu gözüaçıq qadın mənsub olduğu zümrənin hüquqsuzluğunu dərinədən dərk edir və açıq maarifçi fikirlərlə çıxış edir. O, elə günləri arzu edir ki, ürəyindəkiləri açıq deyə bilsin. Başqa sözlə Sona xanım arzu edir ki, ona cəmiyyətdə öz haqqını müdafiə üçün hüquq verilsin.

Nəcəf bəy həm lirik-psixoloji, həm də gərgin dramatik planda verilmiş, yüksək xarakter səviyyəsinə qalxmış kamil bir obrazdır. O, mənsub olduğu mülkədar sinfinin əxlaq və həyat tərzini, ictimai və siyasi şüurunu bütün ziddiyyətləri ilə əks etdirə bilir. Yazıçı Nəcəf bəyin xarakterini açmaq üçün onu müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir edir. Müflis olduğuna baxmayaraq lovğalıq, şöhrət xəstəliyi onu özünü böyük səxavət sahibi kimi göstərməyə vadar edir. Ona şit təriflər yazan Mirzə Bayrama at bağışlayır. Bir qədər sonra onun başqa bir sifətini də görürük. Əlacsızlıqdan qapısına gəlmiş, ac uşaqları üçün imdad diləyən Nazlı xanımı dinləmək belə istəmir. Özünü qəddar bir adam kimi aparır.

“Dağılan Tifaq”da da surətlər dil etibarilə az və ya çox dərəcədə fərdiləşdirilmişdir. “Bəxtsiz cavan” və “Ağa Məhəmməd şah Qacar” faciə-

lərində isə əsas surətlərin nitq fərdiliyi daha qüvvətlidir (1).

“Dağılan Tifaq”la “Pəri cadu” arasında quruluşca böyük yaxınlıq, hətta oxşarlıq da görmək olar. Bu oxşarlıq əsas ideyaların ifadə üsulunda nəzərə çarpır. Hər iki əsərdə müəllifin müdafiə etdiyi müsbət idealların əsl təsdiqi və tən-tənəsi onların əksini təşkil edən mənfiliklərin ifşa və ittihamında əldə edilir. Belə inkarla təsdiq isə pyeslərin ikisində də məhz baş qəhrəmanların taleyində fəaliyyət və mühakimələrində verilir, bədii həllini tapır. Baş qəhrəmanların yanlış addımlarının həyatlarını faciəyə çevirməsi kimi ideyanı əsərdən-əsərə dərinləşdirən ədib, obrazları da əsərdən-əsərə təkmilləşdirir.

Nəcəf bəyin tüfeyli həyat tərzinin, qumar və işrət ehtiraslarının əsər boyu ifşası nəhayətdə düzgün həyat idealının, namuslu həyat tərzinin təsdiqinə və təbliğinə çevrildiyi kimi, Qurbanın da “nəfsi-əmmarə” ucundan çəkdiyi müsibətlər, düçar olduğu faciələr nəticə etibarilə halal zəhmətli sadə və səmimi güzəranın üstünlüyünü nəzərə çatdırır. Hər iki obraz sonda öz səhvlərini başa düşür, keçmiş əməllərini lənətlə etiraf edir, lakin nə üçün Nəcəf bəy mənfi, Qurban nisbətən müsbət qəhrəman sayılır? Çünki Nəcəf bəy ictimai və fərdi simasına görə zülmkar, nadan və pozğun insandır. Onu rəzil vəziyyətə sövq edən heç bir zərurət olmamışdır. Bəyliyin harınlıq, qudurğanlıq, tüfeylilik kimi eybəcər əlamətləri onun bütün varlığına hakim kəsilmişdir. Buna görə də ən böhranlı vəziyyətində də tam mərhəmət və rəğbət qazana bilmir.

Qurbanı isə pis nəfslərə, ehtiraslara sövq edən, faciələrə sürükləyən hər şeydən əvvəl son dərəcə ağır məişət tərzidir. Onun həyatı gözəlliklərə olan marağını nəzərə almaqla bərabər təsdiq etmək lazımdır ki, Qurbanın “nəfsi-əmmarə”yə meyil etməsi son dərəcə kasıb və məhkum güzəranından bezməsi ilə əlaqədardır.

“Bəxtsiz cavan”(1900) faciəsinin gənc qəhrəmanı Fərhad maarifçi obrazdır və “torpaq kəndlilinin olmalıdır” şüarı ilə çıxış edir. Dramaturq bu obrazla qismən öz həyatını qələmə almışdır. Bu obraz M.F.Axundovun Şahbaz bəyinin və N.Vəzirovun Fəxrəddin obrazının sələfidir. Fəxrəddin və Fərhad 80-90-cı illərin liberal ziyalıları üçün tipikdir. Şahbaz bəyin mübarizəsi mülayim xarakter daşısa da, dövr irəlilədikcə, Şahbaz bəy tipli cavanlar fikircə inkişaf edirlər. Müəllif ziyalı-maarifçi mədəniyyətin bütün normalarını dərhal real işdə və əməldə tətbiq etməyə çalışır.

Eyni dövrün ayrı-ayrı nümayəndələri olan Fəxrəddin və Fərhadın özlərinə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Fəxrəddin ictimai münasibətlərin dəyişilməsini, kəndlilərin hüquqlarının genişləndirilməsini və s. tələb edirdi.

Fərhad tipli cavanlar isə adətən Avropada, Rusiyada təhsil alıb vətənlərinə dönür, bir hissəsi şəhərlərdə məktəb, xəstəxana açır, digərləri isə kənddə əkinini yeni qayda ilə becərmək, baramanı yeni üsulla saxlamaq kimi xeyirli işlərlə məşğul olurdular. Hakim quruluşu dərin nifrət bəsləyən Fərhad ümitsizliyə qapılır, “pərvərdigara, sən özün məzlumları zalımların əlindən xilas elə!” deyərək Allaha yalvarır. O, bir maarifçi kimi cəmiyyətin mübarizəsiz inkişafına inanırdı. Son ümid kimi tanrı dərğahına, islama və onun əxlaqi kodeksinə

sığırdı. Ümumiyyətlə, Haqverdiyevin istər mənfi, istər müsbət qəhrəmanları son anda tanrı dərğahına sığıb sanki imtahana girilər. Fərhad obrazı da o qədər mükəmməl deyildir. Sevdiyi qızdan asanlıqla üz döndərməsi, güclə evləndirilməsinə zəif müqavimət göstərməsi, tez-tez ağlaması, qurtuluşu initharda tapması onun bir xarakter kimi bərkimədiyini göstərir. Onun cəmi on səkkiz yaş olduğı üçün bunlar təbii olaraq qəbul olunmalıdır.

Əgər “Dağılan tifaq”ın qəhrəmanı Nəcəf bəy dost cəbhəsindən tənqid olunursa, “Bəxtsiz cavan”dakı Hacı Səməd ağa düşmən cəbhəsindən tənqid olunur. XIX əsrin son illəri üçün tipik olan mülkədar obrazının simasında müəllif kəndlini insan hesab etməyən, qara fikirlərini hamı üçün qanun hesab edən qoluzorluların ümumiləşmiş sifətlərini vermişdir. Bunlar nəcəfbəylərdən fərqlənir. Eys-ışrətlə gün keçirməyin mümkün olmadığını görüb, yeni ideyalarla Azərbaycan kəndinə gəlmiş Fərhadlara qarşı mübarizəni gücləndirirlər.

Ümumiyyətlə, köhnə təfəkkürə, ədalətsizliyə qarşı mübarizə və yeni demokratik meyillərin təbliğı Haqverdiyevin bu dövrdəki yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Ziyalı-maarifçi mədəniyyətinin bütün normalarını dərhal real işdə və əməldə tətbiq etməyə çalışır.

Müəllif “Dağılan tifaq”da mülkədar dudmanlarının dağılmasını maarifçi ideyalara xəyanətin təbii cəzası kimi dəyərləndirə bilmişdir” [4, 274].

“Bəxtsiz cavan”dan bir il sonra ədib realist bir əsər olan “Pəri Cadu”nu yazır. Sınıf bərabərsizlik məsələlərinə diqqət yetirən və özü də müəyyən ziddiyyətlər içərisində dolaşb qalan müəllif maarifçi realizm mövqeyindən çıxış edərək mübarizəsiz səadətə çatmağı mümkün hesab edir. Əsərdə mövhum qüvvələrə də yer verilmişdir. Müəllif bir tərəfdən Niyaz, Qurban, Səlimə, Hafizə xanım, Əmrah kimi həyatı surətlər yaradırsa, o bir tərəfdən İblis, Şamama Cadu, Əcinnə kimi rəmzi surətlərdən də istifadə edir ki, bunlar da pyesin realizmini nisbətən zəiflədir.

“Nəfsiəmmarə” Şamama Cadu sifətində ortalığa çıxsa da əsas qəhrəman olan Qurbanın, Hafizə xanımın, Pərinin təbiətində də vardır ki, onları doğru yoldan azdırıb bədbəxt edir. Hadisələrin mərkəzində bütün böyük sənətkarları narahat edən bəşəri problem dayanır. Kin, ədavət, intiqam, nəfs, tamah kimi mənəvi-əxlaqi qəbahətlərin ifşası, onların doğurduğu dəhşətli faciələrin təsviri əsərin əsas leymotividir.

Qurban obrazı İblisin qurduğu məkrli planın, qanlı münəqişənin mərkəzində dayanan, yoxsul olsa da şöhrət hissilə yaşayan zəif iradəli, əsil həyatın, əsil xoşbəxtliyin mahiyyətini anlaya bilməyən bir fərddir. Dünyagörmüş dostu Niyaz onu doğru olmayan mövqeyindən çəkəndirməyə çalışsa da buna nail ola bilmir. Sədaqətli yoldaşı Səliməni və körpə övladını atıb mülkədar arvadı Hafizə xanımın yanına gedən Qurban yağışdan çıxıb, yağmura düşür. Böyük bədbəxtliklərlə qarşılaşır, adi nökrə, buyruqçuya çevrilir. Sonda öz qəbahətlərini başa düşən Qurban acından ölən uşağına bir loxma çörək tapmaq ümidilə ərinin yanına gələn Səlimə ilə qarşılaşır. Ona verdiyi üç manata görə Hafizə

zə xanımın ağır təhqirinə məruz qalır və peşimançılığının son həddində onu öldürür. Caniyə çevrilən, öz ailəsinin ruhu qarşısında vicdan əzabı çəkən Qurbanın daha böyük faciələri başlayır. “Nəfsi əmmarə” yə qarşı üsyan qaldırır və Pəri cadunu da öldürür. Aqlını, iradəsini tamam itirir, yanlış əməllərinin qurbanına çevrilir və əcinnələrin başçısı Şamama cadunun pəncəsində həlak olur.

Qurban xaraktercə mürəkkəb obrazdır. “Pul düşkünü, gözəl qadın düşkünü olması, təzadlı təfəkkür tərzini onu təzadlar burulğanında boğur. Müəllif obrazların dil fərdiliyi zamanı da sadəliyə, təbiiliyə kifayət qədər diqqət yetirə bilmişdir. Bu təbiilik Qurbanın nitqində də özünü büruzə verir” [2, 279].

Ə.Haqqverdiyev yaradıcılığının ikinci dövründə (1905-1920) Azərbaycan bədii nəsrinin hekayəçilik ənənələrini yeni məzmunla zənginləşdirməklə yanaşı bir sıra səhnə əsərləri də yazmışdır: “Millət dostları” (1905), “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1907), “Ac həriflər” (1911), “Xəyalat”(1911) və s.

Ədəbiyyat tariximizdə ikinci tarixi faciə olan “Ağa Məhəmməd şah Qacar” da Haqqverdiyevin Qacarı istilacı siyasətini göstərməklə yanaşı Şərqi istibdadını və onun törətdiyi vəhşilikləri tənqid etmişdir.

Bütün yaradıcılığı boyu realizmə sadıq qalan Haqqverdiyev qəhrəmanın faciəsini həmin dövrün ictimai münasibətləri və tarixi şəraiti ilə əlaqələndirə bilir. O, Qacarı fəaliyyətini və ölümünü də tarixi bir zərurət kimi şərh edə bilmişdir. Uşaqlıqdan başı bələlər çəkən Qacarı İrən vahid dövlət halında birləşdirmək siyasəti yolunda rastlaşdığı çətinliklər, doğma qardaşını öldürüb vicdan əzabı çəkməsi və nəhayət, əhalinin nifrəti Qacarı faciəvi qəhrəman vəziyyətinə salan əsas şərtlərdəndir. O, həm İrən acınacaqlı vəziyyətinə acıyan ağıllı bir şah, həm də qaniçən, zülmü ərşə yüksələn bir zalımdır. Müəllif Qacarı bacarıqlı sərkərdə, dövlət işlərini yaxşı bilən bir diplomat, ikiüzlü qaniçən, işğalçı, intiqamçı bir şah kimi bütün xüsusiyyətləri ilə hərtərəfli göstərə bilmişdir. Gərgin dramatik ziddiyyətlər üzərində qurulan əsərin dili də təmtəraqlı və zəngindir. Əsər boyu bir bədəndə yaşayıb daim çarpışan iki ruhun mübarizəsini görürük. Biri parçalanmış vətəni birləşdirib güclü dövlət qurmaq istəyirsə, digəri bəşərə nifrət hissi ilə coşub onu qan çanağında boğmağa hazır olan despotdur.

Əsərin sonunda müəllif Qacarı qətli hadisəsinə də xeyirlə-şərin mübarizəsindən doğan dərin əxlaqi məna verir. Bu haqsızlığın məğlubluğu, ədalətin təntənəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, I c., Bakı: Lider, 2005, 504 s.
2. Mütəllibov T. Ə.Haqqverdiyevin poetikası. Bakı,1988, 323 s.
3. Əlimirzəyev X. Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası, iki cildə, II c., Bakı, Elm və təhsil, 2009, 668 s.
4. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzilliklər. Bakı, 2002, 740 s.

КОНЦЕПЦИЯ ГЕРОЯ В ДРАМАТУРГИИ А.ХАГВЕРДИЕВА

М.О.САРАДЖЛИ (ГАСАНОВА)

РЕЗЮМЕ

Пьесы А.Хагвердиева занимают высокое место в истории нашей национальной драматургии, являются оригинальными сценическими произведениями по стилю и жанровым особенностям. Статья предоставляет обзор эволюции образов в работах А.Хагвердиева, тот путь, и они анализируются. Образы расценены в свете нового мышления. Внесена ясность в концепции героя в творчестве А.Хагвердиева сквозь новой призмы.

Ключевые слова: символизм, фантастика, монолог, диалог, концепция, А.Хагвердиев, ремарка, драматургия.

THE CONCEPT OF HERO IN A.HAGVERDIYEV'S DRAMA

M.O.SARAJLI (HASANOVA)

SUMMARY

A.Hagverdiyev's works play a huge role in the history of our national dramaturgy, which are original stage works for their stylistic and genre features. The article provides an overview of the evolution of images in A.Hagverdiyev's works of drama and analyzes them. Images are regarded in the light of a new thinking. The conception of hero is once again clarified from a new perspective.

Key words: symbolism, fantasy, monologues, dialogues, concept, A.Hagverdiyev, remarks, drama.

UOT 82.47.82**M.ALTUNBAYIN “AZADLIĞA UÇAN TÜRK” MEMUARINDA
TARİXİ GERÇƏKLİYİN BƏDİİ İNİKASI****S.D.HÜSEYNOVA****Bakı Dövlət Universiteti****sevil_huseynova2016@mail.ru**

Mühacirət ədəbiyyatının tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Məqalə mühacirət ədəbiyyatının əsas aparıcı xüsusiyyətlərinin, özünəməxsusluqlarının öyrənilməsinə, eləcə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı tarixinin keçdiyi inkişaf prosesinin izlənilməsinə həsr edilmişdir.

Məqalədə Mühacirət ədəbiyyatı və onun nümunələrinin yer aldığı məqalə və ədəbiyyatlara istinad edir. Məqalənin mərkəzində mühacirət ədəbiyyatının əsas örnəklərindən olan Məmməd Altunbayın “Azadlığa uçan türk” əsərinin Cümhuriyyət tarixi baxımından təhlili və dəyərləndirilməsi mərkəzi yer tutur. Məqalədə bu məsələlərə aid nəzəri fikirlərə və araşdırmalara işıq salınır.

Sonda “Azadlığa uçan türk” əsərinin Cümhuriyyət tarixinin və onun süqutundan sonrakı mərhələnin öyrənilməsində əhəmiyyətli rolunun olması nəticəsinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: Mühacirət, ədəbiyyat, Məmməd Altunbay, Gəncə üsyanı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Xalqın bədii yaddaşını özündə əks etdirən, rəngarəng, müxtəlif üslubları özündə birləşdirən, zəngin ideyalarla əvəzəilməz əsərlərə sahib olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qollarından biri də mühacirət ədəbiyyatıdır. Mühacirət ədəbiyyatından söz açılarkən XX əsrin əvvəllərindən sonrakı mərhələ nəzərdə tutulsa da, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tarixi çox qədimdir. Hələ Xilafət dövründə Bağdadda və ona yaxın şəhərlərdə yaşayıb yaratmış “məvaili şairləri”ni, eləcə də orta əsrlərdə vətəndən kənardə yaradıcılıqla məşğul olan Xətib Təbrizini, İmadəddin Nəsimini də buna nümunə gətirmək olar. Deməli, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını müxtəlif ictimai-siyasi səbəblərlə bağlı vətəndən ayrı düşərək xarici ölkələrdə yaşamağa məcbur olan yaradıcı qüvvələr formalaşdırdılar .

Bu ictimai-siyasi səbəblərə Çar Rusiyasının müstəmləkə siyasəti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloq və tərəfdarlarının bolşeviklər tərəfindən təqib olunması, eləcə də İkinci Dünya müharibəsi zamanı meydana çıxmış sürgün həyatının çətinlikləri də daxildir. Mühacirət ədəbiyyatı nümunələri növ və janr müxtəlifliyi baxımından zəngindir. İstər poeziya, istərsə də nəsr- me-

muar, tarixi mövzuda yazılmış əsərlərin ideyasını əsasən, vətən həsrəti, qürbət ağrısı, vətəndə qalanların çətin güzəranı, tarixi hadisələrə fərqli baxış təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mühacirət ədəbiyyatı yalnız Azərbaycan xalqının bədii yaddaşından keçmir, eləcə də bütün dünyada ədəbiyyatın bir istiqamətinə çevrilmişdir. Mühacirət - əsasən, XX əsrdə müharibələr, siyasi sistemlərin dəyişməsi nəticəsində baş vermişdir. Belə bir tale Azərbaycan xalqının da taleyindən yan keçmir.

Əsrin əvvəllərində geniş dalğa kimi yayılan mövcud rejimə qarşı xalq hərəkatları digər hərəkatverici qüvvələrlə birləşərək Azərbaycan tarixində milli istiqlal hərəkatlarının əsasını qoydu. Təbii olaraq, bu proses müəyyən təqib-təzyiqlərə də məruz qalırdı. Çünki, onların fəaliyyətləri ölkə tarixində əsaslı dəyişikliklərin əsasını qoyurdu. Bu istiqamətdə onlarla milli ideoloq, məfkurəçilər yetişdi. Lakin vətənin azadlığı məqsədilə başlanan bu siyasi mübarizə qurban-sız da ötüşmədi. Belə ki, bir çox milli hökumət nümayəndələri, milli istiqlalçılar haqqında həbs və ya ölüm hökmü verilmişdir. Ancaq Azərbaycanın düşünən beyinləri hesab olunan seçilən milli ideoloqlardan yalnız bir qismi mövcud siyasi rejimdən qurtularaq müxtəlif ölkələrə mühacirət etmişdir. Məhz mövcud tarixi şəraitdəki məlum hadisələr səbəbilə formalaşan mühacir dalğası (baxmayaraq ki, milli tariximizdə mühacirət hadisəsi müxtəlif epizodlarda yaşanmışdır-!) Azərbaycan mühacirət tarixinin əsas hissəsi kimi qəbul edilir. Bu mənada Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünü də mövcud kontekstdə dəyərləndirməyə ehtiyac duyulur: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) təşəkkülü xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni-kulturoloji həyatında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın uzun illər davam edən Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik zəncirindən xilas olması milli dövlətçilik məfkurəsinin formalaşmasına müəyyən imkanlar yaratmışdır. Bu dövrdə Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin qarşısı alınmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edilmiş, milli ordu yaradılmış, Bakı Dövlət Universitetinin əsası qoyulmuş, türk dili rəsmi dövlət dili elan edilmiş, bir sıra ciddi iqtisadi islahatlar aparılmışdır. Şübhəsiz ki, qısa bir zaman kəsiyində bu qədər global problemlərin həll edilməsi ciddi, gərgin fəaliyyətin sayəsində mümkün olmuşdur” (5, 16). Sözügedən dövrdə Çar hökumətinin Qafqazda əsaslı islahatlar keçirməsi və azadfikrli ziyalıların fəaliyyətinə güclü nəzarəti ilə xarakterizə olunurdu. Demək olar ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının əsası da məhz bu mərhələdə qoyuldu. Mövcud mərhələdə fəaliyyət göstərən mühacir ədiblər öz yaradıcılıqları ilə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı platformasını formalaşdırdılar. Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdülvahab Yurdsevərin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin, Ceyhun Hacıbəyovun, Əhməd Cəfəroğlunun, Kərim Odərin, Hüseyn Baykaranın, Almas İldırımın və b. o zamankı mühacirət dalğasının görkəmli nümayəndələri idi. Bu şəxsiyyətlər Sovet siyasi rejimi tərəfindən vətənlərində “xalq düşməni” kimi təqdim olunurdular. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycanda nəşr olunan qəzet və jurnallar mühacirət ədəbiyyatının inkişafına

xüsusi təsir göstərmişdir.

Mühacirət ədəbiyyatının özünəməxsus və görkəmli nümayəndələri arasında “Azadlığa uçan türk” xatirə -memuarı ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti həqiqətlərini ifadə edən Məmməd Altunbayın da xüsusi yeri vardır.

Tarixi hadisələrin mahiyyətinin, eləcə də şəxsiyyətin xarakterinin açılmasında memuarların xüsusi rolu vardır. Bu əsərlərdə ədəbiyyat xadimlərinin xatirələri, açıq deyilməmiş hiss və düşüncə öz əksini tapır. Memuarlar ictimai mübarizənin aydın sənədidir. Belə ki, bütün memuarlar ictimai həyatın hər tərəfli mənzərəsini göstərir. Bu ədəbiyyat nümunələri cəmiyyətin zəhnini və mənəvi yolunu işıqlandıraraq təsvir olunan hadisələrə ictimai rəyin münasibətini aydınlaşdırır. Həmçinin memuarların əksəriyyəti mühüm hadisələrin açılmasında dəyərli mənbədir. Bu baxımdan türk tədqiqatçılarından Əhməd Qabaqlının memuarlarla bağlı mülahizələri maraq doğurur: ”Xatirə, onu yazanın məsləyinə, xasiyyətinə və təhsilinə görə siyasi, ədəbi, əskəri və sosial bir mahiyyət daşıya bilər. Bu çeşidlərin hamısı da tarixin, sənətin və tənqidin başqa bir tərəfinə işıq tutur. Hər kəsin bildiyi hadisələrə büsbütün dəyişik, şəxsi bir bucaqdan baxılmış olması xatirələrin sənəd dəyərini artırır”(4, 517). Azərbaycan ədəbi nümunələri içərisində əhatə etdiyi məzmun və mündəricə etibarilə dəyərli mənbə sayılan Cümhuriyyət həyatının bədii təsvirinə mühacirətdə yaranan memuar ədəbiyyatı nümunələri vardır. Bu nümunələrdə 1918-1920-ci illərdə mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ictimai-siyasi həyatı bədii şəkildə əks olunmuşdur.

“Azərbaycan türklərinin azadlıq və müstəqillik timsalı olduğunu hələ uşaq ikən anlayan, vətən uğrunda gedən qanlı vuruşların canlı şahidi olan, bu yolda yaxınlarını itirən və bunun üçün də kommunist bir cəmiyyətdə yaşasa da, onun qanunlarına baş əymədən “azad insan” ,”azad vətən” yolunu seçən milli istiqlal mücahidlərindən biri də Məmməd Altunbaydır.Yorulmaz mübariz 1918-1920-ci illərdə vətənimizdə baş qaldıran milli-istiqlal mücahidlərini, qanlı hadisələri və daha sonra vətəndən uzaqlarda onun hüriyyəti naminə verdiyi savaşı “Azadlığa uçan türk” adlı memuarında bütün təfərruatı ilə əks etdirmişdir” (5, 134). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı dövr tariximizin qanlı səhifələrindən biridir. Əllərinə fürsət keçən sovet əsgərləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə hücum edir, dinc əhalini amansızlıqla qətlə yetirirdilər. Xalqımızın günahsız nümayəndələrinin qətlində ermənilərin qanlı əməllərini unutmaq olmaz. Məhz, Məmməd Altunbayın “Azadlığa uçan türk” əsəri bu əməllərin ifşasına xidmət edir. Bu əsər müəllifin ölümündən iki ay əvvəl – 1987-ci ildə bitirilmiş və həyat yoldaşı Mələhət xanım Altunbay tərəfindən çapa hazırlanmışdır.

Azərbaycanın Sovet ordusu tərəfindən işğal edilməsi (1918-1920), respublikamızın hər yerində olduğu kimi Gəncədə də azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən kütləvi şəkildə qırılması və o dövrdə baş verən müxtəlif faciələr əsərdə çox aydın təsvir edilmişdir.

Azadlığa uçan ilk türk -Məmməd Altunbay Gəncə hadisələri zamanı er-

mənülərin törətdikləri vəhşilikləri, dinc əhalinin qətləməni ürək ağrısı ilə təsvir edir. “Məmməd Altunbay 1933-cü ildə Odessa Ali Hərbi Hava Məktəbini bitirdikdən sonra Sovet İttifaqının müxtəlif yerlərində təyyarəçi kimi çalışmışdır. Lakin o Bakıda Təyyarəçilik məktəbinin uçuş birliyi komandiri vəzifəsində işləyərkən türklərə qarşı tətbiq olunan amansız zülm və işgəncələrin dözülməzliyindən dəhşətə gəlir. Bu səbəblə bir neçə yoldaşı ilə birlikdə Sovet hökumətinə qarşı gizli fəaliyyətə başlayırlar” (1, 4). Lakin onların fəaliyyəti ifşa olunur və Məmməd Altunbayın yoldaşlarının çoxu güllələnir, sağ qalanlar isə ölkənin müxtəlif vilayətlərinə qaçırırlar. Məmməd Altunbay isə iki yoldaşı ilə birlikdə Sovet təyyarəsini qaçıraraq Türkiyəyə getməyi düşünür. Lakin onların planı baş tutmur. Təyyarədə yaranan problemə görə İrana düşmək məcburiyyətində qalırlar. Sovet hökumətinin onları tələb etməsinə baxmayaraq, sonda onlar Türkiyə Səfirliyi ilə əlaqə saxlaya bilirlər. Nəhayət, uzun sürən çətinliklərdən sonra Məmməd Altunbay Türkiyəyə yerləşir və Sovet Hakimiyyətinin əsl üzünü ifşasına həsr etdiyi yazılarla Türkiyənin müxtəlif qəzet və jurnallarında silsilə məqalələrlə çıxış edir. Sovet İttifaqına istehza edən müəllif yazırdı: “Bəzi cahil, satqın və xainlərin fikrincə, dünyanın cənnətidir kommunist cəhənnəmi, amma o necə cənnətdir ki, hamı oradan qaçmağa çalışır” (1, 5). Atasının, əmilərinin, dayılarının, daha sonralar həyat yoldaşının, iki yaşlı qızının gözləri önündə kommunistlər tərəfindən faciəli şəkildə öldürülməsi onun bu rejimə nifrətini daha da artırır.

“Demək olar ki, “Azadlığa uçan türk” əsərinin əsas özəyini erməni məsələsi və Gəncə qətləməni təşkil edir. Ermənilərin ikiüzlülüyü, həmvətənlərimizə qarşı törətdikləri amansız əməllər “Babamın vicdanı”, “Anam atam haqqında danışıq”, “Anamın göz yaşları”, “Namus düşməni ermənilər”, “Öldürülən qadınlar və uşaqlar”, “Heç belə düşmən görünməmişdi”, “Erməni dəhşəti”, “Ulu Rəbbim, sən Lenini yox elə”, “Ölülər...Ölülər...Ölülər”, “Ana bətninə qədərenən kin” və s. adlı bölümlərdə ətraflı təsvir olunur. Əsərdə erməni qəddarlığının və ikiüzlülüyünün bariz sübutunu Ambarsum və Mkrtıçın simasında bir daha şahidi oluruq” (6). Ambarsum və Mkrtıçı hələ uşaqkən Məmməd Altunbayın babası himayəyə götürür. Onların ata-anası ailələr arası davada öldürülmüş və yetim qalmışlar. Lakin Məmmədin babası onları öz uşaqlarından ayırmayaraq böyütmüşdü. “Babamın vicdanı” adlı hissədə Məmməd Altunbay atasının, dayısının babasına erməni hiyləgərliyi barədə xəbərdarlıq etməsindən, onlara çox da etibar edilməyəcəyindən söhbət açır. Ermənilərin daşnaq partiyasının qana susamış xisləti barədə məlumat verən müəllif yazırdı: ” Bu təşkilatda ələ alınmış bir neçə yüz cahil və qafil erməni gənci çoxlu pul və gözəl qadınların vasitəsilə ələ alınmışdır. Silahlanmış və təlim görmüş həmin maskalı erməni gəncləri tez-tez poçtlara, hərbi postlara, hətta şəhərlərdəki rus evlərinə gecə basqınları təşkil edir, adamları amansızcasına öldürür, sonra da bu cinayətləri azərbaycanlıların üzərinə yıxırlar” (1, 45). 1920-ci ildə Gəncədə baş verən üsyan zamanı digər ermənilərlə yanaşı Məmməd Altunbayın babası tərəfindən himayə olunan Ambarsum və Mkrtıçın da iç üzləri açılır. Onlar fürsət düşən

kimi illərlə evlərində qaldıqları ailəyə xəyanət edərək əllərinə silah alıb dinc əhaliyə zülm etməyə, işgəncə verməyə başlayırlar, “Qurani- Kərimi” yandırırırlar, cavan qızların, gəlinlərin namusuna göz dikirlər. Gəncədə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri Məmməd Altunbay bir qadının sözlərindən xatırlayır: “Biz illərdir ki, Gəncə körpüsünün qarşı tərəfində ermənilərlə birgə yaşayırdıq. Keçən həftə Leninin əsgərləri Bakıya girər-girməz illərdən bəri qonşuluq etdiyimiz ermənilərlə gecə yarısı qapını sındırıb evimizə girib, iki körpəmlə, ərimin başını kəsmişlər” (1, 80). Məmməd Altunbay əsərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dağılmasını və Vətənin başsız qaldığına görə bu cür fəlakətlərlə qarşılaşdığını təəssüflə qələmə alır. Müəllif AXC ilə bağlı fikirlərini və Azərbaycan qadınının xidmətlərini xüsusi vurğulayaraq anasının timsalında bunu bir obraz kimi ümumiləşdirir. Yazıçının anası Bəyim xanım savadsız olmasına baxmayaraq azadlığın mahiyyətini, dövrü özünəməxsus hadisələrini bilən və bu bilgiləri gələcək nəsillərin hafizəsinə dərinədən həkk etmənin vacibliyini anlayan açıq fikirli Azərbaycan qadını və “1918-ci ilin 28 May tarixini yaxşı yadırlığınızda saxlayın. Bu tarix vətənimiz Azərbaycanın hakimiyyəti orta əsr düşüncəsi ilə idarə edən çar Rusiyasının üsul-idarəsindən qurtuluşu və əslən türk soylu millətimizin yenidən yaranma günüdür” (1, 19) – sözlərini övladına əzbərlədən ana idi. Əsərdə Gəncə şəhərinin igid müdafiəçilərindən olan dayısı Həsənin verdiyi Milli Məclisin bütün deputatlarının güllələndiyi, yalnız üçünün qaçıb qurtulduğuna dair məlumat etibarlı mənbələrdəndir. Müəllif tariximizə qanlı hərflərlə yazılmış Gəncə hadisələrinin mahiyyətini dayısı Həsənin dilindən belə xarakterizə edir: “...Bu döyüşümüz xalqımızın ölüm-dirim savaşıdır. Bu savaş şanlı türk oğullarının və gələcək nəsillərimizin azadlıq döyüşüdür. Bir sözlə, bu savaş əsrlər boyu vətən bildiyimiz Azərbaycanın qurtuluş savaşıdır” (1, 72-73). Ümumiyyətlə, milli- azadlıq uğrunda baş verən Gəncə döyüşlərinə tarixi və ədəbi qaynaqlarda bu və ya digər şəkildə istinad edilib, münasibət bildirilib. Demək lazımdır ki, bu münasibət heç vaxt birmənalı olmayıb. Lakin bütün hallarda Gəncə hadisələri xalqın milli-azadlıq qiyamının ən yaxşı sənədidir.

Çox təəssüf ki, müəllif əsərinin çap olunmasını sağlığında görə bilmir. Bu barədə kitabın müqəddiməsində həyat yoldaşı Mələhət Altunbay məlumat verir: “1987-ci il dekabrın 28-də onu dəfn edərkən əsər hələ tam hazır deyildi, əlyazması hələ makinada yazılıb qurtarmamışdı. Sağlığında kitabının azad insanlara yetişdiyini görmək qismət olmadı Məmmədə” (1, 3). Azadlığa uçan ilk türk Məmməd Altunbay qürbətdə vəfat etdi və vətən torpaqlarının azadlığını görmək ona nəsib olmadı. İllər sonra Azərbaycan yenidən öz şanlı tarix səhifəsinə qızıl hərflərlə yeni müstəqillik tarixi yazdı. Azərbaycan yenidən cəsur oğullarının qanları bahasına müstəqilliyinə, Azərbaycan ziyalıları isə fikir və söz azadlıqlarına qovuşdular. Cümhuriyyət tarixinin əks etdirilməsi, həmin dövrlərdə baş vermiş hadisələrin işıqlandırılması baxımından bir çox müəlliflərin əsərləri ilə yanaşı, Məmməd Altunbayın da “Azadlığa uçan türk” əsəri olduqca zəngin mündəricəyə malikdir və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həqiqətlərinin əks olunması baxımından dəyərli mənbə mahiyyətindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Altunbay M. Azadlığa uçan türk. Xatirələr. Türk dilində. Bakı: Maarif, 1994, 171 s.
2. Eminaliyev E. Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatı, Bakı, Yurd, 1999, 132 s.
3. Əliqızı A. Mühacirətdə yaranmış memuarlar haqqında düşüncələr. Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, №2, Bakı, 2007
4. Kabaklı Ahmed. Türk edebiyatı, 3 cildde, I cilt, Türkiyə yayın evi, 1967, 690 s.
5. Məmmədli S. Azərbaycan Cümhuriyyəti bədii nəsrində. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 180 s.
6. Seyidzadə Cahaxanım. Azadlığa uçan ilk türk. "Ədəbiyyat qəzeti", 31 mart 2018-ci il.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ В МЕМУАРАХ М.АЛТУНБАЯ «ЛЕТЯЩИЙ НА СВОБОДУ ТЮРОК»

С.Д.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

Эмигрантская литература имеет глубокие исторические корни.

Статья посвящена актуальным проблемам, истории развития эмигрантской литературы. В статье также говорится о мемуарной литературе. С точки зрения истории Азербайджанской Демократической Республики анализируются и оцениваются мемуары «Летящий на свободу тюрок», приводятся ссылки на эмигрантскую литературу и научные труды, посвященные данной теме.

В заключении автор статьи приходит к выводу, что мемуары «Летящий на свободу тюрок» играет важную роль в изучении истории Азербайджанской Демократической Республики и этапов, последовавших после ее краха.

Ключевые слова: эмиграция, литература, Мамед Алтунбай, Гянджа, восстание, Азербайджанская Демократическая Республика

ARTISTIC REFLECTION OF THE HISTORICAL REALITY IN M.ALTUNBAY'S MEMOIR "THE TURKIC FLYING TO THE FREEDOM"

S.D.HUSEYNOVA

SUMMARY

Migrant literature has a long history in the world literature. The article deals with the studying of principal features and characteristics of the migrant literature and the monitoring of the development process of the history of the Azerbaijan migrant literature.

The author of the article refers to scientific-theoretical researches on the migrant literature. The researches on the literature mainly focus on the specification of the literary term and the mentioned work. The article elucidates theoretical opinions and researches regarding these issues.

Finally, it was concluded that migrant literature has the most important role in the study of the history of Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords: Migrant literature, Mammad Altunbay, Azerbaijan Democratic Republic, Ganja, rebellion

UOT 5716,01**60-70- Cİ İLLƏRDƏ POEZİYAMIZDAKI YENİLİKLƏR****Ə.S.RƏSULZADƏ****Bakı Dövlət Universiteti****arkinaz.rasulzadehh@mail.ru**

Məqalədə 60-70-ci illərdə ədəbiyyatımızda baş verən yeniliklərdən bəhs edilmişdir. Sərbəst şeirin yenidən ədəbiyyata gətirilməsi, Modernist üslubda eksperimental şeirlərin yazılması dövrün ən mühüm hadisələrindən idi. R.Rövşən, V.Səmədoğlu, B.Vahabzadə və başqa şairlər öz şeirlərində artıq fərqli insan obrazını yaradır, onun mənəvi sarsıntılarını, psixoloji ovqatını, fərdi duyğularını təsvir etməyə təşəbbüs göstərirdilər.

Açar sözlər: totalitar rejim, modernizm, sərbəst şeir, sosialist realizmi, formalizm, sürrealizm,

Sovet hakimiyyətinin müstəmləkəçilik siyasəti Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yönünü dəyişdirdi, 37-ci il repressiyaları isə ədəbiyyatı sükuta qərq etdi. Daim öz ənənələrini, folklorunu yaşadan, “Oxu Tar, Oxu Tar” deyib öz səsini dünyaya hayqıran ədəbiyyatın səsi “Oxuma tar, Oxuma tar, Səni sevmir proletar” şüarı ilə kəsildi. Bu tendensiya 1960- ci ilə qədər davam etdi. Stereotiplərə salınmış, qolları, qələmi sınımış, dili lal edilmiş ədəbiyyat öz fəryadını nəhayət ki, duyurmağa qərara aldı. Sanki H.Cavid, M.Müşfiq, Ə.Cavad öz intiqamlarını almaq üçün, sinələrində qalmış şeirləri yazmaq üçün yenidən 60-cılar nəslinin timsalında geriyə döndülər.

Məlumdur ki, 1920-ci illərin sonu 30-cu illərin əvəllərində Mikayıl Rəfili sərbəst şeir formasına müraciət etmişdir. O, “Sərbəst şeir haqqında ilk söz” adlı məqaləsində qeyd etmişdir: “Biz yeni bir şeir, hər hansı bir formal şərtlərdən uzaq və sərbəst, yalnız sənətkarın duyduğu, anladığı və mədəni səviyyəsinə tabe olan bir şeir vücuda gətiririk və gətirəcəyik”. Mikayıl Rəfili özü də sərbəst vəzndə bir neçə eksperimental şeirlər yazmışdır.

Gilavar bu gün bir az sakit,
Yarpaqların titrəməsi duyulmayı.
Lakin şəhər böyük şəhər,
Gecə yarı olmuş,
Fəqət uyumayı.

Lakin çox keçmədi ki, M.Rəfili sərbəst şeirlərində formalizmi təbliğ etdiyinə görə ciddi şəkildə tənqid olundu. Hətta onu Azərbaycan Yazıçılar İttifaqından xaric etdilər. 30 ildən sonra isə R.Rza sərbəst şeir formasına yenidən müraciət etdi və yenə də tənqidlə üzləşdi. Belə ki, M.Rahim poeziyada klassik ənənələrə sadıq qalmağın vacibliyini vurğulayır və qeyd edirdi ki, Qərb poeziyasının vərdişlərinin ədəbiyyatımıza gətirilməsi heç də təqdirə layiq hal deyildir. “Yenilik – ilhamsız, quru mühakimələrdən, uydurmalarından, duyumlu ifadələrdə, qarışıq fikirlərdən ibarət olmamalıdır” (9). R.Rza da “Qayğı sözü və qayğı özü” adlı məqaləsində cavab olaraq bildirmişdir: “Şeir heca və ya əruz vəznində yazılmalıdır deyirlər. Sərbəst vəzn, sərbəst yazılmış sətirləri yerli-yersiz, qırıq, pillə-pillə düzməklə iş bitmir. Unudulur ki, novatorluq, bədii idrak sənətkarın dünyagörüşü, həyat hadisələrinə münasibəti ilə bağlıdır. Yeni bir ifadəsi olmayan qafiyəli, standart fəlsəfəsi olmayan “çeynənmiş təşbehli yazılara növ sözünü yapışdırmaq olmaz. Növün yalnız formada bəlihdüyünü düşünmək doğru deyil. Forma məzmununa görə müəyyənləşir” (5, 3). Hətta Aristotel də “Poetika” əsərində qeyd etmişdir ki, vəzndən istifadə etmək şairlik üçün səciyyəvləndirici xüsusiyyət deyil, əsas şeirin məzmunudur, həmçinin belə bir nümunə göstərir: “Herodotun əsərlərini nəzmə çəkmək olardı, bununla belə onlar vəznlə və vəznətsiz də tarixi əsər olaraq qalacaq” (1, 35). Məmməd Cəfər də sərbəst şeirin ədəbiyyata yenidən gəlməsinə öz münasibətini bildirmişdir. Qeyd etmişdir ki, sərbəst şeir 20-ci əsrin əvvəllərində eksperimental xarakter daşımışdır, lakin 60-ci illərdə bu şeir vəzni “eksperiment halından çəxaraq təkmilləşmiş, sabitləşmişdir” (4, 154). Sərbəst vəzni qəbul etməyənlərə isə bildirmişdir ki, “Əgər biz bu ədəbi faktı nəzərə almayıb, sərbəst şeir haqqında belə bir fikrə düşsək ki, guya bu şeir forması bizim deyildir və ya bizə lazım deyildir, bu ədəbi faktı inkar etmək olardı. Biz istəsək də istəməsək də yeni məzmun özünün yeni formasını yaradacaqdır. Sənətdə həyatın yeni problemlərini ifadə etmək üçün yeni bədii forma axtarırları hər zaman zəruri sayılmışdır” (4, 154). Məmməd Cəfər burada yeni forma məsələsi ilə yanaşı yeni məzmun probleminə də toxunur. Belə ki, poeziyanın başlıca ideya mövzusu olan “sovet həyatı” öz aktuallığını itirmiş, “robotlaşdırılmış insan”ın “xoşbəxt” həyatı əvəzinə dünya, həyat haqqında düşüncələrə, mənəvi təlatümlərə, gerçək insani duyğulara, assosiativ düşüncələrə önəm verilirdi. Həmçinin o, şeir hansı vəzndə yazılmalıdır sualını belə cavablandırır: “Şeirdə hansı forma yaxşıdır? -sualına cavab budur ki, şeir hansı formada, hansı vəzndə yazılırsa- yazılınsın əgər onda həyatın şeiriyyəti, təbiətin və insanın mənəvi aləminin şeiriyyəti varsa, təmiz əxlaqi hiss, dərin zəka, böyük fikir varsa, o yaxşıdır” (4, 156).

R.Rzanın da sərbəst şeirlə, modernist üslubu ədəbiyyat arenasına yenidən gətirməsində əsas məqsəd Sovet hakimiyyəti dövründə “Sənət sənət üçündür” prinsipinə cavab verən xeyli sayda əsərlərin yazılması, formalizmin başlıca meyar olması, Avropanın modernizm fırtınasından çıxıb, estafeti postmodernizmə verməsinə baxmayaraq, ədəbiyyatımızda qondarma “sosialist realizminin” hökm sürməsi idi. “XX əsr dünya ədəbiyyatında yaranmış abstraksionizmdən,

yaxud ekzistensializmdən tutmuş modernizmə və postmodernizməcən, sür-realizmdən, neorealizmdən tutmuş absurdacan bir çox ədəbi cərəyanlar Azərbaycan ədəbiyyatından kənar qaldı” (2, 33).

R.Rza, həmçinin gənc nəsə açıq şəkildə izah edirdi ki, sərbəst şeirin ədəbiyyata gətirilməsi ilə iş bitmir, əsas məsələ milli ruhun, milli ideyanın əsirləkdən azad olunub, bədii mövzuya çevrilməsi idi. “Tarixdə misli görünməmiş miqyasda, kütləvilikdə ifrat totalitar hadisə - sənətin və ədəbiyyatın büsbütün siyasi- ideoloji stereotipə, mütləq, dəmir normativə, bürokrata tabe edilməsi kimi paradoksdan, bədii düşüncənin özündə, strukturunda və tərzində, onun təşkili sxemində və modelində başlanan milli-mənəvi özgələşmədən xilas yolunun Milli Ruhun və Milli İdeyanın azadlığından keçməsi zərurətini zaman da, çağdaş gerçəklik də bir daha təsdiqləyir” (10, 91).

Beləliklə, artıq yazılan əsərlərdən forma gözəlliyi ilə yanaşı, məzmun özəlliyi də tələb olunur, R.Rzanın nəsihətlərinə qulaq asılaraq, daha çox “İnsan” temasına toxunulurdu. “İnsan” mövzusunə müraciət modernist üslubun da geniş yayılmasına və “sosrealizm”in sıxışdırılmasına səbəb olurdu. Buna görə də “sosrealizm”ə müxtəlif mübaligəli don geyindirilir, modernist üslubu isə nəzərdən düşürməyə çalışırdılar. Belə ki, Y.Qarayev, K.Quliyev və başqaları sosial realizmin M.Ə.Sabirin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına gəldiyini söyləmişdir. Buna əsas kimi isə Sabirin yaradıcılığında əsas mövzu kimi “fəhlə” temasının geniş işlədilməsi göstərilmişdir. Düzdür, Sabir tez-tez fəhlə mövzusunə müraciət etmişdir, lakin o, fəhlənin real obrazını, real surətini yaratmışdır. Onun fəhləsi “qara camaat”ın nümayəndəsidir, dərdi, ağrısı var, “sosrealizm”in yaratdığı gerçək insani emosialardan, insanın mənəvi təlatümlərindən uzaq, şablon, robot formasına salınmış, dünyada yerli-yersiz gülən fəhlə obrazından tamamilə fərqli idi. İslam İbrahimov isə Modernizmin həyata və gözəlliyə yabancı olduğunu qeyd edirdi. Bütün bu söyləmələrə baxmayaraq, B.Vahabzadə, N.Xəzri, M.Araz, C.Novruz, F.Qoca, T.Bayram, R.Rövşən, V.Səmədoğlu, N.Kəsəmənli və digərləri şeirlərində İnsana artıq fərqli sferadan, fərqli rakursdan nəzər yetirir, “sosrealizm”dən yaxa qurtarmağa, unudulmuş, tarixin amansız əziyyətlərinə qatlanmış, əsir alınmış insan ruhlarına, onların intuitiv aləminə nəzər yetirməyə qərara alıb, əsərlərini modernist üslubda yazmağa başladılar. “Şeirimiz 60-70-ci illər nəslinin timsalında sosialist humanizminin yeni, fərqi, əyani mənə kəsb edən müasir məzmunu ilə daha da zənginləşir. Dünyamız və epoxamız bu şəirdə insanın məhz İnsan kimi taleyinə, fərqiyyətində və mahiyyətində daha həsas münasibətdə görünür” (11, 49). Bununla da formalizmlə baş bulayan “şairlərin” işləri çətinləşir, artıq şeirlərdən tək cə dəbdəbəli epitet, çoxqatlı metafora tələb olunmur, bədiliklə yanaşı həyatilik, lirik-fəlsəfi situasiyalar, insanı dərin düşüncələrə qərqi edən məzmun da tələb olunurdu. B.Vahabzadənin “Özümdən narazıyam”, Əli Kərimin “Nə xoşbəxt imişəm bir zaman Allah”, Bağır Əliyevin “Mənim kövrək uşaqlığım”, M.Arazın “Mən getsəm”, C.Cavadlının “Demirik”, D.Ordubadlının “Mənlik”, R.Zəbiloglunun “Nigaranlıq”, V.Səmədoğlunun “Bir gün dəli olacağam”, Ayaz

Vəfəlinin “İnsan və ölüm” və s. bu kimi şeirlərdə şairlər öz mənəvi dünyalarını, fəlsəfi düşüncələrini misralarda bədiiliklə qovuşdurdular.

V.Səmədoğlu, V.Bayatlı, R.Rövşənin şeirləri isə orjinallığı, mürəkkəb ifadə formaları ilə digərlərindən fərqlənirdi. Daha çox modernist üslubu özündə ehtiva edən bu “tale şeirləri”ndə qərribə bir paradoks var idi. Belə ki, ateizmin təbliğ olunduğu bir dövrdə şeirə Allah kəlməsi gətirilir, yerdən ona şikayət edilir, xoşbəxt sosialist cəmiyyətinin bədbəxt insan taleləri əks olunur, ümid-sizliyə qapılır, ölümün üzünə gülürdülər.

Batan
gəminin suya atılan
yükü kimi
kənara atıram ümidlərimi.
Ömrümün divarında
Birgün yenə
kəndir dayanıb
qapı yerinə...

V.Səmədoğlunun bu misrlərində dərin mənəvi gizlənməmişdir. Səbr edən insanın ümidlə gözlədiyi gələcəyə olan inamının yox olması, artıq bu ümidlərə ehtiyacının olmaması, bu arzuların insan qəlbinin dərin dəryasında batması və o qədər dərinə batması ki, ümid qığılcımlarının daim alovlanan qəlbə bir daha közərə bilməsi.. Saxtakarlıqla vədd edilən işıqlı səhərlərin əvəzinə qaranlığa qərqli olmuş sabahlar, böyük arzular, ümidlər qurbanına çevrilmiş insanın isə bu ömürdən artıq yaxa qurtarması, bu dar, qaranlıq hücrədən isə yalnız kəndir ilə yaxa qurtarmağın mümkünlüyü... “Vaqif Səmədoğlu ömür haqqında düşüncələri bədii fəlsəfi cəhətdən yaxşı ümumiləşdirilib. Çünki bu düşüncələrin əsasında fərdi tərcümeyi-hal yox, ona hopmuş ictimai rəy, ümuminin ovqatı dayanır”.

Bu dövrdə Ramiz Rövşənin yaradıcılığı da özünəməxsusluğu ilə digər şairlərdən fərqlənirdi. Rəsul Rza sayəsində ədəbiyyatımızda eksperiment səviyyəsində istifadə olunan “modern üslub” Ramiz Rövşənin yaradıcılığında daha da təkmilləşdi və sabitləşdi. Daha çox sürrealizmdən və ekzistentalizmdən istifadə edən şairin şeirlərindəki lirik “mən”i, poetik qəhrəmanı öz orjinallığı, yeniliyi ilə seçilirdi. Bu şeirlərdə şairin daha çox öz həyəcanları, öz nəfəsi, dərin fəlsəfi düşüncələri duyulur. Onun poeziyası haqqında Rəsul Rza “Axtarış və tapıntı yollarında” (1976) adlı məqaləni yazmış və qeyd etmişdir ki, “R.Rövşən ilk yazıları, birinci kitabı ilə şeirimizdə orjinal bir səs ucaldığını xəbər verdi” (6, 10). Həqiqətən də 60-70-ci illərdə Ramiz Rövşən şeirləri ilə poeziyada yeni bir səhifə yaratdı. O, daha öncələr də müraciət olunmuş mövzulara tamamilə yeni rakurdan, fərqli mövqedən yanaşdı. Müharibəyə aid yazılmış bir sıra şeirlərin olmasına baxmayaraq, şair çəkinmədən yaradıcılığının ilk illərində bu mövzuya toxunmuş və müharibə faciəsini tamamilə yeni şəkildə oxuyucusuna təqdim etmişdir.

Bu dünyanın dörd ili,
Dava ili, dörd ili. (4, 95)
Və ya

Qulağım az qaldı bata,
Güllələrin qışqırığından. (6, 10)

“Qapı” və “Neylədim” şeirlərindən göstərilən bu nümunədə sözlərin, süjetin sadəliyi şeirə heç bir zərər gətirmir və zamanın təsvirində də şairə heç bir maneçilik yaratmır. Əksinə həmin dövrün xülasəsi kimi insan beynində canlanır. Şair həmin şeirlərdə müharibə dövrünü elə müfəssəl, aydın şəkildə verir ki, oxuyucu bu misraları oxuyanda, sanki həmin dövrə xəyalən səyahət edir. Həmçinin Ramiz Rövş bu kimi şeirlərində “sözlərin assosiyasını” oxuyuca etibar edir, bununla öz oxuyucusuna olan inamını nümayiş etdirir, Ramiz Rövşən misralarına aludə olan oxuyucu şeiri ilk dəfə oxumaqla belə ustadının ona nə demək istəyini anlaya bilir. “Oxuyucunu düşünmək, anlamaq, duymaq bacarığına inanmayanda sənət nümunəsi əvəzinə sözün, fikrin, obrazın bayağı kövşəyi yaranır” (6, 10). Onun “Analar anar ağlar”, “Torpaq”, “Ölü dəniz”, “Qısqanlıq”, “Qarğış”, “İlxılar” kimi şeirlərində də dövr, zaman şair duyumu, həssaslığı ilə təsvir olunmuşdur. “Poetik lakonizm, xalq obrazlı təfəkkürü ilə müasirliyin sintezi, emosional yığcamlıq, assosiativ genişlik Ramiz Rövşənin “Qapı”, “Analar anar ağlar” şeirləri üçün də səciyyəvi məziyyətlərdəndir” (8, 135).

Nə varlıdı bu torpaq;
Burda quş dimdiyindən
Yerə düşən dən- bitir.
Hər şeydən yaxşı ancaq
Bu torpaqda qəm bitir. (5; 360)

Sovet totalitar rejiminin amansızlıqları ifadə olunmuş bu şeir parçası da çoxqatlı metaforadan, bəzəkli təşbehlərdən uzaq olmasına baxmayaraq, dövrün, zamanın gərdişi, acısı təsvir olunmuşdur. “Nikbin tragizm R.Rövşənin bu şeirlərinin əsas, təsirli motividir” (3, 94).

Təbii ki, bu cür şeirlər R.Rövşənin daxili zəngin dünyasının, həssas şair duyumunun, dərin fəlsəfi düşüncələrinin aynasıdır. Şairin yaratdığı poetik qəhrəman dünya ilə daim fikir alış-verişindədir. Məhz buna görə Ramiz Rövşənin poeziyasını “fikir poeziyası” adlandırsaq, heç də yanılmarıq. Onun şeirləri bütün stereotipləri, dar qəlibləri, çərçivələri yerlə yeksan etdi. Onun poetik nümunələr düzümü çoxplanlı, assosiativ, mürəkkəbdir” (6, 10).

Beləliklə, 60-cılar nəslə ədəbiyyatımızın inkişaf yönümünü dəyişib, onu əsirlikdən azad etdilər. Ədəbiyyatımız öz milli ruhuna və milli ideasına yenedən qovuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Aritotel. Poetika. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 120 s
2. Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi? Bakı: Mütərcim, 2010, 72 s.
3. Ədəbi proses-78. Bakı: Elm, 1980, 152 s.
4. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çinar- Çap, 2003, 319 s.
5. Ramiz Rövşən. Nəfəs Kitabları kitabı. Bakı: Qanun, 2006, 762 s.
6. Rəsul Rza. Axtarış və tapıntı yollarında // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 17 yanvar, 1976, 10 s.
7. Rəsul Rza. Qayğı sözü və qayğı özü. // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. 13 fevral, 1965. 3s.
8. Sosialist realizmi müasir mərhələdə. Bakı: Elm, 1988, 384 s.
9. Süleyman Rüstəm, Nəbi Xəzri. Qayğı və tələbkarlıq // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 31 oktyabr, 1964.
10. Yaşar Qarayev. “Min ilin sonu” 21-ci əsr və Şərq dəyərləri. Bakı: Elm, 2012, 119 s.
11. Yaşar Qarayev. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazıçı, 1979, 198 s.

ИННОВАЦИИ В НАШЕЙ ПОЭЗИИ В 60-Е И 70-Е ГОДЫ

А.С.РАСУЛЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Колониальная политика Советской власти изменила направление развития азербайджанской литературы. Новый литературный поток появился в 1960-70 годах. Поэты писали о стихах лирической психологии в поэзии и проявляли моральные страдания. Лирик выражал отдельные чувства, закрытые слова и внутренние тузы. Р.Ровшан, В.Самедоглу и другие смотрят на людей из разных сфер. Они изображали человека, внутренний мир и морально-психологические потрясения людей в их поэзии. Лирическое «я» в стихах Р. Ровшана отличается своей оригинальностью. Его стихи разрушили все стереотипы, узкие формы и рамки.

1960-70 годы меняют путь развития азербайджанской литературы. Наша литература восстановила свой национальный дух и национальную идеологию.

Ключевые слова: тоталитарный режим, модернизм, социалистический реализм, формализм, сюрреализм, литературное поколение 60-70-х годов

INNOVATIONS IN OUR POETRY IN THE 60s-70s

A.S.RASULZADEH

SUMMARY

The colonial policy of the Soviet power changed the direction of the development of the Azerbaijani literature. A new literary stream appeared in the 1960- 70s years. Poets wrote lyrical psychological poems and depicted moral suffering. The lyric “I” expressed individual feelings, furtive words and internal aces. R.Rovshan, V.Samadoglu and others look at people from different spheres. They depicted the individual, inner world, and moral-psychological shocks of people in their poetry. The lyrical “I” in the poems of R.Rovshan differs for its originality. His poems have eroded all stereotypes, narrow molds, and frames.

1960-70 years changed the direction of the development of the Azerbaijani literature. Our literature regained its national spirit and national ideology.

Key words: totalitarian regime, modernism, socialist realism, formalism, surrealism, literary generation of 60-70s

TARİX

UOT. 94/479.24

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ TARİXİMİZİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

İ.X.ZEYNALOV

Bakı Dövlət Universiteti

zeynalov_ibrahim@hotmail.com

Elmi məqalə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin (ARPIİSSA) sənədləri – Fond 1, siyahı 44, iş 39 əsasında işlənmişdir.

Elmi məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti məsələləri öyrənilir.

Məqalədə, həmçinin dastanın yayıldığı ərazilərdə bir çox alimlərin, tədqiqatçıların – şərqşünas Çeldekinin, rus alimi, akademik Bartoldun, türk alimi Orxan Şaiqin, İtaliyanın şərqşünas professoru Rossinin, Adam Olearinin və digərlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının yayıldığı ərazi, hadisələrin məhz Azərbaycan ərazisində cərəyan etməsi barədə fikirləri mühüm yer tutur.

Açar sözlər: “Təpəgöz”, “Aşiq”, “Tantural”, “qarğı cida gözdirən”, “kafir”, “seyrək”, “əlinçə”, Drezden, kral kitabxanası, XVI əsr kataloqu.

Vətən tarixinin erkən orta əsrlərində sosial-iqtisadi, siyasi sahələrində baş verən dəyişikliklər öz əksini tariximizdə, mədəniyyətimizdə və ədəbiyyatımızda da tapırdı.

İslam mədəniyyətinin yaranması və zənginləşməsində Azərbaycan türk xalqının da payı çoxdur. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin müxtəlif sahələri, o cümlədən tarix elmi də inkişaf etməkdə idi. Ümumiyyətlə, VII-IX əsrləri Azərbaycan xalqının, onun tarixi inkişafının ən parlaq mərhələsi hesab etmək olar. Xalqımızın təşəkkülünün, inkişafının başa çatması, intibah mədəniyyəti bu dövrə təsadüf edir.

Həmçinin “...xalqımızın tarixinin çağlayan bulağı” hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının formalaşması da təqribən VII-IX əsrlərə təsadüf edir. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq salnaməsi hesab edilən bu dastan IX əsrin əvvəllərində ərəb dilinə tərcümə edilib və islam mədəniyyətinin və tariximizin ən dəyərli incisinə, abidəsinə çevrilib.

“Dədə Qorqud” dastanının ilk boylarının yaranma tarixi çox qədimdir.

Təsadüfi deyildir ki, ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2000-ci ilin aprel ayında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi qeyd olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ilk nüsxəsinə XIX əsrin əvvəllərində Almaniyada Drezden kral kitabxanasında təsadüf edildiyi bildirilir (1). Həmin kitabxananın kataloqunu tərtib edən Faleyşer əlyazmanın üstündə olan bir qeydə əsaslanaraq, əsəri XVI əsr kataloquna daxil etmişdir. 1815-ci ildə şərqşünas Dits həmin əlyazmanın surətini çıxararaq Berlin kitabxanasına gətirmiş və “Təpəgöz” boyunu da alman dilinə tərcüməsilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Dits həmin nəşr münasibətilə qələmə aldığı məqalədə “Təpəgöz” boyunu Homerin “Odisseyə” poeması ilə müqayisə etmiş, hətta “Odisseyə” poemasının yazılmasında bu boydan istifadə olduğunu söyləməklə bu boyun çox qədim olması fikrini söyləməkdən çəkinməmişdir.

Bu əlyazma xeyli sonralar şərqşünas Heldekinin də diqqətini cəlb etmişdir. Heldekin də əsərin surətini çıxarmış, tərcümə etməyə çalışsa da, lakin öz etirafına görə əlyazmanın bəzi yerlərini başa düşmədiyindən tərcüməni yarımçıq qoymuşdur.

Mənbələrdən aydın olur ki, Heldekindən sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əlyazması rus alimi Bartoldun nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bartold 1894-cü ildə “Записки восточного отделения императорского русского общества”nın VIII cildində bu əsər haqqında ümumi məlumat vermiş, “Doxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyunu da rusçaya tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Akademik Bartoldun bu təşəbbüsü rus şərqşünasları arasında böyük maraq doğurmuş, onlardan Tumanski, Divayev və digərləri də elmi məqalələr yazmışlar.

Sonralar Bartold əsərin daha bir neçə boyunu rus dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Bartoldun ölümündən sonra “Kitabi - Dədə Qorqud” əsərinin bütün mətni çapa hazırlanmış şəkildə onun arxivindən tapılmışdır. Çox yaxşı haldır ki, Bartoldun bu tərcüməsi 1950-ci ildə Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutu tərəfindən nəşr edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” əsəri haqqında Türkiyə alimləri də geniş tədqiqatlar aparmışlar. 1916-cı ildə Kilisli müəllim RUFət əsəri Berlin nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Lakin müəllif əsərin bəzi hissələrini oxuya bilmədiyindən bəzi sözləri təhrif etmiş, bəzi ifadələrin əvəzinə isə xüsusi işarələr qoymuşdur.

1938-ci ildə daha bir türk alimi Orxan Şaiq əsəri yeni əlifba ilə nəşr etdirmişdir. Eyni ildə əsər Azərbaycanda latın əlifbası ilə H.Araslı tərəfindən nəşr etdirilmişdir.

Həmçinin italyan şərqşünas-alim, professor Rossi bu əsərin başqa bir variantını tapıb 1952-ci ildə Vatikanda, böyük bir müqəddimə ilə birlikdə nəşr etdirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının belə geniş bir şəkildə, müxtəlif əlifba ilə nəşr edilməsi, müxtəlif ölkələrin, xalqların alimləri, tədqiqatçıları tərəfindən geniş araşdırmalar, tədqiqatlar aparılmasına səbəb olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, bütün alimlər, tədqiqatçılar Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanların əhəmiyyəti, hadisələrin cərəyan etdiyi zaman və məkan məsələləri, əsərin dili, üslubu və s. haqqında ciddi tədqiqatlar, araşdırmalar aparmış, onlar bəzən yanlış, bəzən də doğru olan nəticələrə gəlmişlər. Bu tədqiqatçılar içərisində daha çox diqqəti cəlb edən ilk iş akademik Bartold tərəfindən ərsəyə gətirilən əsərdir. Əsərin–tərcümənin ən böyük əhəmiyyəti ondadır ki, Bartold xüsusi olaraq vurğulayır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyların Qafqaz mühitindən kənarında yaranmış olduğunu ehtimal etmək mümkün deyildir. Elə bu tarixi mənbədən çıxış edərək, deyə bilərik ki, dünya xalqlarının ən qədim tarixi-mədəniyyət abidələri arasında xüsusi yeri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında cərəyan edən real tarixi hadisələr məhz tarixi Azərbaycan torpaqlarında baş vermişdir. Həmçinin bu bir faktdır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları, hər şeydən əvvəl, onun yayıldığı geniş ərazidə vahid dildə, türk dilində danışan bir xalqın — Azərbaycan xalqının yaşadığını sübut edən əvəzsiz möhtəşəm bir abidədir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nadir incisi sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud», eyni zamanda əvəzolunmaz tarixi səlnamədir. Bu dastan oğuz türklərinin tərcümeyi-halıdır və onun bir tarixi mənbə kimi erkən orta əsrlərə aid tarixi abidələr içərisində özünəməxsus yeri var. Dastanın boylarında törəyiş əfsanəsi kimi, dil yaranış qaynağı kimi əvəzsiz mənbədir.

Bartoldun və ondan sonra aparılan tədqiqatlar da söylədiklərimizin doğru olduğunu təsdiq etmişdir.

Boylarda cərəyan edən tarixi-mədəni hadisələrin doğrudan da tarixi Azərbaycan torpaqlarında cərəyan etməsini Azərbaycanın görkəmli alimləri — professorlar H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Quluzadə, M.Ə.Təhməsim və digərləri də öz tədqiqatlarında təsdiq etmişlər. Dastanın boylarında Gəncənin, Bərdənin, Dərbəndin, Şərurun, Əlincə çayının və Əlincə qəlasının, Dərəşamın, Göyçə gölünün, Gəncə-Qazax və Qərbi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olmuş bir sıra yurd yerlərinin adlarının çəkilməsi də məhz tutarlı təsdiqedicilərdir.

Həmçinin «Dədə Qorqud»un Azərbaycanla daha sıx bağlı olduğunu vaxtı ilə müxtəlif məqsədlə Qafqaza gəlmiş alimlər, səyyahlar da dəfələrlə qeyd etmişlər.

Adam Oleari hələ 1638-ci ildə Dərbənddə olduğu zaman Azərbaycanın görkəmli adamlarından Dədə Qorqud hekayələrini eşitdiyini, Qazan xanın və arvadı Burla xatunun, eləcə də Dədə Qorqudun özünün burada qəbrləri olduğunu qeyd etmişdir (1). Həmçinin XVII əsrin ortalarında Şamaxıya gəlmiş səyyah Evliya Çələbi də öz şəyahətnaməsində Dərbənddə Dədə Qorqud qəbri olduğunu və Şirvanşahların bu qəbrə böyük ehtiram bəslədiklərini, hətta etiqad etdiklərini yazır.

Əsərin – “Dədə Qorqud”un dili, ifadə xüsusiyyətləri, üslubu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir sıra nümunələrində hələ də bu mövzu və motivlərin yaşaması, Nizami Gəncəvinin əsərlərində «Dədə Qorqud» motivlərinin mövcud olması və bir sıra digər faktlar akademik Barftoldun fikirlərini – epo-

sun doğrudan da Azərbaycanda yaranmış olduğunu, boylarda cərəyan edən tarixi hadisələrin Azərbaycanda baş verdiyini sübut etməkdədir.

Söylədiklərimizə misal olaraq qeyd edə bilərik ki, Oğuz türklərinin tarixindən bəhs edən Əbu Bəkr Əl-Tihri-Əl-İsfahaninin «Kitabi Diyarbəkriyyə» əsərində Ağqoyunluların-Bayandurların ulu babası Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi dövlətin ərazilərinin adları çəkilir, onun Göyçə dənizi ətrafında vəfat etdiyi yazılır. Bu yazılarda «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında bəhs edilən oğuz müqəddəsləri və qəhrəmanları Oğuz xaqanın, Bayandur xaqanın, Sunqur bəyin, Şəkmur xanın, Qıpçaq xanın və digərlərinin fəaliyyət göstərdikləri məkan başlıca olaraq Göyçə dənizi ətrafı, Qarabağ qışlağı, Alagöz yaylaqları olduğu yerlərdir.

Oğuz xaqanın, Bayandur xaqanın və Dədə Qorqudun məhz Azərbaycanda yaşayıb və burada da dünyalarını dəyişdiklərini ilk mənbələr sübut edir. Həmçinin bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, XV-XVI əsrlərdən bəri «Aşıq» titulumunun daha çox yayılmasına baxmayaraq, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında əsas yaradıcı və ifaçı kimi iştirak edən «ozan» sözü Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərimizin əsərlərində işlənməklə bərabər bu gün də yer adlarında və şifahi ədəbiyyat nümunələrimizdə yaşamaqdadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının əksəriyyəti bütün dünya xalqları qəhrəmanlıq eroslarında olduğu kimi, epik qəhrəmanların daxili və xarici düşmənlərə qarşı apardıqları müharibələrdən bəhs edir. Əsərin əsas boyları X-XI əsrlərlə səsləşir.

1300 ildən çox yaşı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» ayrı-ayrı boylarının yaranması və yayılmasında bir çox oğuz tayfaları ilə yanaşı, Azərbaycan türk xalqının soy kökündə duran qüdrətli Bayandur tayfaları da mühüm rol oynamışdır. Hələ erkən orta əsrlərin başlanğıcında Dərbənd keçidindən Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətəklərindən Araz çayına qədər, o cümlədən Qarabağda, Göyçə gölü ətrafında, Naxçıvanda, Azərbaycanın cənub bölgələrində, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat vadilərində yaşayan Bayandurlu tayfaları, həmçinin Baharlılarla eyni dildən, eyni kökdən olan Baharlılar öz siyasi rəqiblərinə, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarını zəbt etmək istəyən erməni, gürcü və Bizans təcavüzkarlarına qalib gələrək, Trabzon və Suriya sərhədlərində gəlib çıxmışdılar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının bir çox boylarında doğma torpaq və vətən sevgisinin təsviri də başlıca yer tutur. Oğuz türkü üçün Yurd, Vətən ən müqəddəs varlıq idi. Düşmən üzərində qələbədən sonra oğuz igidlərinə torpaq paylayırdı. Vətənin, yurdun ağı düşmənlərdən müdafiəsinin oğuz igidləri üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərən faktlardan biri də Vətən təhlükədə olanda oğuz bəylərinin öz aralarındakı inciklikləri, düşmənçiliyi unudub birləşmələridir. Dastanın “Bəkil oğlu İmranın boyu” bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Oğuz türkləri qonşu ölkə tərəfindən edilən xəyanəti bağışlamırdılar. Düşmən xəyanət edib qəfil hücumlarla Azərbaycan torpaqlarına basqın etdikdə,

oğuz igidləri hamılıqla yurdun müdafiəsinə qalxırdılar.

Oğuz türklərində ciddi hərbi intizam, yüksək döyüş təcrübəsi var idi. Yurdun müdafiəsi ilə bağlı bütün məsələlərə “xanlar xanı” Bayandur xanın çağırdığı hərbi məclisdə baxılırdı. Oğuz igidləri yurda rahatlıq verməyən yağlı düşməndən qisas almaq üçün hərbi səfərə çıxmaq istədikdə hökmən Bayandur xanın yanına gəlir, “üzlərini yerə qoyub” icazə istəyirdilər.

VII-VIII əsrlərdə İslam dinini qəbul etmiş ilk türk xalqlarından biri Azərbaycan türkləri olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından aydın görünür ki, oğuzların güc gəldiyi “qara donlu kafirlər” islamı qəbul etməyə başlayırlar. İslamın qəbul edilməsi müxtəlif türk tayfalarının qaynayıb-qarışaraq vahid xalq halında formalaşmasına müsbət təsir göstərdi. Yadellilərə qarşı türk-oğuz birliyi daha da gücləndi. Bu özünü X-XI əsrlərdə Bizans, erməni, gürcü xristianlarına-Azərbaycan torpaqlarını tutmaq istəyənlərə qarşı mübarizədə daha parlaq göstərdi. Bu birlik nəticəsində yadellilərin planları puça çıxdı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuz igidlərinin Azərbaycana hücum edən erməni və gürcü feodallarına, onların havadarları olan Bizansa qarşı mübarizəsi daha dolğun əks olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”, “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boy”, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”, “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy” və digər boylar Azərbaycan türk xalqının yadellilərə, xüsusilə Azərbaycanın qərb torpaqlarını tutmaq istəyən, yurdumuzun sərhədlərini tez-tez pozan erməni-gürcü təcavüzkarlarına qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi söylədiklərimizə parlaq misaldır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında əməkçi xalq və rəiyyət nümayəndələrindən də bəhs edilir.

Əməkçi xalq nümayəndəsi olan Qaraca Çoban çox böyük igidliklə düşmənin basqınının qarşısını alır, iki qardaşı həlak olsa da sürüləri xilas edir. Heç bir adı-sanı, mənəbi, titulu olmayan Dəli Domrul isə mövhumu-dini qüvvələrə qarşı çıxır. Əsərdə at, qılınc, qadın, torpaq, ana və sairə islam dini əlaqədar qabarıq bir şəkildə müqəddəsləşdirilir.

Digər tərəfdən hələ islamiyyətdən əvvəlki dini görüşlərlə bağlı olan inam və etiqadlar, adət və ənənələr də dastanının boylarında aydın şəkildə yaşadıqları görünür.

Dastanda "Kafir" sözü də tez-tez işlənir. Əsərdə təsvir edilən müharibələrin bir qismi “Kafir”lərə qarşı aparılır. Kimdi bu “Kafir”lər? Əsərə diqqət yetirdikdə açıq şəkildə məlum olur ki, “Kafir” ifadəsi ölkə üzərinə hücum edən düşməne səslənir. "Kafir" adlanan bu düşmənlər ölkəyə, obaya hücum etdikdə, oğuz igidləri də bunlara qarşı vuruşmaq üçün ayağa qalxır ("Qazan xanın evinin yağmalanması" boyu, "Beyrək", "Bəkil oğlu İmran", "Uruzun əsir alınması", "Qazan xanın əsir alınması" və s. boylarda "kafirlərə"—düşmənlərə qarşı mübarizə verilir). Həmçinin əsərin bəzi boylarında isə xəyanətdən bəhs

edilir. "Dərsə xan oğlu Buğac" boyunda qırx namərdin xəyanəti nəticəsində ata ilə oğul arasında salınan intriqadan, "Dəli Domrul" boyunda ailə-məişət məsələlərindən, ailə münasibətlərindən danışılır.

Araşdırmalar göstərir ki, 12 dastandan 5-i yadellilərə qarşı mübarizəyə, 5-i ailə-məişət məsələsi mövzularına həsr edilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu dastanlarda türk xalqının nəcib hissləri, vətənpərvərlik, fədakarlıq, vətənə sevgi, düşmənə nifrət, vətənə sədaqət, qəhrəmanlıq, mətinlik sifətləri təbliğ olunur.

Qara Çobanın Vətənə, torpağa sədaqəti, sevgisi onun 600 düşmən qarşısında mərd duruşuna, sürüləri öz sapanı ilə düşməndən qoruya bilir.

Uruz düşmən əlinə düşmüş anasını qorumaq üçün öz ətinin qiymə-qiymə doğranılmasına razı olur. Dəli Domrulun qadını ərinin əvəzinə ölümə hazır olduğunu bildirir. Səlcən xatun "sağına-soluna qoşa yay çəkərək" sevgilisini ölümdən qurtarır. Qazan xan ölümə razı olur, düşmənə boyun əymir, xəyanət etmir.

Dastanlarda ana məhəbbəti, qardaş məhəbbəti, dostluq, yoldaşlıq kimi nəcib hisslər qabarıq şəkildə verilir. Düşmənə qarşı güzəştə gedilmir, atalar oğullarını müharibə meydanlarına aparır, döyüş öyrədir, düşmən başı gətirmiş oğullara isə mükafat verilir, gətirməyənlərə isə oğul gözü ilə baxılmır.

Oğullara müharibə qanunları, müharibə adət və ənənələri öyrədilir.

Bütün bunlar XI-XII əsrlərdə oğuz-selcuq qoşunlarının, Azərbaycan El-dənizlər dövlətinin yurdun sərhədlərini tez-tez pozan erməni-gürcü təcavüzkarlarına qarşı uğurlu mübarizə aparılmasına səbəb olmuşdur. Dastanda bu tarixi həqiqət çox aydın göstərilir. Ataların oğulları düşmənə – "kafir"lərə qarşı uğurlu mübarizə aparmağın yollarını göstərməsi, öyrətməsi Vətənin, torpaqlarımızın qorunması yolunda müvəffəqiyyətlərimizi, qələbələrimizi təmin edirdi. Məsələn, Qorqudun – ata məsləhətindən sonra oğuz qəhrəmanlarından biri olan "Bəkil" gedib doqquz tümənlik Gürcüstan sərhədində çadır qururdu, sərhədi "kafir"lərdən qoruyurdu. Sərhədə yad kafir gəlsəydi, onun başı oğuz elinə hədiyyə göndərilirdi.

Kafirlərin türkləri bir-birinə qarşı qoymaq siyasətinə də dastanlarda toxunulur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında hələ o zamanlar erməni və gürcü feodalları türkləri bir-birinə qarşı çalışdırmağa cəhd etmələri göstərilir, oğuz türkləri öz əlləri ilə məğlub etmək siyasəti yeridirdilər. Məsələn, kafirlər öz məkirli niyyətlərinə nail olmaq üçün qıpçaq türklərini oğuz türkləri üzərinə qaldırır, hətta oğuz igidlərini də bir-birləri ilə vuruşdurmağa çalışırdılar. Kafirlərin bu siyasəti dastanın "Uşun qoca oğlu Seyrək boyu"nda daha aydın verilir. Bu boyda "qara donlu kafirlər" xəyanət yolu ilə əsir aldıkları Seyrəyi doğma qardaşı Öyrəklə toqquşdurmağa cəhd edirlər. Lakin oğuz ağsaqqallarından ibrət dərsi alan qardaşlar kafirlərin xəyanətinə getmir, əksinə, düşmənin gözü qarşısında qucaqlaşdılar. Sonra isə qardaşlar "qara donlu kafirlərin üstünə at sürür, onları qırıb-çatır". Kafirlərin bu siyasəti sonralar da daha sistemli, daha geniş xarak-

ter aldı.

Tarixin ibrət dərsi unudulmamalıdır, ondan nəticə çıxarılmalıdır. Unudulan tarixin ibrəti sonradan təkrarlana bilir, faciə ilə nəticələnmə bilir. Məsələn, tarixin bir ibrət dərsinə diqqət yetirək: Qərbi Avropa hökmdarları Teymuru İldırım Bəyazidlə, Uzun Həsəni Sultan Mehmet Fatehlə, Şah İsmayılı Sultan Səlimlə, Şah Təhmasibi Sultan Süleyman Qanunu ilə, Qara Yusifi Dərbəndli I İbrahimlə dalaşdıra bildilər və bundan bəhrələndilər. Böyük türk hökmdarlarının bir-biri ilə vuruşması nəticəsində türk dünyasının ümumi qüdrəti zəiflədiyi halda, qərb dünyası isə öz mövqelərini möhkəmləndirdilər.

Göründüyü kimi bütün bunlar köçəri-feodal-patriarxal mühitin öz daxili məzmunundan doğan hadisələrdir.

Tarixən məlumdur ki, e.ə. VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq türkəsilli tayfalar, həmçinin eramızın IV-V əsrlərindən hun tayfaları, VI əsrdən başlayaraq oğuz-türkmən qəbilələri Azərbaycan ərazisinə gəlir, yerli türksöylülərlə qaynayıb-qarışır, doğrudan-doğruya Azərbaycan xalqının etnik tərkibinə daxil olur, xalqın inkişafı prosesini sürətləndirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında X-XI əsrlərdə böyük ticarət - sənətkarlıq mərkəzləri olan şəhərlərdə, kəndlərdə yaşayan oturaq əhalidən fərqli olaraq köçəri həyat yaşayan əhalidən də bəhs olunur. Köçərilər, əsasən maldarlıqla məşğul olduqları üçün sabit yaşayış məskənlərinə malik deyildilər. Onlar fəsillərin xarakterinə uyğun tez-tez yaşayış məskənlərini dəyişdirdilər. Bu da onların oturaq əhalidən fərqli olaraq məişət tərzinə təsir edirdi. Oturaq əhalinin peşələri taxıl əkibi - biçmək idi. Oğuzlarda taxılçılığın inkişafı su dəyirmanlarından istifadəyə səbəb olmuşdu.

“Dədə Qorqud” dastanlarında oturaq həyatdan bəhs olunur, taxıl, üzüm əkinləri təriflənir, hətta şərəbçilikdən, qəhrəmanların şərəb içmələrindən danışılır. “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu” nda oğuzların bağlarından, üzümçülük sənətlərindən, şərəblərindən danışılır.

Oğuzlarda sənətkarlıq və kənd təsərrüfatından ayrı-ayrı peşələr müstəqil istehsal sahələri olaraq mövcud idi. Hətta əmtəə-pul münasibətləri tərəqqi etmişdi. Boylardan aydın görünür ki, ticarətdə, əmtəə-pul münasibətlərində öz yerli pullarından istifadə olunurdu. Oğuzların qızıl pulları-altun axçaları olmuşdu. Boylardan görünür ki, Azərbaycanın xarici ölkələrlə çox geniş əlaqələri var idi. Azərbaycan Şam, Rum (Bizans), o cümlədən Konstantinopolla ticarət əlaqələri saxlayırdı. Azərbaycan tacirləri Konstantinopolla ənənəvi Kiçik Asiya yolundan başqa, həm də Dərbəndi keçib Qara dənizin şimal sahilindəki düzlərdən keçərək quru yolla gedib-gəlirdilər.

Həmçinin Eposda köçəri həyat sürən yerli tayfaların ruhu, səviyyəsi, adətləri, dünyagörüşləri, daha qabarıq bir şəkildə mühafizə olunmuşdur. Belə ki, biz unutmamalıyıq ki, Aşıq Ələsgəri yetirən mühit Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Cəlil Məmmədquluzadəni yetirən mühit olmadığı kimi, Nizami yetirən Gəncə mühiti də Qaraca çobanın yaşadığı mühit deyildi, ola da bilməzdi.

Çox təəssüf ki, Azərbaycan dövlətinin başçısı M.C.Bağirov (1934-1953) 1951-ci ildə “Dədə Qorqud” dastanlarını millətçilik təbliğ edən pantürkist, panislamist bir abidə adlandıraraq Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmadığını iddia etmişdir. Bu iddia hər şeydən əvvəl onun müəlliflərinin həm də nə qədər savadsız birisi olduğunu göstərir.

Məlum olduğu kimi, panislamizm XIX əsrin sonlarında, pantürkizm isə İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində ortaya çıxmış cərəyanlardır. X-XI əsrlər abidəsini pantürkizm və panislamizm abidəsi kimi qiymətləndirmək tariximizi, ədəbiyyatımızı saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir. M.C.Bağirovun kəşfinə görə bu dastanların dili də Azərbaycan türk dili deyilmiş. Lakin əslində, dilçi Azərbaycan alimlərinin araşdırmaları təsdiq edir ki, bu dastanların dili türk dili bir sıra xalqlar üçün də qismən anlaşıqlı olsa da, öz lüğət tərkibi, frazeoloji ifadələri və qrammatik quruluşu etibarilə digər türk dillərinin hamısından daha çox Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, doğrudan doğruya ərəb əlifbası ilə nəşr edən bir sıra müəlliflər (Rüfət, Orxan Şaiq) bir sıra sözləri, ifadələri, hətta bütöv cümlələri, fikirləri başa düşməmişlər, təhrifə yol vermişlər.

Bu da şübhəsizdir ki, Azərbaycan türk dilinin inkişaf tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün də “Kitabi-Dədə Qorqud“ ən yaxşı, ən qədim abidələrindən biridir. Bu dastan vasitəsilə bir tərəfdən ədəbi dilimizin ilk formalaşma prosesini aydınlaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən, digər tərəfdən isə qəbilə dilləri ünsürlərini və yenidən formalaşmağa başlayan dialekt sözlərini aydınlaşdırmaq üçün ən əlverişli mənbələrdəndir.

Bütünlükdə “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının məişətini, etnoqrafiyasını, dilini, folklorunu, tarixini öyrənmək üçün zəngin material verən qiymətli bir abidədir. Həmçinin Vətən tarixinin erkən orta əsrlər dövrünün öyrənilməsində də çox qiymətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər idarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond 1, siyahı 44, iş 39, vərəq 150-166.

ЗНАЧИМОСТЬ ЭПОСА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» В ИЗУЧЕНИИ НАШЕЙ ИСТОРИИ

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Научная статья была разработана на основе документов - Фонда 1, списка-44, дело 39 Архива Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики.

В научной статье рассматривается значение книги «Китаби - Деде Горгуд» в изучении истории раннего средневековья Азербайджана.

В статье также важное место занимают мнения учёных, исследователя – востоковеда Челдекина, русского учёного, академика Бартолда, турецкого учёного Орхана

Шаига, итальянского востоковеда профессора Росси, Адама Олеари и других о территории распространения эпоса «Китаби - Деде Горгуд», а так же о происходящих событиях именно на территории Азербайджана.

Ключевые слова: «Тепегёз», «Ашуг», «Тантурал», «несущие копьё из камыша», «еретик», «редкие», «алинджа», Дрезден, королевская библиотека, каталог XVI века и т.д.

THE IMPORTANCE OF “KITABI – DADA QORQUD” IN LEARNING OUR HISTORY

I.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The scientific article is worked out on the basis of the documents (Work 39, List 44, Foundation I) of the Political Archive of Azerbaijan Prezident's Affairs Administration. The paper studies the significance of “Kitabi – Dada Qorqud” in the study of the early medieval history of Azerbaijan.

The opinions of such prominent scholars as the Russian scientist, academician Bartold, Turkish scientist Orkhan Shaiq, Italian professor Rossi, Adam Olerian about “Kitabi – Dada Qorqud”’s areas of spread are elucidated in the article.

Key words: “Tapagoz”, “Ashiq”, “Tantural”, “Qargı cıda qazdıran”, “kafir”, “sayram”, “alinca”, “Dresden”, Royal Library, Catalog of the XVI century.

UOT 94 (479.24)**QƏDİM VƏ İLK ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA
GEDƏN ETNO-SİYASİ PROSESLƏR ZƏMİNİNDƏ AZƏRBAYCAN
XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ PROBLEMİNƏ DAİR****N.N.XASAYEV, B.M.CƏLALZADƏ****Sumqayıt Dövlət Universiteti****celalzade.92@mail.ru**

Azərbaycan tarixşünaslığının bu günə qədər diskussiya doğuran problemlərindən biri etnogenezlə bağlıdır. Azərbaycan xalqının etnik təşəkkülünün e.ə. IV-III əsrlərdə başlanmasına dair yekdil fikirin formalaşması Vətən tarixşünaslığında öz həllini tapsa da, xalqın təşəkkül prosesinin başa çatması ilə bağlı fikir ayrılığı bu gün də davam etməkdədir. Bu istiqamətdə formalaşmış birinci baxış bucağı tərəfdarlarının fikrincə Azərbaycan xalqı yerli türk soylu əhali ilə qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycana axın edən türk qövmələrinin qaynayıb - qarışması nəticəsində türkçülük elementi əsas olmaqla b.e-nin VII əsrinin II yarısı-VIII əsrinin I yarısında təşəkkül prosesini başa çatdırmışdır. İkinci konsepsiya tərəfdarları isə xalqın etno-siyasi təşəkkülünün başa çatmasını səlcuqların XI-XII əsrlərdə Azərbaycana yürüş etməsi ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Məqalədə yazılı qaynaqlara, tarixi-etnoqrafik ədəbiyyata istinad etməklə birinci tarixi baxış bucağının daha düzgün olması qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: türk, etnos, xalq, toplum, konsepsiya, baxış bucağı

Əsası XIX əsrin I yarısında böyük mütəfəkkir A.Bakıxanovun yazdığı “Gülüstanı-İrəm” əsəri [1] ilə qoyulan Azərbaycan tarixinin və tarixşünaslığının öyrənilməsi istiqamətində bir çox işlər görülsə də, həllini tapmamış, boşluq yaradan, aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən bir sıra problemlər hələ qalmaqdadır. Sovetlər dövründə Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinin öyrənilməsi zamanı bir çox məsələlər kimi etnogenez problemi də təhrif olunmuş formada işlənilmişdir. Nəticədə, bünövrəsi XX əsrin əvvəllərində qoyulub Azərbaycan xalqının soykökünü böyük türk birliyindən sapındırmaqla fars-İran mənşəliliyə yönəldən tarixi baxış bucağı sovetlər dönəmində uzun müddət dominantlıq etmişdir. Yalnız XX əsrin 60-70-ci illərində qəsdən təhrif olunmuş bu tarixi baxış bucağına alternativ, xalqın etnik təşəkkülündə türkçülük istiqamətinə üstünlük verən yeni bir konsepsiya meydana çıxmışdır. XX əsrin 70-ci illərində formalaşmağa başlayan yeni tarixi baxış bucağı Moskvaya sərf etmədiyindən Sovetlər birliyinin süqutuna, Azərbaycan xalqının öz siyasi mütəqilliyini bərpa et-

məsinə qədər daim basqı altında qalmış, hakim konsepsiyaya çevrilə bilməmişdir. Yalnız müasir Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu Ümummilli Lider H.Əliyevin “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” [2] sözlərini böyük iftixar hissi ilə bütün dünyaya bəyan edib “Azərbaycançılığ”ı dövlət prinsipinə çevirməsindən sonra ikinci tarixi baxış bucağı önə çəkilməmişdir. Bununla da, ölkə başçısı Heydər Əliyevin Azərbaycan tarix elminin inkişafına yönəlmiş böyük diqqət və qayğısı sayəsində etnogenez probleminin düzgün həlli istiqamətində də əsaslı addımlar atılmağa başlanmışdır.

Müasir vətən tarixşünaslığında e.ə. IV əsrin sonu - III əsrin başlanğıcında ölkənin cənubunda Atropatena, şimalında isə Albaniya dövlətlərinin meydana gəlməsi ilə eyni vaxtda xalqın təşəkkülü prosesinin başlanmasına dair yekdil bir fikir formalaşmışdır [3, 431]. Lakin Azərbaycan xalqının və Azərbaycan türk dilinin təşəkkül prosesinin nə vaxt başa çatması ilə bağlı fikir ayrılığı nəinki ali və orta məktəb dərsliklərində çəşnəlik yaradır, elm aləmində mübahisələrə, polemikalara yol açır, hətta yenidən milli oyanış dövrünü yaşayan sadə Azərbaycan xalqını da narahat edən, həllini tapmamış həlli vacib məsələrdən biri kimi bu gün də gündəmdə qalmaqda davam edir. Konkret olaraq həllini tapmamış bu mühüm problemlə bağlı vətən tarixşünaslığında, əsasən, aşağıdakı iki tarixi baxış bucağına üstünlük verilməkdədir.

Birinci konsepsiyanın təmsilçiləri görkəmli tarixçi alim Z.Bünyadovun yanaşmasına istinad edərək [4, 171-172] Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesinin b.e.-nin VII əsrinin II yarısı-VIII əsrin I yarısında türkcülük əsas olmaqla qəti şəkildə başa çatması fikrini irəli sürürlər [5, 228]. Milli tarixşünaslıqdakı digər konsepsiyanın tərəfdarları isə tarixçi İ.Əliyevin mövqeyindən çıxış etməklə, xalqın təşəkkül prosesini bir neçə əsr sonraya - oğuz əsilli səlcuq türklərinin Azərbaycanda ağalığ dövrünün başlanması zamanına aid edirlər [6, 14-26]. Qeyd edək ki, ikinci konsepsiyanın əsasını XX əsrin əvvəllərində İran tarixçisi Ə.Kəsrəvi [7, 20-24] qoysa da, onu inkişaf etdirib doqmaya çevirmək istəyənlərdən birincisi, görkəmli rus sovet tarixçisi və şərqşünası V.V.Bartold olmuşdur. O, yanlışlığa yol verərək ikinci konsepsiyayı əsas götürüb Cənubi Azərbaycanda yaşayan aborigen əhalinin irandilli, Şimali Azərbaycanda tarixən məskulaşan əhalinin isə Qafqaz-İber dil ailəsinə aid etdiyi arandilli olması fikrini irəli sürmüş, səlcuqların gəlişindən sonra hər iki etnosun zorla türkləşdirilməsi rəyinə gəlmişdi [8, 775-777].

Vurğulayaq ki, birinci baxış bucağına dayaq duranlar haqlı olaraq Azərbaycan ərazilərində hələ e.ə. III minillikdən türksoyluların əksəriyyət təşkil edib yaşamaları fikrini yazılı qaynaqlara, yaşayış yerləri və qəbir abidələrindən aşkar olunmuş antropoloji, arxeoloji, etnoqrafik materiallara istinad etməklə əsas götürürlər [9, 162-174]. E.ə. VII əsrin I yarısında Şimali Qara dəniz sahillərindən türk kultürünün daşıyıcıları olan kimmer, sak (skif) tayfaları kütləvi şəkildə ölkəyə axın edib, demək olar ki, bütün Azərbaycan ərazilərini öz nüfuz dairəsi altında birləşdirən Sak çarlığını yaratmışdılar [10, 2]. Haşiyə olaraq qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar qıpçaqların soykökünün kimmerlərə gedib çıx-

ması fikrini də irəli sürürlər [11, 278]. Bu, tarixi dəlillər bəhs edilən dövrdə Şimali Qafqaz, Ön Asiya, İran və Cənubi Qafqaz ərzilərində türk etnik amilinin önə çıxmasına bir sübutdur. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu mühüm amil tarixi ədəbiyyat, yazılı qaynaqlar, arxeoloji və etnoqrafik materiallar vasitəsilə də, müasir dövr tarixşünaslığında real təsdiqini tapmaqdadır.

Türk etnik amili e.ə. I minilliyin son yüzilliyində Azərbaycan ərazilərində yenidən güclənərək önə çıxır. Bu tarixi ictimai-siyasi proses Böyük Hun (və ya Şərqi Hun) imperatorluğunun daxili və xarici ixtilaflar üzündən zəifləməsi ilə birbaşa bağlıdır [12, 322-331]. E.ə. II əsrin 90-cı illərindən etibarən Böyük Çin imperatorluğunu uzun müddət özündən asılı hala salıb onu bac-xərac ödəməyə məcbur edən və bütün irili-xırdalı türk siyasi idarəçiliklərini bir araya gətirməklə Sibirdən Sakit okean sularına qədər uzanan ərazilərdə şəriksiz söz sahibinə çevrilən Böyük Hun imperatorluğu e.ə. 58-ci ildə hərbi-siyasi cəhətdən zəifləyərək parçalanmaya məruz qalır. Nəticədə məkrli Çin diplomatiyası ilə barışmayıb, çin asılılığını özünə sığışdırmayan əksər türk qövmlərinin miladi tarixinin əvvəllərindən etibarən Şərqdən Qərbə doğru güclü və arasıkəsilməz axını başlayır. Onlar Qərbi Avropanı fəth etdikdən sonra doğma bildikləri Azərbaycana qədər gəlib çıxmışdılar. Bu etnosiyasi köçətmələr regionda, türkçülüğü daha da qüvvətləndirən Kuşan türk dövlətinin, Kanq türk çarlığının, Sasanilər dövlətini uzun müddət özündən asılı hala salmış Ağ Hun (Eftalitlər) xaqanlığının [13,143-160] yaranması ilə müşayiət olunmuşdu. Bu isə öz növbəsində I Göytürk imperatorluğunun banisi Bumin xaqanın qardaşı İstəminin regionda əsasını qoyduğu Qərbi Göytürk imperatorluğunun, Böyük Bulqar türk xaqanlığının və Xəzər xaqanlığının yaranmasına da səbəb olmuşdu [14, 67-92].

Yuxarıda adlarını göstərdiyimiz qövmlərin qədim türk yurdu Azərbaycanda qohum tayfalarla rastlaşarkən burada qaynayıb-qarışmaqla möhkəmlənərək qalmağa üstünlük vermələri amili başa düşüləndir. Əlbəttə ki, türk toplumlarının digər regionlardan fərqli olaraq, Azərbaycanda daimi məskən salmağa üstünlük vermələri faktı ilk növbədə, yerli əhali ilə eyni etnik mənşəyi, vahid bir antropologiyayı, dili, dini-ideoloji yaxınlığı və ortaq tarixi keçmiş bölüşdürmələri ilə birbaşa bağlı idi [15, 33-34]. Əbəs yerə deyil ki, görkəmli türkoloq, tarixçi alim kimi tanınan L.Qumilyov qədim etnosların daş dövrünün sonu-tunc dövründə formalaşarkən dil və kültür birliyini əsas götürmələri fikrini irəli sürür [16, 18]. Türk qövmlərinin Azərbaycanda möhkəmlənib qalmasına şərait yaradan əsas amillər sırasına, dil birliyindən və kültür birliyindən savayı, ölkənin heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradan mülayim-subtropik iqlim qurşağında yerləşməsi faktını da daxil etsək, heç də yanılmırıq. Digər tərəfdən düşmən hücumlarından müdafiə olunmaq üçün regionun əlverişli strateji mövqedə qərar tutması amili də gəlmə türk etnoslarının Azərbaycanda möhkəmlənib qalmasına münbit şərait yaratmışdı.

Unutmaq olmaz ki, türklər ovçuluq istehlak təsərrüfatı əsasında formalaşan maldarlıq istehsal təsərrüfatını özlərinin əsas məşğuliyyətlərinə çevirmişdilər. Elə bu səbəbdən də tayfa, tayfa ittifaqı və tayfa konfederasiyası kimi forma-

laşdıqdan sonra hələ Eneolitin sonu-tuncun əvvəlindən başlayaraq artıb-çoxalan mal-qara sürülərini çöl şəraitində bəsləmək üçün Şərqdən-Qərbə (və ya əksinə) Şimaldan-Cənuba (və ya Cənubdan-Şimala) doğru dünyanın dörd bir tərəfinə yürüşə çıxmanın, köçətmənin əsasını qoyanlar da türk elləri olmuşdur. Bu mühüm amil erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycana gələn türk qövmlərinin bəzilərinin vaxtı ilə buradan öz mal-qara sürüləri ilə köçüb-getmələri ehtimalını da irəli sürməyə imkan yaradır. Bu ehtimal isə özlüyündə onların bəzilərinin tarixin müəyyən qatlarında Azərbaycanda formalaşaraq, məşğuliyyətləri, bu və ya digər səbəblər üzündən doğma yurdu tərk edib başqa yerlərə hərəkət etmələri, bir müddətdən sonra isə yenidən vətən sevgisini əsas götürüb möhkəmlənib qalmaq üçün geriye dönmələri fikrini deməyə də bizə imkan yaradır. Azərbaycanda köçmə maldarlığın inkişafına şərait yaradan, subalp çəmənliklərinin, bolşirəli yaylaq və qışlaq xarakterli otlaq sahələrinin olması, şirin sulu bulaqların və çayların mövcudluğu, türklər üçün ənənəvi maldarlıq sahəsi olan qoyunçuluğun inkişafı üçün qışın mülayim keçməsi amilləri də qohum qövmlərin burada möhkəmlənib qalmasına şərait yaradan mühüm şərtlər sırasında yer alır. Nəticədə, gəlmə türksoylu toplumlar erkən orta əsrlər dövründə regionda çoxluq təşkil etməklə kompakt halında yaşayan yerli türkdilli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq Azərbaycanda dominantlıq edən türk etnosunun və Azərbaycan türk dilinin formalaşması prosesini başa çatdırmışdılar.

Məsələyə etnosiyasi aspektdən yanaşdıqda burada maraq doğuran məsələlərdən biri türk qövmlərinin erkən orta əsrlər dövrünə Azərbaycana böyük axını zamanı yerli əhalinin heç bir müqavimətinə rast gəlməməsi amili ilə bağlıdır. Biz nə ilk orta əsr yazılı qaynaqlarında, nə tarixi-arxeoloji materiallarda, nə də etnoqrafik tədqiqatlarda bu istiqamətdə hər hansı ümummüqavimət hərəkətinin yüksəlməsi tarixi faktına rast gəlmirik. Problemə digər rəkursdan yanaşıb Azərbaycan əhalisinin ən qədim dövrlərdən yadelli hücumlarına qarşı necə ciddi müqavimət göstərməsinin və bu müqavimət hərəkətlərinin davamlı olub tarixi qaynaqlarda öz parlaq əksini tapmasının isə şahidi ola bilərik [17, 20-21]. Bu mühüm amil də ilk orta əsrlər dövrünə təsadüf edən böyük türk axınları zamanı Azərbaycanın yerli əhalisinin əksər hissəsinin türklər olmasını deməyə imkan verir. Fikrimizi dəstəkləyən digər mühüm amil odur ki, gələnlərin əksəriyyəti yerli əhali ilə qohum etnik mənşəyi, oxşar etnik dili, simaca eyni antropoloji görkəmi və türksoylular arasında yayılmaqla dərin köklərə malik vahid allaha tapınan tanrıçılıq dinini bölüşdükdələrinə görə siyasi müqavimətlə üzləşməmiş, ikincilərdən isti münasibət, xoş üz görmüşlər. Elə bu səbəblərdən də yerli türk obalarında məskən salmaqla eyni taleyi yaşamağa üstünlük vermişlər. Zaman-zaman biri-birinə qız alıb verərək ailə-nigah münasibətlərini, qohumluq əlaqələrini dərinləşdirməklə, ölkədə gedən ictimai-siyasi proseslərin fəal iştirakçılara çevrilməklə, eyni kultürün daşıyıcısı olmaqla asanlıqla qaynayıb qarışaraq Azərbaycan türk dilinin və Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesini hələ erkən orta əsrlər dövrünün sonunda müvəffəqiyyətlə başa çatdırmışdılar .

Əlbəttə, etnosiyasi və etnolinqivistik proseslərin Azərbaycanda başa çatmasında vahid din amilinin rolunu da unutmamaq olmaz. Belə ki, Azərbaycan ərazilərində paxlıq və mənəviyyat dini olub VII əsrin 40-cı illərindən etibarən yayılmağa başlayan islam dini bu problemin həllində az rol oynamamışdı. Heç də təsadüf deyil ki, islam dininin daşıyıcısı kimi tanınan Ərəb Xilafəti Albaniyanın coğrafi cəhətdən strateji, (ipək yolu ilə bağlı) torpaqlarının münbit və suvarılan olduğunu bilərək, islam dininin yayılmasını burada çox kəskin və sürətlə həyata keçirmişdilər [18, 8]. Azərbaycanın cənubunun da mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətini, son dərəcə əlverişli ticari-iqtisadi zonada qərar tutması amillərini nəzərə alan Xilafət burada da islamlaşmanı tezliklə başa çatdırmağa üstünlük vermişdi. Türk toplumlarında hələ qədim dövrlərdən vahid ilahi qüvvəyə - "Tenqri"yə ("Tanrı"ya) inamın üstün olması və islam dinin də öz növbəsində tək yaradana tapınmanı təbliğ etməsi amili də bütöv Azərbaycanda müsəlmançılığın yayılması prosesinin ilk orta əsrlər dövrünün sonunda başa çatmasına təkan vermişdi. Bununla Azərbaycanda əksəriyyət təşkil edən türksoylu əhali vahid bir dinə-islama qail olmaqla da, bir araya gəlmiş, öz təşəkkül prosesini erkən orta əsrlər dövrünün sonuna qədər mənəviyyat birliyi baxımından belə başa çatdırmışdı.

Bu gün Azərbaycan toponimikasında ilk orta əsrlər dövründə meydana gəlməklə çoxsaylı türk qövmlərinin adlarını özündə əks etdirən oykonim və oronimlərin əksəriyyət təşkil etməsi amili də türk toplumlarının ilk orta çağlardan Azərbaycana yeni və güclü axın edərək daimi məskunlaşmalarından xəbər verir [19, 19-32]. Deməli, Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü prosesi həqiqətən də türkçülük elementi əsas olmaqla, I konsepsiya tərəfdarlarının söylədiyi kimi, ilk orta əsrlər dövrünün sonunda başa çatmışdı. Sivilizasiyalı toplumlar, siyasi birliklər və güclü impertorluqlar yaratmaqla dünya tarixinə düşmüş türklərin-II konsepsiya tərəfdarlarının təbirincə desək, "sivilizasiyadankənar-barbar" qövmlərin, Azərbaycanda ilk məskunlaşmalarını və regiona qarşı-sialınmaz böyük qaydıqlarını, yürüşlərini XI-XII əsrlərlə bağlamaq heç bir tarixi həqiqətə söykənmir. "Azərbaycan türk xalqı, Azərbaycan türk dili regionda zorakı yolla, yerli aborigen əhalini assimilyasiyaya uğratmaqla möhkəmləndi" tezisini irəli sürmək üzdənirəq qonşularımızın (ermənilərin) və onlara havadarlıq edənlərin dəyirmanına su tökməkdən başqa heç nəyə yaramaz [20, 27]. Əlbəttə ki, qeyd etdiyimiz məkrli tezisi irəli sürənlərin güddüyü məqsədin kökündə Azərbaycanda tarixən əksəriyyət təşkil etmiş türk etnosunun regiona sonralar - yəni çox gec, gəlişini təbliğ və təşviq etmək, bununla da, onların "gəlmə", "yad" etnik element olduğunu "isbatlamaq" amili dayanır.

Haşiyə olaraq vurğulayaq ki, elə bu yalanı, iftiranı və düşmən bildiyi Türkiyə Respublikasının əksəriyyət təşkil edən etnosu ilə Azərbaycanın türk soylu əhalisinin eyni etnik mənşəyi, dili, dini, mədəniyyəti, mentaliteti bölüşməsinə əsas götürən sovet diktatoru İ.V.Stalin də, 1943-cü ildə ikinciləri (Azərbaycan SSR-in əksər əhalisini) bir neçə gün ərzində (yalnız zəruri şeyləri götürmək, qalan daşınar və daşınmaz əmlaka toxunmamaq şərti ilə) vaxtı ilə gəl-

dikləri (guya) Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan çöllərinə köçürmək haqqında göstəriş vermişdi. Lakin yaxın tariximizə ziddiyətli şəxsiyyətlərdən biri kimi düşmüş o zamankı respublika rəhbəri M.Bağirov məcburiyyət qarşısında “Bu xalq türk soylu deyil, fars-iran mənşəlidir. Səlcuqların gəlişindən sonra zorla türkləşməyə məruz qalmışlar.” yanlış fikrini irəli sürməklə həm Azərbaycanın türk müsəlman əhalisini kütləvi deportasiyada məruz qalmaqdan xilas etmiş, həm də etiraf edək ki, etnik mənşəyimizin türkcülük istiqamətində deyil, fars-iran mənşəlilik yönündə araşdırılmasının rəsmi olaraq əsasını qoymuşdu [21, 155].

Sonuncu tarixi baxış bucağının təssübkeşləri isə qədim və ilk orta əsrlər dövründə Azərbaycanın cənub ərazilərində Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan fars-iran mənşəlilərin, şimal torpaqlarında isə Qafqaz-İber dil ailəsində yer alan dağıstan(ləzgi) dilli əhalinin üstün olması fikrində israrlıdılar. Xatırladaq ki, II konsepsiyanın təmsilçiləri problemə tarixi qanunauyğunluğa, tarixə məntiqi və obyektiv yanaşma metodlarına riayət etmədən münasibət bildirməkdən bu gün də əl çəkməmişlər. Azərbaycanda XI əsrin II yarısı-XII əsrin əvvəllərində cəmi 70-80 il hökmranlıq etmiş oğuz-səlcuq elinin ölkədəki fars və dağıstan dilli yerli etnosları öz içərisində əridərək assimilyasiya uğratması fikrini bu gün də müdafiə etməkdədirlər.

Biz, birinci baxış bucağının tərəfdaşı kimi, II tarixi baxış bucağı tərəfdarlarının qarşısında problemin həlli yolunu assimilyasiya qanunauyğunluğuna söykənməklə, tapmağın mümkünlüyü təklifi ilə çıxış etmək istərdik. Assimilyasiya qanunauyğunluğuna istinad etsək onda hərbi potensial baxımından güclü hər-hansı etnik toplumun zəif qövümü asılı hala salmasına baxmayaraq tabe etdiyindən sivilizasiya baxımından geri qaldığı təqdirdə onun özü əsarət altına aldığı dilini, kultürünü və digər yüksək səviyyəli maddi və mənəvi dəyərlərini qəbul etməklə əriyib yoxa çıxdığını görürük. Nəzərə alsaq ki, birinci fikir tərəfdarları, ümumiyyətlə, türk qövmlərinə, o cümlədən oğuz-səlcuq ellərinə “geridə qalmışlar”, “sivilizasiyanın nə olduğunu bilməyənlər” kimi yanaşırlar, onda onların özlərini bilərəkdən və ya bilməyərəkdən təkzib etməsi qənaətinə də gələ bilərik. Yəni tarixi inkişaf qanunlarından geri qalan oğuz-səlcuq türklərinin cəmi 70- 80-ci il ərzində Azərbaycanın cənubunda və şimalında yaşayan sivil bir toplumları öz içərisində əritməsi amili assimilyasiya qanunauyğunluğunun pozulması deməkdir. Digər tərəfdən assimilyasiya prosesinin getməsi və hər hansı inkişaf etmiş etnosun başqa xalqları öz içərisində əridib yoxa çıxarması üçün ən azından 500-1000 ildən çox vaxtın tələb edilməsi amili də II konsepsiya tərəfdarlarının əsassız olmasını deməyə imkan yaradır.

Problemə digər mövqedən yanaşıb Azərbaycanın cənubunda türk soylu əhali ilə qonşuluq şəraitində bu günün özündə belə fars-iran mənşəli əhalinin, şimalında isə dağıstan dil budağının ləzgi dil qrupuna daxil olan qövmlərinin yaşaması reallığını ikinci tarixi baxış bucağı tərəfdarları qarşısında arqument olaraq da irəli sürə bilərik. Necə olur ki, səlcuq türkləri ölkənin cənubunda “ək-səriyyə” təşkil edən fars-iran mənşəliləri, eləcə də şimalında etnik baxımdan

“dominantlıq” edən ləzgi dilliləri assimilyasiyaya uğratmağı bacarır, lakin tarixən ölkə ərazisində yaşaması yazılı qaynaqlar vasitəsilə təsdiqini tapan bu gündə türk soylu əhali ilə sülh, əmin-amanlıq şəraitində həyat sürən eyni mənşəli milli azlıqları öz içərisində əridib yoxa çıxara bilmir. Məsələyə başqa bir istiqamətdən münasibət bildirərək niyə Azərbaycanda səlcuqlardan xeyli əvvəl ağalığ etmiş əhəmənilər, sasanilər və ərəblər ciddi-cəhd göstərmələrinə rəğmə, bu yerli əhalini (türkləri) nə farslaşdırma nə də, ərəbləşdirə bilmədilər fikrini də, irəli sürə bilərik. Hansı ki, həm farslar, həm də ərəblər Azərbaycanda özlərinə sosial-etnik dayaq yaratmaq, yerli əhalini (türkləri) içərilərində əritmək, kultürünü yoxa çıxarmaq məqsədilə, hətta mühafizəkar imperatorluqlara xas köçürmə siyasətini belə həyata keçirmişdilər.

Tarixçi olmadan da bu məsələyə obyektiv mövqedən münasibət bildirən hər bir ziyalı insan, tədqiqatçı alim, II konsepsiya tərəfdarlarının problemə düzgün yanaşmadıqları qənaətinə gələ bilər. Azərbaycan ərazilərində tarixən məskunlaşan talışların, kürdlərin, avarların, ləzgilərin, saxurların, xınalıqların, haputların, buduqların, tatların və digərlərinin bu günün özündə belə etnik azlıqlar kimi əriyib yoxa çıxmada öz milli varlıqlarını qoruyub saxlaması reallığı [22, 23-42] da, ikinci konsepsiyanın tarixi gerçəkliyə söykənmədiyini qəti şəkildə sübuta yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бакиханов А.А Гюльстан-и-Ирам. Баку: Элм, 1991, 334 с.
2. Əliyev H.Ə. Dünya Azərbaycanlılarının 31 dekabr 2001-ci il həmrəylik gününə həsr olunmuş məruzəsi. Azərbaycan qəzeti, 31 dekabr, 2001.
3. Azərbaycan tarixi. VII cildə. II c. (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998, 548 s.
4. Bünyadov Z.M Azərbaycan atabəylər dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1984, 268 s.
5. Azərbaycan tarixi (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə). Bakı: ADN, 1994, 688 s.
6. Алыев И.Х. Очерки истории Атропатены. Баку: АГУ, 1989, с. 160.
7. Ağayev R. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycan əhalisinin dili // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodiki jurnal. Bakı: BDU, 2015, № 1, 387 s
8. Бартолд В.В. Краткий обзор истории Азербайджана. Соч. I-II. С. 1, Вос. Лит, с 775-777, с. 821
9. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərneşr, 1989, 336 s
10. Qırzioğlu M.F. Yuharı Kur və Çoruq boylarında kırpaqlar. Ankara: Türk tarihi qurumu, 1992, s. 278.
11. Azərbaycan islam ansiklopedisi. İstanbul: 1979, s.2.
12. Bahəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası. I kitab. Bakı: Gənclik, 1992, 438 s.
13. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.
14. Новасельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М.: Наука, 1990, с. 262.
15. Əlyarlı S. Etnogenez. Tariximiz açılmamış mövzuları ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 560 s.
16. Qumilyov L. Etnogenez və ya yerin biosferi. Bakı: Nurlan, 2005, 550 s.
17. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU, 1989, 323 s.
18. Əliyev H. Albaniya dövlətinin, Albaniya xalqlarının tarixi və alban məvhumu haqqında // Tarix və onun problemləri. Nəzəri, elmi, metodiki jurnal. Bakı: BDU, 2015, № 1, 387 s.
19. Məmmədov Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 142 s.
20. PiriyeV. Azərbaycan tarixi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006, 83 s.

21. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. Azərbaycan tarixi (XX əsr-XXI əsrin əvvəlləri). Bakı: Print, 2009, 326 s.
22. Nəvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.

**О ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ НАРОДА НА ПОЧВЕ
ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ
В ДРЕВНЕМ И СРЕДНЕВЕКОВОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Н.Н.ХАСАЕВ, В.М.ДЖАЛАЛЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В современной историографии Азербайджана этногенез до сих пор вызывает дискуссии. В отечественной историографии сформировалось единое мнение о том, что начало этнического становления азербайджанского народа относится к IV-III векам до н.э. Вопрос завершения процесса формирования народа все еще остается спорным. По мнению сторонников сформировавшейся в этом направлении первой точки зрения, процесс формирования азербайджанского народа завершился во второй половине VII века - первой половине VIII века н.э., в результате ассимиляции местных тюркских народов с пришлыми тюркскими племенами, которые перекочевали в Азербайджан в древнем и раннем средневековье. Сторонники второй концепции завершение этнополитического формирования народа связывают с завоевательным походом сельджуков в Азербайджан в XI-XII веках. Ссылаясь на письменные источники, историческую и этнографическую литературу, авторы статьи приходят к тому мнению, что первая историческая концепция является наиболее верной.

Ключевые слова: турецкий, этнический, народ, общество, концепция, угол зрения

**ABOUT THE THE PROBLEM OF FORMATION OF PEOPLE ON THE BASIS
OF ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN AZERBAIJAN DURING
THE ANCIENT AND MEDIEVAL PERIOD**

N.N.KHASAYEV, V.M.JALALZADEH

SUMMARY

One of the problematic issues in the modern Azerbaijani historiography is etnogenesis. Although the formation of the unanimous opinion on the beginning of the ethnic formation of the Azerbaijani people in the IV-III centuries B.C has been solved in the homeland historiography, the dispute over the completion of the process of the nation's formation is still going on. According to the opinion of the supporters of the first viewpoint formed in this direction, the process completed in the second half of the VII century - the first half of the VIII century as a result of the assimilation of the native Turkish noble population with the Turkic tribes that flowed into Azerbaijan during the ancient and early middle ages. The supporters of the second concept are trying to co-ordinate the end of the ethno-political formation of the people with Seljuks' march towards Azerbaijan in the XI-XII centuries. The authors of the article conclude that the first historical perspective is more accurate with reference to written sources, historical and ethnographic literature.

Key words: Turkish, ethnic, people, society, conception, angle of view

UOT 327
341,24

**ВЛИЯНИЕ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ В СФЕРЕ
ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ И НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ
ГРАНИЦ НА ВНЕШНЮЮ ПОЛИТИКУ ГОСУДАРСТВА**

Н.С.МАМЕД-ЗАДЕ
Бакинский Государственный Университет
nargizmamedzade@mail.ru

Осуществление внешней политики на современном этапе осложнено и формируется определенными факторами, которые требуют глубокого исследования и научного анализа. Одним из таких факторов, на наш взгляд, является имеющаяся международно-правовая база и сила ее влияния. Данная статья посвящена исследованию международно-правовой базы в сфере обеспечения безопасности и неприкосновенности территориальных границ.

Ключевые слова: угрозы, территориальная целостность, самоопределение, суверенность, принципы международного права, государство, внешняя политика, международные отношения, национальное законодательство, безопасность и неприкосновенность государственных границ

Внешняя политика страны определяет роль и место государства в системе международных отношений. Государство, определяя внешнеполитические приоритеты, ссылается на имеющийся исторический опыт, на всеобщую обстановку в мире и в конкретном регионе, на имеющиеся в текущем времени международные проблемы. Она также базируется на национальном законодательстве и международно-правовой базе.

Сегодня нормы международного права признаны единственной реальной основой для равноправного и взаимовыгодного сотрудничества между участниками международных отношений. Однако, политические амбиции сильных ведущих держав и борьба за природные ресурсы становятся причиной международного хаоса, который и наблюдается.

На современном периоде развития международных отношений главной проблемой для национального государства является обеспечение безопасности и неприкосновенности его территориальных границ. В связи с этим имеющаяся международно-правовая база в этой сфере представляет большой интерес и вызывает острую необходимость его

изучения, а самое главное, обеспечения его применения и строгого соблюдения всеми участниками международных отношений.

Международные соглашения, декларации, конвенции отражают в себе правила и процедуру правового регулирования территорий, находящихся в составе двух и более государств. К таким территориям относятся реки, моря, горы, воздушное пространство. Указанные природные ресурсы являются приграничной территорией того или иного государства. И, естественно, правовая защита этих границ должна быть основана и ссылаться на национальное законодательство и нормы международного права.

Территория государства в международном праве это часть географической среды и материальная основа жизни общества. Правовой режим территории государства устанавливается национальным законодательством и международными договорами, стороной которых является данное государство. Суверенитет государства в данном случае является основой принципа неприкосновенности государственной территории.

Существует ряд законных оснований изменения принадлежности государственной территории: цессия, обмен территориями, меры в отношении государства-агрессора. Все территориальные изменения оформляются международными соглашениями. В истории известно немало примеров таких соглашений, по разным причинам касающихся государственных границ. В 1867 году Россия за 7 млн. долл. продала Аляску США, поскольку не могла осуществлять эффективный контроль над данной территорией. В 1946 году Советский Союз уступил Афганистану часть водной территории реки Амударья. В 1951 году состоялся обмен территориальными участками между СССР и Польской Народной Республикой в районе Львовской области. В 1954 году аналогичный обмен был произведен между СССР и Ираном. В 1967 году между СССР и Норвегией осуществился обмен равноценными участками приграничных территорий. В 1967 году то же самое имело место между СССР и Турцией при проведении новой границы.

Однако, при проведении новых границ необходимо исключать территориальные потери сторон. Ибо это может стать причиной территориального конфликта между сторонами.

В связи с этим, необходимо отметить, что после военных столкновений, войн между государствами в силу права победившей стороны осуществляется также принудительное перекраивание политической карты мира, что сопровождается отделением определенной территории в пользу другого государства. Что также описывается международным договором. А это, в свою очередь, придает перекраиванию законную силу.

Международно-правовая база в сфере обеспечения безопасности и неприкосновенности границ представляет собой довольно мощную основу. К ним относятся, в первую очередь, Устав Организации Объ-

диненных Наций, всевозможные конвенции и соглашения, определяющие и регулирующие правовой статус территорий международного значения. Примером служит принятая в 1992 году Хельсинкская конвенция Европейской экономической комиссии ООН по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер (Водная конвенция 1992г.). Эта Конвенция была первым документом, который создал правовую базу сотрудничества по защите и рациональному использованию трансграничных вод в пределах целого региона (страны Европы, Северной Америки, Центральной Азии и Израиль).

Важной является Декларация ООН о недопустимости интервенции и вмешательства во внутренние дела государств от 9 декабря 1981 года, которая утверждает принцип отказа от интервенции и невмешательства во внутренние и внешние дела государств. Один из пунктов Декларации гласит, что «обязанность государства обеспечить, чтобы его территория не использовалась каким-либо образом, который нарушал бы суверенитет, политическую независимость, территориальную неприкосновенность и национальное единство или нарушал политическую, экономическую и социальную стабильность другого государства. Это обязательство относится также к государствам, на которые возложена ответственность за территории, которым еще предстоит достичь самоопределения и национальной независимости» [1].

В международной практике приняты документы, которые касаются определенной группы стран. А именно: к региональным, к странам, граничащим друг с другом на воде и на суше. Такие государства, обычно, могут иметь общее водное пространство, воздушный коридор. К таковым относятся страны Восточной Европы и Черноморского бассейна. Для них особый интерес представляет правовой режим Дуная. Он регулируется Конвенцией о режиме судоходства на Дунае 1948 года. Сторонами Конвенции являются Россия, Украина, Болгария, Чехия, Венгрия, Австрия, Румыния. В 1985 году как дополнение к Конвенции была принята Декларация о сотрудничестве придунайских государств по вопросам водного хозяйства реки Дунай и охране его вод от загрязнения.

Конвенция обязывает придунайские государства содержать свои участки Дуная в судоходном состоянии и не создавать препятствий для его осуществления другими государствами (статья 3).

Соглашения о делимитации границ конкретизируют переговоры государств в отношении государственных границ. Примером можно назвать Соглашение о делимитации границы между Республикой Македонией и Союзной Республикой Югославией, подписанное 23 февраля 2001 года. Соглашение утверждает государственную границу сторон и призвано обеспечить их неприкосновенность. Оно предусматривает урегулирование пограничных инцидентов (статья 6). [7].

В 1991 году 18 октября Азербайджанская Республика восстановила

свой суверенитет. Приобретя политическую независимость, Азербайджан, встав на путь самостоятельного развития, определил основные направления внешней политики. Приоритетным является обеспечение защиты государственных границ и территориальной целостности нашего государства.

В первые годы своего развития Азербайджанская Республика сталкивается с территориальными проблемами, которые должны решаться как нормами национального законодательства, так и международным правом. Имеющаяся правовая база определяет внешнюю политику Азербайджана в этом вопросе.

В годы независимости в Азербайджанском государстве приняты основополагающие документы, являющиеся основой для решения наших территориальных проблем и регулирующие правовой режим государственных границ. К ним относится и Конституция, и Концепция национальной безопасности, а также документы, отражающие признание международной общественности территориальных границ Азербайджана.

В современном Азербайджане нормы международного права и международные договоры страны играют важную роль в сфере обеспечения защиты государственных границ.

Конституция Азербайджанской Республики, принятая 12 ноября 1995 года, установила единство, неприкосновенность и неделимость территорий.

Статья 11 Конституции провозглашает: «Внутренние воды Азербайджанской Республики, принадлежащий Азербайджанской Республике сектор Каспийского моря (озера), воздушное пространство над Азербайджанской Республикой - составные части территории Азербайджанской Республики.

Территория Азербайджанской Республики неотчуждаема. Азербайджанская Республика никому, ни в какой части и ни в каком виде не передает свою территорию; государственные границы могут изменяться только путем референдума, проводимого по решению Милли Меджлиса Азербайджанской Республики среди всего населения Азербайджана, на основе волеизъявления народа Азербайджана» [4].

Кроме Конституции, правовой режим государственных границ Азербайджанской Республики представлен иными нормативными документами. В первую очередь к ним относится Закон Азербайджанской Республики «О государственной границе», принятый 9 декабря 1991 года [2]. Закон определяет рубежи и территориальный предел государственного суверенитета страны.

Статья 2 утверждает, что «При определении государственной границы Азербайджанской Республики и изменении линии ее прохождения, а также при регулировании пограничных вопросов с сопредельными государствами руководствуются следующими принципами:

- обеспечение национальной безопасности Азербайджанской Республики;
- обеспечение государственного суверенитета, территориальной целостности Азербайджанской Республики и неприкосновенности ее государственной границы;
- всестороннее сотрудничество с сопредельными государствами на взаимовыгодной основе;
- решение пограничных споров мирным путем» [2].

Согласно статьи 2, пункта 2.0.3 Закона Азербайджанской Республики «О национальной безопасности» 29 июня 2004 года, объектом национальной безопасности Азербайджанской Республики является «государство - его независимость, суверенитет, конституционный строй и территориальная целостность» [3].

Территория Азербайджана представлена земными, водными и воздушными границами. Республика граничит с другими странами, а также имеет морскую и воздушную границу. В связи с этим международно-правовая база в этой сфере является для Азербайджана важным вопросом. Наше государство является стороной многих международных документов, в том числе и касающихся совместного использования и регулирования определенных территорий.

Статья 2 Концепции национальной безопасности Азербайджанской Республики, принятая в 2007 году, определяя национальные интересы страны, провозглашает: «защиту независимости и территориальной целостности государства, обеспечение неприкосновенности его границ, признанных на международном уровне» [5].

В настоящее время Азербайджанская Республика имеет две проблемы, связанные с определением правового статуса ее территорий. Это армяно-азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт и вопрос определения правового статуса Каспийского моря.

Ныне действующий правовой режим Каспийского моря был установлен еще советско-иранскими договорами 1921 и 1940 годов, которые предусматривают свободу судоходства по всей акватории моря, свободу рыболовства за исключением десятимильных национальных рыболовных зон и запрет на плавание в его акватории судов под флагом некаспийских государств.

В процессе определения правового статуса моря Азербайджан 23 сентября 2002 года подписал соглашение с Россией о разграничении сопредельных участков дна северной части Каспийского моря.

14 мая 2003 года подписано трехстороннее российско-азербайджано-казахстанское соглашение о точке стыка линий разграничения сопредельных участков дна Каспийского моря, устанавливающее географические координаты разделительных линий, ограничивающих участки дна,

в пределах которых стороны осуществляют свои суверенные права в сфере разведки и добычи минеральных ресурсов.

4 ноября 2003 года в Тегеране представителями пяти прикаспийских стран была подписана Рамочная конвенция по защите морской среды Каспийского моря. Конвенция вступила в силу 12 августа 2006 года.

В октябре 2007 года в Тегеране во время второго саммита прикаспийских стран была подписана Декларация, в которой государства обозначили общие подходы к выработке конвенции о правовом статусе Каспия.

В рамках третьего каспийского саммита в Баку было подписано Совместное заявление президентов "каспийской пятерки", а также Соглашение о сотрудничестве в сфере безопасности на Каспийском море.

В 2011-2012 годах прикаспийские государства подписали значимые для защиты морской среды Каспия международно-правовые документы. Это Протокол о региональной готовности, реагировании и сотрудничестве в случае инцидентов, вызывающих загрязнение нефтью, Протокол по защите Каспийского моря от загрязнения из наземных источников.

Очередной этап армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, ибо этот вопрос не раз поднимался в истории Азербайджана, начался 13 февраля 1988 года, когда состоялась первая демонстрация по вопросу о Карабахе в областном центре НКАО. На протяжении пройденных лет были приняты международные документы, которые подтверждают и закрепляют территорию Нагорного Карабаха в пределах азербайджанских границ.

Нормативно-правовая база по данному вопросу представлена на основе резолюций Совета Безопасности ООН и составляют решения в рамках ОБСЕ. На саммите СБСЕ в Будапеште в 1994 году, была подтверждена приверженность соответствующим резолюциям Совета Безопасности ООН. 2-3 декабря 1996 года на Лиссабонском саммите ОБСЕ Армения блокирует заключительную декларацию, утверждающую территориальную целостность Азербайджана.

20-24 сентября 1997 года Минская группа ОБСЕ представляет новый план по мирному урегулированию, по которому «Нагорный Карабах является государственным и территориальным образованием в составе Азербайджана». В ноябре 1998 года выдвигается идея «общего государства», которая была отвергнута Азербайджаном.

В ноябре 1999 года на Стамбульском саммите ОБСЕ в итоговых документах отсутствует прямая ссылка на принцип территориальной целостности Азербайджанской Республики в связи с урегулированием Карабахского конфликта. Конфликт рассматривается также и в Совете Европе.

Поддержка на международном уровне отражается и в Мадридских принципах, предложенных Минской группой ОБСЕ конфликтующим сторонам в Мадриде в ноябре 2007 года, которые были обнародованы 10

июля 2009 года в ходе саммита «Большой восьмерки» в Л'Акуила и др.

Признание территориальных границ Азербайджана отражено также в документе, принятом на сессии Совета министров иностранных дел Организации Исламского Сотрудничества в июле 2017 года. К ним относится резолюция «Агрессия Республики Армения против Азербайджанской Республики». В Итоговой джиддинской декларации была выражена солидарность со справедливой позицией Азербайджана по армяно-азербайджанскому конфликту.

В итоговой декларации, принятой в августе 2014 года на Саммите НАТО государств-членов в Уэльсе, также отмечено признание территориальной целостности и суверенитета Азербайджана, и поддержание урегулирования конфликтов на Южном Кавказе именно на основе этих принципов.

Несмотря на достигнутые дипломатические успехи, проблема остается нерешенной. «События дипломатической истории после заключения перемирия оценивается по одному нравственному критерию, сформулированному Президентом Азербайджанской Республики И. Алиевым: «Дипломатические успехи, конечно, радуют нас... Но если наши земли все еще находятся под оккупацией, значит, все эти результаты не имеют принципиального значения. Они будут иметь значение тогда, когда азербайджанские земли будут освобождены от оккупационных сил, а наши соотечественники вернутся к родным очагам. Наши соотечественники должны вернуться на оккупированные земли - территории, прилегающие к Нагорному Карабаху, и в Нагорный Карабах». [9]

Таким образом, внешняя политика современного государства в процессе обеспечения национальных интересов, так или иначе, базируется на нормах международного права. Практически Конституция любой страны провозглашает принцип уважения к этим нормам и не исключает силу международных договоров и соглашений.

Как доказательство влияния международных норм на внешнюю политику страны, следует отметить лишь один факт, что новое образованное государство во имя дальнейшего существования и процветания добивается своего признания со стороны других государств именно согласно принципам, провозглашенным ООН. Дальнейшее определение своей роли и места в системе международных отношений также опирается на принятие международных конвенций и деклараций, особенно в сфере обеспечения безопасности и неприкосновенности государственных границ.

ЛИТЕРАТУРА

1. Декларация ООН о недопустимости интервенции и вмешательства во внутренние дела государств от 9 декабря 1981 года.//<http://www.un.org/ru>
2. Закон Азербайджанской Республики «О государственной границе», принятый 9 декабря 1991 года// «Ведомости Верховного Совета Азербайджанской Республики» (15 января 1992 года, № 1 (854), ст. 1)

3. Закона Азербайджанской Республики «О национальной безопасности» 29 июня 2004 года, № 712-III//Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2004, № 8,
4. Конституция Азербайджанской Республики, принятая 12.11.1995 года/"Сборник законодательства Азербайджанской Республики" (31 июля 1997 года, № 1)
5. Концепция национальной безопасности Азербайджанской Республики//Газета «Азербайджан» от 24 мая 2007 года, № 112.
6. Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер, принятая 17 марта 1992 года//www.un.org/ru
7. Соглашение о делимитации границы между Республикой Македонией и Союзной Республикой Югославией, подписанное 23 февраля 2001 года. www.un.org/ru
8. Устав ООН/http://www.un.org/ru
9. ru.president.az

SƏRHƏDLƏRİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ TOXUNULMAZLIĞI SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ BAZANIN DÖVLƏTİN XARİCİ SİYASƏTİNƏ TƏSİRİ

N.S. MƏMMƏD-ZADƏ

XÜLASƏ

Müasir zamanda dövlətin xarici siyasəti və ona təsir edən amillər aktual mövzulardan biridir. Xarici siyasətin əsas prioriteti isə dövlətin ərazi bütövlüyünün təmini və dövlət sərhədlərinin qorunması problemidir. Bu istiqamətdə dövlət siyasətinin əsasını mövcud olan beynəlxalq-hüquqi bazadır. Dövlətlər öz xarici siyasətində beynəlxalq qanunvericiliyin qüvvəsinə və təsirinə önəm verir və hüquqların taptalanmasını məhz bu normaların işlənilməsindən gözləyir. Milli qanunvericiliklə bərabər müasir dövlətlər öz sərhədlərinin qorunmasını təmin edərəkən hüquqi rejimi təmin edir. Qanunların ədalətli olub-olmamasından asılı olaraq dövlət xarici siyasətini həyata keçirir və hüquqlarının taptalanmamasını tələb edir.

Azərbaycan Respublikasına gəldikdə isə sərhədlərin hüquqi rejimi bir sıra milli və beynəlxalq qanunlarla tənzimlənir. Sərhədlərin müdafiəsi və ərazinin toxunulmazlığı sahəsində Azərbaycanın iki problemi mövcuddur. Dağlıq Qarabağ problemi və Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən olunması. Bu istiqamətdə aparılan Azərbaycanın xarici siyasəti milli qanunvericiliklə yanaşı habelə beynəlxalq-hüquq normalarının təsiri qüvvəsini nəzərə alaraq onların icrasını tələb edir.

Açar sözlər: təhlükə, ərazi bütövlüyü, müqəddəratın təyin olunması, müstəqillik, beynəlxalq hüquq prinsipləri, dövlət, xarici siyasət, beynəlxalq münasibətlər, milli qanunvericilik, dövlət sərhədlərinin təhlükəsizliyi və toxunulmazlığı.

INFLUENCE OF THE INTERNATIONAL LEGAL FRAMEWORK IN THE SPHERE OF TERRITORIAL SECURITY AND IMMUNITY ON THE EXTERNAL POLICY OF THE STATE

N.S. MAMMAD-ZADA

SUMMARY

The state's foreign policy and factors affecting it are one of the topical issues in modern times. The main priority of the foreign policy is the problem of ensuring the territorial integrity of the state and the protection of state borders. The basis of the state policy in this direction is the existing international legal base. States attach great importance to the force and

influence of international law in their foreign policy, and expect the right to be enforced by those norms. In addition to national legislation, contemporary states provide legal regime while securing their borders. Depending on whether the laws are fair or not, the state implements its foreign policy and demands its rights be abandoned.

Regarding the Republic of Azerbaijan, the legal regime of borders is governed by a number of national and international laws. Azerbaijan has two problems in the area of its territorial integrity and inviolability: Nagorno-Karabakh problem and determination of the legal status of the Caspian Sea. Azerbaijan's foreign policy in this direction, along with national legislation, also requires enforcement of international law norms.

Keywords: threats, territorial integrity, self-determination, sovereignty, the principles of national law, the state, foreign policy, international relations, national legislation, security and inviolability of state borders.

УДК 94"19/..."

**«ЖЕРТВА» АРАБСКОЙ РЕВНОСТИ: ИЛИ ПОЧЕМУ ДОХА
СТАЛА «ИЗГОЕМ» НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ
(В КОНТЕКСТЕ САУДОВСКО-КАТАРСКОГО
ПРОТИВОСТОЯНИЯ)**

Т.Н.АББАСОВ

Бакинский Государственный Университет
tariel.abbasov@rabler.ru

Данная статья посвящена важным трансформационным процессам, происходящим на Ближнем Востоке и роли региональных лидеров в лице Саудовской Аравии и Катара. Автор рассматривает основные направления векторов внешней политики аравийских монархий во время событий «Арабской весны», а также влияющие на них факторы. В заключении автор приходит к историческому выводу о том, что национальные интересы Дохи и Эр-Рияда весьма схожи, однако имеются и некоторые противоречия, а также то, что, несмотря на множество причин и движущих сил арабской «протестной волны», приоритетная роль отводится внешним «игрокам» и, в первую очередь, официальному Вашингтону.

Ключевые слова: Ближний Восток, «Арабская весна», Аравийские монархии, Саудовская Аравия, Катар, арабские страны, революция.

«Карликовое государство с большими амбициями» - так условно именуемый некоторыми политическими экспертами Катар, являясь членом Совета Сотрудничества Арабских Государств Персидского Залива (ССАГПЗ) стал стремительно превращаться в один из самостоятельных геополитических центров ближневосточного региона и арабского мира в целом, что сразу же вызвало ревностную реакцию и последующую вслед за этим «нервную» обеспокоенность со стороны общепризнанного лидера региона в лице Королевства Саудовской Аравии. Начиная с Туниса, Ливии и Египта, и до Палестины и Сирии, противостояние между Дохой и Эр-Риядом не раз достигало своей точки кульминации (5). При этом с одной стороны, это вызывало тревогу среди других правящих династий ближневосточного региона, а с другой – внимание официального Вашингтона, крайне заинтересованного в недопущении процесса дестабилизации существующего на «арабской улице» регионального внутривосточного политического положения. Между тем, необходимо заметить, что в об-

щественно-политической жизни как Катара, так и Саудовской Аравии сегодня доминирует ханбалитский мазхаб – одна из наиболее консервативных и политизированных из четырех религиозно-правовых школ суннитского ислама, призывающая жить в точном и порой даже буквальном соответствии со временем пророка и его первых сподвижников (2, 41-53).

Во время известных событий «Арабской весны» оба вышеуказанных государства впервые так активно выступили «единым фронтом» на мировой арене, сумев при этом скоординировать свои политические, военные, финансовые и информационные ресурсы и, в конечном счете, нейтрализовав своего главного экономического конкурента - Ливию, с ее правящим режимом во главе Муаммаром Каддафи. К тому же следует принять во внимание сложный характер сложившихся за последний период саудовско-ливийских отношений (в недавнем прошлом в Саудовской Аравии говорили о «раскрытии заговора ливийского режима с целью убийства короля Абдаллы бен Абдель Азиза), определивший основные элементы двусторонних отношений между государствами. Так, в 2004 году Эр-Рияд «частично» разорвал с Ливией дипломатические отношения, обвинив руководство этой страны в организации заговора с целью покушения на жизнь саудовского принца Абдаллы, а еще раньше в феврале 2003 года в египетском Шар-аль-Шейхе словесная перепалка между Каддафи и Абдаллой чуть не сорвала саммит Арабской Лиги (3).

Катар, Саудовская Аравия и примкнувшие к ним ОАЭ первыми из участников ЛАГ открыто поддержали ливийских мятежников, а затем участвовали в военной операции НАТО против ливийской армии, приведшей к свержению ливийского правящего режима. При этом, по мнению ряда политических экспертов, между Вашингтоном и Эр-Риядом была заключена своего рода «сделка»: Белый Дом дал «добро» на вторжение в Бахрейн, где проходили массовые митинги протеста, а саудовский король согласился организовать на заседании ЛАГ голосование в пользу создания над Ливией «бесполетной зоны». И хотя это решение было принято только половиной из 22 участников ЛАГ, 6 из которых являлись членами ССАГПЗ, тем не менее, оно открыло дорогу к принятию 17 марта 2011 года СБ ООН известной резолюции за № 1973, давшей Франции, Великобритании и их союзникам, а также «стоящими за их спинами» США «зеленый свет» для проведения против армии М.Каддафи военной операции (2, 41-53). Кстати, как показали дальнейшие события, ее основной целью была вовсе не «защита гражданского населения», а смена в Ливии правящего, к тому же светского режима.

Вместе с тем, к протестному движению в Сирии Эр-Рияд и Доха первоначально отнеслись достаточно прохладно, поскольку на первых порах у их истоков стояли светские «организаторы», в основном, «левого» толка. Визит эмира Катара шейха Хамада бин Халифа ат-Тани в Дамаск в октябре 2011 года, где он по поручению ЛАГ обсудил механизм

претворения в жизнь мирной инициативы по налаживанию национального диалога, носил в целом примирительный характер. Все изменилось после того, как в сирийскую протестную волну стали вовлекаться сначала «Братья-мусульмане», а затем и родственные им исламисты-радикалы, включая «Аль-Каиду». Этот фактор инициировал принятие со стороны ЛАГ более жестких решений по отношению к Дамаску, в том числе требований отставки сирийского лидера Б.Асада, являющегося союзником Тегерана на Ближнем Востоке, и, следовательно, врагом Саудовской Аравии (2, 41-53).

На состоявшейся весной 2012 года встрече «друзей Сирии» в Тунисе министр иностранных дел Саудовской Аравии принц Сауд аль-Фейсал, призвав вооружать восставших в Сирии, подчеркнул, что «ссылки на суверенитет или международное право не должны помешать международному сообществу защитить народ, который ежедневно подвергается геноциду». Глава внешнеполитического ведомства Саудовской Аравии также отметил, что выход из кризиса возможен только в результате добровольной или насильственной передачи власти в Сирии. 17 марта 2012 года стало известно об отправке властями Саудовской Аравии военного снаряжения мятежникам из Свободной сирийской армии (ССА), состоящей в основном из военнослужащих, присоединившихся к оппозиционерам. Известный арабский военный эксперт доктор Амин Хтеит следующим образом отозвался о роли Саудовской Аравии и Катара в сирийском противостоянии: «За время беспорядков в Сирии туда было переплавлено более 30 тысяч единиц различного оружия. Общее число взрывчатых веществ составило 300 тонн. Все эти поставки осуществлялись Катаром и Саудовской Аравией. Они зависимы от США, которым важно сейчас сломить Сирию. Кроме того, эти страны понимают, что стабильность Сирии и ее демократизация повлияют на весь регион, в том числе и на Саудовскую Аравию. Любое волнение может привести к краху монархии, поэтому королевство будет стоять на смерти за проведение насильственных операций в Сирии» (7).

Таким образом, Саудовская Аравия и Катар сумели сблизить свои внешнеполитические позиции в процессе свержения ливийского и сирийского режимов. Наряду с этим, вышеуказанные монархии Залива с одной стороны, преследовали цель извлечь политические дивиденды от устранения весомого «политического тяжеловеса» в лице египетского лидера Хосни Мубарака, а с другой – получить экономическое преимущество от отстранения от власти другого, теперь уже «экономического тяжеловеса» каким был ливийский лидер Муаммар Каддафи. Расчет был прост: на смену им придут малоизвестные и малоавторитетные в арабском мире политики, которыми управлять будет проще.

Кроме того, стратегической целью Эр-Рияда и Дохи в Сирии в случае отстранения от власти режима Башара Асада являлась бы замена

правлящей алавитской династии представителями суннитско-фундаменталистских сил, опирающихся на помощь аравийских монархий. В таком случае, как отмечает доктор политических наук, главный научный сотрудник ИМЭМО Российской Академии Наук Дина Малышева, «Сирию ждал иракский сценарий, может быть даже в худшем его варианте. Тем более, что в отличие от светского протеста, протест радикальных исламистов носил особенно жестокий характер» (2, 41-53). Примечательно, еще в марте 2012 года Саудовская Аравия, ОАЭ, Бахрейн, Катар и Кувейт закрыли на территории Сирии свои дипломатические представительства, а затем отвергли все мирные инициативы, включая и план совместного представителя ООН и ЛАГ по сирийскому урегулированию Кофи Аннана, избрав, таким образом, исключительно силовой вариант урегулирования сирийской проблемы. Подтверждением твердости намерений саудовско-катарского альянса стало также принятие ими на проходившей в начале апреля 2012 года в Стамбуле Конференции группы «Друзья Сирии» решения о создании многомиллионного фонда для финансирования членов Свободной сирийской армии (ССА) (6). Как говорится, сам факт говорит за себя.

Примечательно, что тогда же, 16 апреля 2012 года иранский телеканал «Press TV» сообщил на весь мир сенсационную новость о том, что в арабском эмирате Катар произошел военный переворот: личная гвардия эмира аль-Тани совершила попытку захвата дворца монарха в Дохе. Чуть позже бунтовщиков поддержал начальник Генерального штаба, генерал Хамад аль-Атыйя. Охрана дворца ретировалась, но за эмира вступились американские спецназовцы. Вовремя подоспевший американский вертолет увез правящую семью в неизвестном направлении. В результате путч был подавлен. Как ни странно, катарская «Аль-Джазира» - первый новостной портал всех «арабских весен», не сказала о перевороте ни слова. Промолчали и СМИ США – главного союзника Катара. Иранские сведения о перевороте подтвердила только египетская газета «Аль-Башаир», сирийская «SANA» о факте путча также промолчала. Весьма странно, если принять во внимание тот факт, что именно катарский эмир являлся главным спонсором гражданской войны в Сирии. Экспертами высказывалась точка зрения, согласно которой – не решилась ли иранская сторона ответить катарцам информационной войной? Как известно, катарский канал «Аль-Джазира» в войне с Сирией и Ираном не скупился ни на какие средства. Поэтому у Тегерана существуют все основания отплатить Катару той же монетой. В целом, почва для переворота в Катаре была. Шиитское меньшинство в этой стране живет на положении людей второго сорта. Но возможность шиитского сценария «арабской весны» в Катаре практически исключена, поскольку режим династии Аль-Тани неусыпно охраняют американцы и саудиты. Здесь более вероятен вариант дворцового переворота. Тем более, что генерал аль-Атыйя,

приближенная к эмиру фигура, уже пытался свергнуть шейха Хамада в марте 2011 года. Мятеж был подавлен, 30 бунтовщиков посадили под домашний арест, однако самого генерала не тронули (4).

Что же за харизматичная фигура на катарском политическом небосклоне - генерал аль-Атыйя?

О генерале известно следующее. Его клан – второй по влиянию в Катарском эмирате. Абдалла бин Хаад аль-Атыйя, родственник генерала-путчиста, известен как творец «катарского газового чуда». В свое время его по праву считали «теневым» правителем Катара. Как это водится, между «теневым» и официальным правительством Катара давно зрели конфликты. Главный и, пожалуй, основной конфликт связан с личностями самого эмира Катара и главы правительства, принца Джассема. Эмира Хамада аль-Тани две трети катарцев считают узурпатором, поскольку он в 1995 году сверг с престола своего отца. В этом деле принцу Хамаду помогал не кто иной, как нынешний премьер Джассем. О самом принце Джассеме в Катаре ходит слава безнаказанного казнокрада и взяточника. Пользуясь тем, что он – принц, премьер весьма успешно развернул в эмирате «пирамидо-откаточную» финансовую систему. Его пример подстегнул и самого монарха, который стал пускать миллиардные бюджеты на финансирование радикальных исламистов по всему миру. Газовая прибыль Катара уходила на «арабскую весну» в Ливии, на гражданскую войну в Сирии. При этом затраты эмира несколько не измерялись с реальными возможностями эмирата. К тому же катарский газ экспортируется по очень низкой цене, так как монархия стремится захватить максимальный сегмент рынка. Так, или иначе, экономическая политика правящего тандема «эмир-премьер» оказалась экономически слабой и невыгодной для Катара. Все это вызывало недовольство у катарской элиты. Прежде всего, у клана аль-Атыйя, к которому примкнул и ряд членов правящей династии, а именно: правящая эмириша Моза и наследный принц Тамим. Интриги в правящих кругах арабских монархий, как правило, заканчиваются взрывами и переворотами (4).

Таким образом, изменилась ли бы политическая позиция Катара в последующих событиях «Арабской весны» в случае успешного осуществления переворота, или нет, ответить трудно. Это уже осталось в истории. Однако главное в другом: фактор активного участия государств Персидского залива в событиях «Арабской весны» объясняется не только амбициозно-эгоистическими устремлениями правителей аравийских монархий, подкрепленных вкуче со сверхдоходами от продажи нефтегазовых ресурсов. Более приоритетной для аравийских монархов оказалась задача «личностного самосохранения» т.е. выгоднее было поддержать революцию у «соседей», нежели «впустить ее в собственный дом». Активизация государств Персидского залива в событиях «Арабской весны» в определенном смысле носила превентивный характер и была вызвана

опасениями, что «тунисская» и «египетская» модели смены политической власти могут оказать нежелательный демонстрационный эффект в масштабах всего ближневосточного региона (частью это коснулось все тех же Марокко и Иордании, руководство которых под воздействием «арабской весны» было вынуждено пойти на некоторые самоограничения, выразившиеся в предоставлении парламентам еще более расширенных прав).

Сегодня уже можно с уверенностью утверждать тот факт, что «арабская весна» в определенном смысле оказала Саудовской Аравии и Катару действенную помощь в развитии процесса так называемого «переформатирования» всего Ближнего Востока по своему сценарию, в соответствии с которым на месте светских режимов утвердились религиозно ориентированные режимы, к тому же по своим идейно-политическим установкам близкие суннитско-фундаменталистским правителям аравийских монархий, а также ставшие их союзниками в борьбе против распространения из Ирана шиитского влияния. Не вызывает удивления в связи с этим и факт приглашения вышеуказанными монархиями в состав ССАГПЗ государств Марокко и Иордании, вообще-то не имеющих какого-либо отношения к региону Персидского залива что, тем самым означало бы превращение этой организации в «Общеарабский анархический альянс».

Но вот возникает вопрос: насколько жизнеспособной могла бы стать со временем сама идея Общеарабского монархического альянса?

Недавние июньские события 2017 года, связанные с фактом обнародования от имени эмира Катара Тамима бен Хамада Аль Тани заявления о необходимости сближения с шиитским Ираном (эмир Катара назвав Иран гарантом стабильности в регионе, призвал налаживать с ним связи), повлекшем разрыв с ним только в первые дни разгорающегося конфликта дипломатических отношений с девятью государствами (Бахрейн, Саудовская Аравия, ОАЭ, Египет, Йемен, Ливия, Мальдивы, Маврикий, Мавритания), являются как раз таки ответом на этот вопрос. Несмотря на опровержения Катаром подлинности этой речи, Саудовскую Аравию и ее союзников этот факт не убедил. Более того, недавние союзники Катара стали обвинять последнего в «финансировании терроризма». (8) Как заявил, МИД Египта, «Доха предоставляет убежище лидерам движения «Братья-мусульмане», в отношении которых вынесены судебные решения об их причастности к терактам на египетской территории» (9). Еще более серьезные обвинения звучали в Эр-Рияде: там говорили о прямых связях Дохи с «Исламским государством» (ИГ) и «Аль-Каидой».

Каковы будут последствия данного конфликта, арабскому миру еще предстоит оценить. Вместе с тем, по мнению ряда аналитиков, какие бы обвинения Дохе не выдвигали лидеры арабского мира, главная причина кроется, прежде всего, в геополитическом соперничестве между Катарским эмиратом и Саудовской Аравией. Это «карликовое госу-

дарство с большими амбициями» в последнее время не раз претендовало на конкуренцию с Саудовской Аравией. К примеру, в Египте Доха поддержала «Братьев-мусульман и приведенного ими к власти Мохаммеда Мурси, в то время как Эр-Рияд сделал ставку на военных, которые в июле 2013 года осуществили переворот и свергнув того же М.Мурси привели к власти своего представителя – Абдель Фаттаха ас-Сиси) (1, 374). В период событий «Арабской весны» спонсируемые Катаром разные ответвления «Братьев-мусульман» не раз оказывались «на передовой» военной и политической борьбы с действующими администрациями в вышеуказанных государствах и ряде других арабских стран, а в Катаре действующий под опекой правящей семье телевизионный канал «Al Jazeera» превратился не только в пропагандистскую машину, но и в рупор подопечных сил Катара. К тому же не следует сбрасывать со счетов фактор наличия в Катаре крупной авиабазы и военного командного центра США, что, скорее всего, станет весомым аргументом в убеждении американской администрацией своих союзников по Заливу в необходимости неоспоримого нахождения компромисса с Дохой, нежели развязывании с ним новой региональной войны. И как следовало ожидать, позицию официального Вашингтона озвучил госсекретарь Рекс Тиллерсон, заявивший, что причиной кризиса стало «растущее раздражение в регионе, которое имело место в течение определенного времени и теперь дошло до уровня, когда ряд стран решили предпринять действия для устранения этих разногласий». Глава Госдепартамента призвал «все стороны сесть вместе и устранить эти разногласия» (9).

С учетом вышеизложенного, думается, что драматизировать ситуацию, связанную с Катаром, пока еще преждевременно. Тем более, в свете последнего официального визита Президента США Дональда Трампа в Саудовскую Аравию, во время которого, в числе других, речь также шла о формировании в регионе некоего «арабского НАТО» во главе с Эр-Риядом. С призыва нынешнего раскола, по всей вероятности, на сегодняшний день этим планам не суждено сбыться. Вместе с тем, несомненно одно: американская администрация, как и прежде, будет держать в поле своих национальных интересов ближневосточное геополитическое пространство, наглядно демонстрируя мировому сообществу традиции преемственности принципов своего внешнеполитического курса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка). М., 2015, 504 с.
2. Малышева Д.Б. Монархии Персидского залива и «арабская весна», журнал «Международная жизнь», 2012, № 8, с.41-53
3. «Арабские монархии Персидского залива и «арабская весна» в Северной Африке», https://studwood.ru/759209/ekonomika/arabskie_monarhii_persidskogo_zaliva_arabskaya-vesna_severnoy_afrike (Дата обращения: 11.01.2018)
4. «Будет ли в Катаре «арабская весна»?», <http://www.georgiatimes.info/analysis/74656->

- 1.html (Дата обращения: 25.12.2017)
- 5.«Конфликт между Дохой и Эк-Риядом может породить мировой энергокризис», <https://regnum.ru/news/2284320.html> (Дата обращения: 11.01.2018)
- 6.«Монархии Персидского залива и «арабская весна», <https://interaffairs.ru/jauthor/material/714> (Дата обращения: 05.01.2018)
- 7.Муртазин М. «Арабская весна и ее последствия», <https://www.infox.ru/news/84/world/politics/145458-arabskaa-vesna-i-ee-posledstvia> (Дата обращения: 13.06.2017)
- 8.«Посол Катара в США заявил, что обвинения против его страны сфабрикованы», <https://www.kommersant.ru/doc/3319267> (Дата обращения: 25.12.2017)
- 9.Юсин М., Степанов Г., Коростиков М. «Арабы повернулись к Катару бойкотом», <https://www.kommersant.ru/doc/3318466> (Дата обращения: 26.12.2017)

**ƏRƏB QISQANCLIĞININ “QURBANI” VƏ YA NƏ ÜÇÜN DOXA YAXIN ŞƏRQ
REGIONUNDA “HƏR ŞEYDƏN MƏHRUM EDİLDİ” (SƏUDİYYƏ-QƏTƏR
QARŞIDURMASININ KONTEKSTİNDƏN)**

T.N.ABBASOV

XÜLASƏ

Hazırkı məqalə Yaxın Şərqlə regionunda baş vermiş ən mühüm transformasiya proseslərinə və Səudiyyə Ərəbistanı və Qətər simasında regional liderlərinin roluna həsr olunur. Tədqiqatda «Ərəb baharı» hadisələri zamanı ərəb monarxiyalarının xarici siyasətlərinin əsas istiqamətləri, eləcə də onlara təsir edən amilləri təhlil edilir. Nəticədə, qərara gəlinir ki, Doha və Ər-Riadın milli maraqları olduqca oxşardı, lakin bəzi hallarda təzadlar da mövcuddur. Ərəb “etiraz aksiyalarının” müxtəlif səbəblərinə və hərəkətverici qüvvələrinə baxmayaraq, prioritet rol xarici “oyunçulara” ayrılır, ilk növbədə də rəsmi Vaşinqtona.

Açar sözlər: Yaxın Şərqlə, «Ərəb baharı», Ərəb monarxiyaları, Səudiyyə Ərəbistanı, Qətər, ərəb ölkələri, inqilab.

**«THE VICTIM» OF ARABIAN JEALOUSY OR WHY DOHA HAS BECOME
THE «SOCIAL OUTCAST» IN THE MIDDLE EAST REGION
(IN THE CONTEXT OF SAUDI ARABIA-QATAR OPPOSITION)**

T.N.ABBASOV

SUMMARY

The present article is dedicated to the significant transformation processes happened in the Middle East region and to the role of regional leaders such as the leaders of Saudi Arabia and Qatar. The author examines the basic orientations of the foreign policy of Arabian monarchies during the “Arab Spring” events and the factors influencing them. As a result, the author comes to the conclusion that national interests of Doha and Riyadh are very similar but there are some contradictions as well. In spite of a great number of reasons and motive forces of Arabian “protest actions”, the leading part is assigned to foreign “players” and primarily to official Washington.

Key words: Middle East, the Arab Spring, Arab monarchies, Saudi Arabia, Qatar, Arab countries, revolution.

UOT 930:314**AZƏRBAYCAN TARİXSÜNASLIĞINDA XALQIMIZIN
İSLAMAQƏDƏRKİ DƏFN MƏRASİMLƏRİNDƏ TARİXİ
DEMOQRAFİK MƏSƏLƏLƏRİN TƏDQIQI****A.B.MƏMMƏDOV*****Bakı Dövlət Universiteti******aydin.mmm dov.67@ mail.ru***

Azərbaycanda dəfnə bağlı mərasimlərin keçirilməsi vaxtı elmə hələ tam və dəqiq şəkildə məlum deyildir. Uzun müddət belə hesab olunurdu ki, Azərbaycanda küp qəbirlərdə dəfn mərasimi e.ə. II əsrdə meydana gəlmiş və bizim eramızın III əsrinədək davam etmişdir. Azərbaycanda dəfn adətlərinin müxtəlifliyi və rəngarəngliyi qədim inanclarla da bağlıdır. Əcdadlarımız yaxınlarını şər qüvvələrdən qorumaq üçün təbiətdən kömək diləmişlər. Azərbaycanda mövcud olmuş küp qəbirləri ilə bağlı qədim dəfn mərasimləri Günəş, su kultu ilə sıx bağlı olmuşdur. İnanclara görə, Günəş və od istinin, işığın, əhali artımının əsas mənbəyi, şərin və qaranlığın isə düşmənidir. Ona görə də əcdadlarımız ölümlərinin qəbirlərini hər cür pisləklərdən qorumaq üçün qəbirdə belə ocaq qalayır, müxtəlif ayinlər icra edirdilər. Bütün bu və ya digər məsələlər azərbaycanlı tarixçilərin, arxeoloq və etnoqrafların əsərində tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: küp qəbirlər, dəfn mərasimləri, su, od, daş inancları, tarixşünaslıq, əhali artımı

Bəşər övladı həmişə özünü və insan nəslini baş verə biləcək hər hansı bir təhlükədən sığortalamaq üçün qoynunda yaşadığı təbiətin sirlərindən agah olmağa, diqqəti cəlb edən hadisələrin səbəbini aramağa cəhd etmişdir. Azərbaycanlıların islamaqədərki dəfn mərasimləri xalqımızın insan artımı və ölümlə bağlı qədim inanclar sistemini, həyat fəlsəfəsini özündə əks etdirən ilkin və etibarlı mənbələrdəndir.

Ulu əcdadlarımızın hələ bəşər tarixinin ən qədim dövrlərində müxtəlif məişət məsələləri, təbiət hadisələri, o cümlədən bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı inancları da, təbii ki, ətraf mühitlə müntəzəm surətdə qurduqları informasiya mübadiləsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu mənada, bəşər tarixinin ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycan xalqının minilliklər boyu araya-ərsəyə gətirdiyi zəngin inanclar sistemi xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini, o cümlədən adət-ənənə, mərasim və həyat tərzini öyrənmək üçün əvəzsiz, qərəzsiz, ilkin mənbələrdirlər. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar

edilmiş e.ə. I minilliyə aid qəbir abidələrinin müxtəlifliyi (cəsədləri uzadılmış və ya bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuş torpaq, çiy kərpic, saxsı təknə, taxta qutu, katakomba qəbirləri və s.), o cümlədən Azərbaycan xalqının islama-qədərki dəfn adət və mərasimləri xalqımızın mənəvi dünyasını, həyat və ölüm kimi mühüm demoqrafik proseslərlə bağlı düşüncə tərzini, həmin hadisələrə münasibətini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azıx mağarasından üzü bu günə qədər keşməkeşli yol gələn xalqımızın zəngin inanclar sistemi ilə bağlı demoqrafik baxışlarının formalaşmasında ərazinin əlverişli coğrafi amilləri, Yaxın və Orta Şərqi inkişaf etmiş ölkələri ilə əlaqələri də mühüm rol oynamışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, Azərbaycanda, o cümlədən Cənubi Qafqazda, demək olar ki, bütün arxeoloji mərhələlərə aid abidələr mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Albaniyasının antik dövrə aid qəbirlərinin heç biri qəbirüstü tikiliyə malik olmadığı halda, qəbirlərin hamısında axirət dünyasına inamla bağlı invertara malik olmuşdur. Bu barədə Strabonun verdiyi məlumat maraqlıdır: “Albanlar qocalıqda nəinki valideynlərinə, həm də yad adamlara həddindən artıq hörmət edirlər. Mərhumun qayğısına qalmaq, yaxud onu yada salmaq ləyaqətsizlik sayılır. Mərhumla birlikdə, onun bütün əmlakını basdırırlar və buna görə də, ata malından məhrum olub kasıb yaşayırlar. Mənim albanlar haqqında bildiklərim bunlardır” (19, 503).

Lakin Strabonun azərbaycanlıların dəfn etmə mərasimi ilə bağlı verdiyi bu məlumatlarla bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən İ.Babayev barışırlar: “Əslində, albanlar kifayət qədər imkanlı idilər. Lakin onların arasında kasıbların olması da istisna deyildir. Elə Strabonun özü dəfələrlə albanların yaxşı əkilib-becərilən məhsuldar torpaqlara, zəngin flora və faunaya malik olduğunu qeyd etmişdir. Sadəcə, albanlar meyitlə birgə qəbirə insan üçün son dərəcə zəruri olan əşyaları qoyurdular, şübhəsiz ki, əmlakın digər hissəsi də, varisdə qalırdı” (16,103).

İ.Babayevin fikri ilə razılaşmamaq olmaz. Son dərəcə mühüm geosiyasi və geostrateji, o cümlədən əlverişli coğrafi məkanda yerləşən Vətənimizdə ən müxtəlif iqlim qurşaqlarının olması, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərin bolluğu, qədim Şərqi inkişaf etmiş dövlətləri ilə mövcud olan, tunc dövründən başlayaraq genişlənən ticarət əlaqələri burada yaşayan insanların dini inanclarının da rəngarəngliyinə təsir göstərməyə bilməzdi. Təsadüfi deyildir ki, məşhur arxeoloq Ə.Ələkbərov Azərbaycanın küp qəbir abidələrinin Babil və Fələstinin küp qəbir abidələri ilə son dərəcə yaxınlığını xüsusi olaraq vurğulamışdır (14, 33).

Strabonun dəfn mərasimi ilə bağlı bu məlumatlarına tənqidi yanaşmanın haqlı olduğunu arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılmış, maddi mədəniyyət nümunələrinin zənginliyi də sübut edir. Belə ki, bəzi qəbirlərdə çoxlu sayda bəzək əşyaları, ərzaq, silah aşkar olunur. Belə qəbirlərdə bəzən, ancaq saxsı qabların sayı 40-dan çox olur. Ola bilər ki, torpaq, daş qutu və küp qəbir abidələrində küplərin çoxluğu ulu əcdadlarımızın su inancı ilə birbaşa

bağlıdır. Axı çaylardan və bulaqlardan suyun yaşayış obyektinə çatdırılması əsasən saxsı küplərlə həyata keçirilmişdir. Xalqımızın “su çanağı suda sınar” deyimi bu fikrə bir qədər də bəraət qazandırır. Digər tərəfdən bu küplərin yanında bəzən iki-üç, bəzənsə daha çox sayda mavi rəngli kürəciklərin qoyulması da, bu baxımdan maraqlıdır. Bəzi qəbirlərdə mavi rəngli şüşə kürəciklər su damcısına çox oxşayır. Ola bilsin ki, insanlar nə vaxtsa qəbirlərə kuzələri su ilə dolu şəkildə qoymuşlar. Bu, dəfn olunanın axirət dünyasında həm su ehtiyacını ödəməli, həm də onu yeraltı aləmin bəd qüvvələrindən qorunmalı idi.

Məşhur Azərbaycan arxeoloqu Ələsgər Ələkbərov 1935-ci ilin sentyabrında Leninqradda (Sankt-Peterburqda) keçirilən II İran konqresində “Azərbaycan SSR-də küp qəbirlər” adlı məruzə ilə çıxış edərkən Azərbaycanda küp qəbirlərinin xalqımızın qədim inanclar sistemi ilə, o cümlədən su və ölüm kultu ilə bağlılığını xüsusi olaraq vurğulamışdır. Türkdilli xalqların çoxu suyu ilk başlanğıc, o cümlədən qüvvət və bərəkət qaynağı hesab etmişlər. Məhz bu səbəbdəndir ki, qədim türk mifologiyasında Tanrı ilə bərabər kainatda ilk öncə suyun mövcud olmasına güclü inam bəslənmişdir (10,180).

Qədim türk inanclarında əkin-biçini su ilə təmin edən, onu quraqlıqdan və digər təhlükələrdən himn edən hamı Bodi obrazı olmuşdur (17,107). Kamil bir müdrik olan Bodiya ata-ananın kimdən yaranması, doğulması sualları ilə müraciət etdikdə o, “ata-ana sudan doğulmuşdur” cavabını vermişdir. Deməli, su insanın ata-anasının əcdadıdır. Türkdilli xalqlarda doğmayan qadınlar uşaq diləmək arzusu ilə çayların, yaxud tənha ağacların yanına gələrək onlara qurban kəsmişlər. Məsələn, Molla Qazi Xoca qırğız və qazaxlarda doğmayan qadınların səhrada tək bitən ağacların, yaxud su mənbələri (çaylar, göllər – A.M.) yanında gecələyərək onlara qurban kəsməsi haqqında məlumat verir (1,168). Burada da çaya, suya insanlara övlad verən, insan nəslinin artımını himn edən müqəddəs bir varlıq, qüvvə və ya hamı ruh kimi yanaşmaq inamı öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan mifoloji mətnlərində də su insanlara ölməzlik, yaxud müstəsna qabiliyyətlər bəxş edən müqəddəs varlıq kimi yanaşılır. Azərbaycanlıların əski inanclarına görə, dağın, göyün, suyun bir Əyəsi, yiyəsi, hamı ruhu var: “Gərək, onlara salam verəsən. Gedəndə də, sağol deyəsən. Lakin bu əyələrin hamısından üstünü su əyəsidir. Səhər-səhər su üstünə gedəndə gərək ona salam verəsən. Heç vaxt suya tüpürmək, suya çirkab atmaq olmaz. Yoxsa, su əyəsinə küsdürərsən, sənə zəfər toxuyar” (2,51-52).

Təbii ki, xalqımızın tarixini, qədim inanclar sistemini mükəmməl şəkildə bilən Ə.Ələkbərov sözügedən məruzəsində məhz türkdilli xalqların, o cümlədən qədim azərbaycanlıların su ilə bağlı inanclarına əsaslanaraq küp qəbirlərində icra olunan dəfn ayinlərini su inamı ilə əlaqələndirmişdir: “Azərbaycanda su kultu qəbiristanlıqların axar su, çay və kanallar boyunca salınması adətində öz əksini tapmışdır” (14,33).

Xalqımızın mifik təfəkküründə su həm də axirət dünyasına, ölümə haqq

qazandıran, onu insan həyatının təbii nəticəsi kimi əsaslandırma bilən müqəddəs varlıq hesab edilir. Xalqımıza məxsus qədim mifoloji mətnlərdən birində dirilik suyunu axtaran İsgəndərin guya onu Şirvanda tapılmasından bəhs edilir. O qızıl piyaləsini bulaqdan doldurub içmək istəyəndə bir quş qanad çalıb suyu yerə tökür. İsgəndər qəzəblənir. Yay-oxunu çıxarıb quşu vurmaq istəyərkən qeybdən səs eşidir:

– Ey İsgəndər, o quşu vurma, o sənin xilaskarıdır. Sənə yazığım gəldiyim üçün onu mən göndərdim.

Bu səs sərt qayadan gəlirdi. İsgəndər ona tərəf yeridi. Səsə yaxından qulaq asmağa başladı:

– Ey İsgəndər, bir vaxt mən də bu dirilik çeşməsindən içib ölməzlik qazandım. Adım oldu “Diri baba”.

Dünya durduqca mən durdum. Qərinələr keçdi. Yar-yoldaşım, nəvəm, nəticəm, kötücəm, mənəcəm, iticəm, yadım, elim-günüm dünyadan köçdü. Tək qaldım. Vaxt vardı, mən də insan kimi yaşayırdım. Aqlım işləyir, əllərim tikirdi. Düşünürdüm ki, yaşamaq gözəldi. İndi, nə gözümlə görür, nə beynim düşünür, nə də əllərim birinin əlindən yapışır. Özün de, “Belə dirilik kimə lazımdı?”. İsgəndər sudan içməyib kor-peşman geri qayıtdı (2,48).

Bu mifoloji mətnə su insan nəsilələrinin durmadan bir-birini əvəz etməsi üçün ölümü mühüm qanunauyğun demografik proses kimi təsvir edir. Mətnə sadalanan nəvə, nəticə, kötücə və d. nəsil üzvlərinin adlarının ardıcıl şəkildə sadalanması bu fikri bir daha təsdiqləyir. Dirilik suyunu yerə tökən quş isə axirət dünyası ilə bağlı mifik obrazdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının Günəşlə bağlı təsəvvürlərində də axirət dünyası bəzən Günəş ölkəsi kimi canlandırılır (8, 272; 9, 347). Bu təsəvvürlərə görə elə quşlar varmış ki, onlar ölənin ruhunu Günəş ölkəsinə aparırlarmış. “Gilqamış və Enkidu” adlı Şumer dastanında Aizud deyilən bir quş təsvir olunur: “Aizud – ölümün simvoludur, ona qarşı əbədi həyat – ağac qoyulur” (15,22).

Tədqiqatçı R.Əliyev haqlı olaraq Aizud quşunu Azərbaycan nağıllarında Zümrüd və yaxud Simurq quşu ilə eyniləşdirir: Müəllifin fikrincə Məlikməmmədi qaranlıq dünyadan xilas edən ərəb mənbələrində Anka quşu, fars mənbələrində Simurq, türk mənbələrində isə Zümrüdi Anka kimi xatırlanan həmin Aizud quşudur (4, 66). Müəllifin gəldiyi qənaət də maraqlıdır: “Bu kimi nağıllara əsasən demək mümkündür ki, şüurlarda Günəş ölkəsinin daha dərinə dərk edilməsi o dünyanın dərk edilməsindən xeyli əvvəl baş verir”.

Küp qəbir abidələrində rast gəlinən zoomorf qabların əsasən quş formasında hazırlanması da elə yeraltı səltənətə məxsus Aizud ilə bağlıdır: “Bu tip qablar da Nüydi abidəsində çox tapılır. Quş fiqurlu bu qabların ...quyruq hissəsi bir şiş və ya iki çıxıntılı şəkildə bir qədər dik hazırlanmışdır. Onların gilinin tərkibində ağ qum dənələri vardır. Qab sarımtıl rəngdədir. Bu qabların ağzi kiçik dairəvi gil qapaqlarla örtülmüşdür” (11, 20).

Qeyd etdiyimiz kimi, Aizud quşu yeraltı səltənəti seyr edən Günəşlə sıx

şəkildə bağlı olmuşdur. Şumer, Akkad və Babillərin astral baxışlarına görə, eynən Misir inanclarında olduğu kimi, hər axşam Günəş allahı Şamaş axirət dünyasındakı ölümləri də işıq və su ilə təmin etmək üçün yeraltı səltənətə enir. Yeraltı səyahəti zamanı Günəş buradakı insanların – ölümlərin işıqlı dünyadakı əməllərini ədalətlə mühakimə edir (18,162-164).

İslamaqədərki qəbir abidələrində tez-tez təsadüf edilən yanmış ocaq izləri xalqımızın Günəş və onun yerdəki bəlgəsi olan ocaq kultu ilə bağlıdır. Odlu ocaq insanın fiziki kamilləşməsində, oturaq həyata keçməsində böyük rol oynamışdır. Qədim əcdadlarımız da Günəşin yerdəki bəlgəsi kimi tapınmış, odu nəsil artımının hamisi, həyatın qoruyucusu, hesab etmişlər (12, 27). Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının Günəşlə bağlı təsəvvürlərində də axirət dünyası bəzən Günəş ölkəsi kimi canlandırılır. Ona görə də qədim insanlar dəfn etdikləri insanların bədəninə Günəşin rəngi sayılan oxra sürtür, bu yolla onu axirət dünyasında kömək etdiklərinə inanırdılar: “Qədim əcdadlarımız təsəvvür edirdi ki, insanlar öləndə hamı üçün ümumi olan axirət dünyasına – zülmət dünyasına daxil olurlar. O dünyada çatmayan bir şey var idisə, o da Günəş və günəş işığı idi. Onlar qaranlıq axirət dünyasının işıqlandırılması üçün müxtəlif tədbirlər görmüş, qəbirlərdə ocaq qalamış və Günəşin daşdan, metaldan, sümükdən, ağacdən düzəldilmiş simvolik təsvirlərini ora qoymuşlar (12, 27-28).

Azərbaycan tarixi muzeyində 27 nömrəli vitrində küplərdə dəfn etmə adətini əks etdirən eksponatla tanışlıq təhsil alanların ulu əcdadlarımızın axirət dünyasına dair dini inancları ilə daha yaxından tanış olma imkanı verir. Belə ki, sözügedən vitrində nümayiş etdirilən küpün içində ölüyə məxsus xırda əşyalar ətrafına isə iri gil qablar düzülüb, ölünün başı küpün ağzı istiqamətində qoyulmuşdur. Şər qüvvələrdən təmizlənmək üçün küpün ağzı tərəfdə ocağın qalanması ayini, o cümlədən 11 nömrəli vitrində nümayiş etdirilən Şahtaxtı (Naxçıvan) küpünün üzərində günəş rəmzi olan svastikanın çəkilməsi ulu əcdadlarımızın Günəşə və oda tapınmasını bir daha sübut edir.

Azərbaycan tarixşünaslığını küp qəbir abidələrinə dair “Mingəçevir küp qəbirləri albomu” Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960, 110 səh; “Qədim Mingəçevir” (C.Qazıyev; red. Y.Məmmədov.- Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1952.- 54 s.), “İki küp və iki katakomb qəbri // Azərbaycanın maddi mədəniyyəti” (1953), “Mingəçevir arxeoloji kəşfiyyatı: Küp qəbirləri albomu” (1960) kimi tədqiqat əsərləri ilə zənginləşdirən məşhur arxeoloq S.Qazıyev də islamaqədərki qəbir abidələrində ocağın yandırılmasını qəbrin şər qüvvələrdən qorunması məqsədi güddüyü qənaətinə gəlmişdir (7, 9).

Artıq e.ə. III-II minilliklərdə, yəni orta tunc dövründə Azərbaycanda Günəş kultu çox geniş yayılmışdı. Bu dövrdə Günəş kultu ilə bağlı inşa edilən məbədlər, kromlexlər həndəsi baxımdan ya tək dairə, ya da konsentrik çevrələr formasında olurdular. Ulu əcdadlarımızın həmin məbədlərin formasına oxşar şəkildə hazırladıkları qolbaq və bilərziklər məhz bu səbəbdən Günəşin

himayədar, qoruyucu, nəsil artırıcı funksiyalarını ehtiva edirdi. Başqa sözlə, həmin dövrdə yaşayan soydaşlarımızın tuncdan hazırlayaraq qıç və qollarına taxdıqları həmin bilərzik və qolbaqlardan bəzək aksesuarı kimi deyil, onları qəza-qədərdən, bəd ruhlardan, şər qüvvələrdən qoruyan vasitələr kimi istifadə edir, dəfn mərasimi zamanı isə, onu ölən soydaşlarının yanına qoyurdular. 1982-1986-cı illərdə Xaçmaz rayonunda yerləşən Sərkərtəpədə aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri ilk Tunc dövründə yaşayan insanların demoqrafik baxışlarının öyrənilməsi üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir: “Tədqiqatçıların fikrinə görə, Sərkərtəpədən aşkar olunan keramika məmulatı üzərindəki zəngin motivli naxışlar, o cümlədən Ay, Günəş, at təsvirləri qədim insanların ideoloji görüşlərini əks etdirmişdir. Sərkərtəpə ziyarətgahının divarında Günəşi simvolizə edən, dairəvi formalı batıqla ifadə olunan təsvirin olması da diqqətəlayiqdir. Məlum olduğu kimi, bu tipli batıqlara I Kültəpə və II Kültəpə yaşayış yerlərindən aşkar olunan manqalların ağzının kənarında da rastlanmışdır” (3, 95). II Kültəpədə düzbucaqlı ocaqların ətrafından sxematik insan fiqurlarına bənzədilən nalşəkilli ocaq qurğuları tapılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, nalşəkilli ocaq qurğuları oturmuş insan fiquruna bənzəyir. Təsadüfi deyil ki, Ə.K.Ələkbərov Şortəpədən tapılan bu cür ocaq qurğusunu insan heykəlinin ayağına bənzətmişdir. Bu fikir Q.İ.İone tərəfindən də təsdiq edilmişdir. Ehtimal ki, insan fiqurunu özündə cəmləşdirən nalşəkilli ocaq qurğuları ocağın himayədarını təcəssüm etdirmişdir (3, 69).

Ulu əcdadlarımızın ən qədim inanclarında Günəşin yerdəki bəlgəsi kimi müqəddəsləşdirilən odun daşdan yaranması, yaxud daşın odu, ocağı “doğması” təbii ki, bu təbiət elementinə də ehtiram və rəğbət qazandırmalı, onu müqəddəsləşdirməli idi.

Ulu əcdadlarımız Günəşə və onun simvolu olan oda, ocağa həmişə onları bəd hadisələrdən, şər ruhlardan qoruyan himayədar kimi baxmışlar: “Azərbaycanlıların qədim inamına görə, od təbiətin ən təmiz və ən müqəddəs ünsürlərindən biridir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox pərəstiş yerləri pir-ocaq adlandırılırdı (6, 238).

Azərbaycanda küplərdə dəfn etmə adəti e.ə. VI əsrdən başlamış, eramızın VII əsrinə qədər davam etmişdir. Burada maraqlı bir cəhət ondan ibarətdir ki, tədqiq olunmuş bütün genotaf küp qəbirlərində, bir qayda olaraq, küpün kənarına yastı bir daş parçası qoyulmuşdur. Heç şübhəsiz ki, bu əhalinin ənənəvi daş inancları ilə bağlı olmuşdur. R.Göyüşov haqlı olaraq yazırdı: “Küp qəbirləri belə bir dini əqidənin məhsulu olmuşdur ki, guya insan torpaqdan yaranmışdır. O, müvəqqəti dünya üçün doğularkən ana bətnində necə yatmışdırsa, daimi dünyaya gedərkən də eyni şəkildə olmalıdır. Beləliklə, küp ana bətninin rəmzi kimi yaradılmışdır” (6, 29).

Göründüyü kimi, daş, torpaq, saxsı insanların ən arxaik dini əqidəsində, inanclar sistemində bilavasitə doğum, həyat, nəsil artımı və ölüm kimi mühüm demoqrafik prosesləri özündə əks etdirən müqəddəs varlıqlar kimi təsvir edilmişdir. Küp qəbir abidələri ilə bağlı maraqlı fikirlərə Y.Səfərovun, F.Os-

manovun, C.Xəlilovun, İ.Babayevin, K.Əliyevin və digər alimlərin əsərlərində rast gəlik. Y.Səfərovun “Qədim Azərbaycan: nə bilirik” adlı kitabında oxuyuruq: “Albanlarda küp qəbir mədəniyyəti də geniş yayılan dəfn mərasimi olmuşdur. Onlar ölümlərini tək basdırırdılar” (13,119).

Azərbaycanda küp qəbirlərlə bərabər daş qutu qəbirlərə də təsadüf edilir: “Daş qutu qəbirlərə gəlincə, onlar da Azərbaycanda ən qədim qəbir tipi olub bir tərəfdən qəbrin möhkəmliyi üçün qurulurdusa, digər tərəfdən də uzun müddət insanların daşa şər qüvvələrdən xilasedici amil kimi baxmalarının nəticəsi olaraq yaradılmışdır” (5, 29).

Gətirilən misallardan daşların bu və ya digər səbəbdən insanların ölümünə təsir göstərməsi bəlli olur. Əslində, mühüm demoqrafik proseslərdən biri olan ölüm hadisəsi insan artımı ilə dialektik vəhdət təşkil edir.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının islamaqədərki qəbir abidələrində özündə qədim inanc, adət və mərasimlərini, ailə, övlad, doğum və artımla bağlı ayinlərini əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələrinin aşkar olunması, bəşər sivilizasiyasına zəngin töhvələr vermiş xalqımızın demoqrafik baxışlarının da zənginliyinin və qədimliyinin danılmaz sübutudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdülkadir İnan - Tarihte ve bugün şamanizm. Ankara: Türk tarih kurumu basım evi, 1986, 210 s.
2. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
3. Baxşəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəb tələbələri üçün vəsait). B.: Elm, 2007, 239 s.
4. Əliyev R.M. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər. Bakı: Elm, 1992, 118 s.
5. Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərnəşr, 1993, 83 s.
6. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 252 s.
7. Qazıyev S.M. Mingəçevir küp qəbirləri albomu. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1960, 110 s.
8. Məmmədov A.B. Azərbaycan xalqının Günəş kultuna dair inancları. Tarix və Onun problemləri. №1, Bakı, 2017, s. 270-276.
9. Məmmədov A.B. Azərbaycan xalqının qədim inanc, adət və mərasimlərimdə demoqrafik baxışlar. Tarix və Onun problemləri. №1, Bakı, 2018, s. 344-349.
10. Murat Uraz. Türk mitolojisi. İstanbul: Düşünen adam yayınları, 1994, 340 s.
11. Osmanov F. Ağsu ərazisində arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Adiloğlu, 2006. – 164 s.
12. Rzayev N. Əsrlərin səsi. Bakı: Azərnəşr, 1974.
13. Səfərov Y. Qədim Azərbaycan: nə bilirik. Bakı, 1989, 153 s.
14. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: АН Аз. ССР, 1960, 252 с.
15. Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду. М.: Наука, 1979, 219 с.
16. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании (в IV в до н.э. – III в н.э.). Баку: Элм, 1990, 234 с.
17. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.
18. Кленгель-Брандт Э. Путешествие в древний Вавилон. М.: Наука, 1979. 259 с.
19. Страбон. География. М.: Наука, 1964, 840 с.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ НА
ОСНОВЕ ДОИСЛАМСКОЙ ПОГРЕБАЛЬНЫХ ОБРЯДАХ НАШЕГО НАРОДА
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

А.Б.МАММЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Время появления обряда захоронений в Азербайджане еще твердо не установлено. Долгое время считалось, что обряд захоронений в кувшинах в Азербайджане появился во II веке до н.э. и продолжал бытовать до III века. Своеобразие погребальных обрядов Азербайджана заключается в разнообразии и отражении старых верований. Чтобы обезопасить себя и всех своих близких от всяких бед, нечистых сил и несчастий наши предки просили помощь от Солнца, от камня, от воды и т.д. Наши погребальные обряды также наводят на мысль о связи кувшинных погребений с культом воды, солнца и огня. По убеждениям наших предков Солнце и огонь является основным источником тепла, света и противником тьма – нечистых сил. Чтобы обезопасить могилы от всяких бед, нечистых сил и несчастий наши предки в честь умершего устраивали погребальные обряды. С целью очищения от злых духов наши предки внутри могилы разжигали костра-очага. Все эти вопросы исторической демографии широко освещено в трудах азербайджанских историков, археологов и этнографов.

Ключевые слова: кувшинные погребения; погребальные обряды; культ воды, огня, камня; историография; рост населения

**INVESTIGATION OF HISTORICAL DEMOGRAPHIC ISSUES
ON THE PRE-ISLAMIC FUNERARY RITES OF OUR PEOPLE
IN AZERBAIJAN HISORIOGRAPHY**

A.B.MAMMADOV

SUMMARY

The time of appearance of the burial rite in Azerbaijan has not been firmly established yet. For a long time it was believed that the rite of burials in jars in Azerbaijan appeared in the II century B.C. and continued to exist until the III century. The peculiarity of the funeral rites of Azerbaijan lies in the diversity and reflection of old beliefs. To protect ourselves and all our loved ones from all troubles, impure forces, and misfortunes our ancestors asked the Sun, stone, water, etc. for help. Our funeral rituals also suggest the connection of pitcher burials with the cult of water, sun and fire. According to the beliefs of our ancestors, the Sun and fire are the main sources of heat, light and the enemies of darkness - impure forces. To protect graves from all troubles, impure forces and misfortunes, our ancestors in honor of the deceased arranged funeral rites. With the goal of purification from evil spirits, our ancestors lit a hearth fire inside graves. All these issues of historical demography are widely lightened in the writings of Azerbaijani historians, archaeologists and ethnographers.

Keywords: pitcher graves; funeral rites; cult of water, fire, stone; historiography, population growth

UOT 94 (479.24)**NADİR ŞAH ƏFŞARA TARİXDƏ BAXIŞ****Z.R.İSLAMOVA, U.M.PAŞAYEVA*****Bakı Dövlət Universiteti******zehra.islamova.80@mail.ru, star.miri@mail.ru***

Məqalədə Səfəvilərin son dövründə Cənubi Qafqazın beynəlxalq durumu, Azərbaycanın siyasi vəziyyətinə nəzər salınmış, Nadir şahın simasında Əfşarların hakimiyyətə gəlişi və yüksəlişi ilkin mənbələr əsasında araşdırılmışdır. Türk sülaləsi olaraq Əfşarların mənşəyi, Nadir Şahın şəxsiyyəti, Azərbaycan tarixində yeri və rolu, onun 1730-1747-ci illərdəki fəaliyyəti, xüsusilə inzibati idarəçilik, vergi və hərbi sahələrdəki islahatları, eləcə də Rusiya və Osmanlı imperiyaları ilə münasibətləri dərinlən öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Səfəvi, Əfşar, Nadir şah, Osmanlı dövləti, Rusiya

XVIII əsrdə Səfəvilər imperiyasının metropoliyası hesab edilən Azərbaycan öz strateji və əlverişli coğrafi mövqe ilə seçilərək xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Zəngin xammal mənbəyi və satış bazarı olan Azərbaycan 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə əsasən Rusiya ilə Osmanlı imperiyaları arasında bölüşdürüldü. Müqaviləyə əsasən “sərhəd nişanı Şirvan əyalətinin hansı hissəsinin Osmanlı sarayına aid olduğunu bildirməli idi. Həmin nişandan Xəzər dənizinə qədər olan torpaqlar çarın tabeliyində olmalı idi”. III maddədə Osmanlı imperiyasına keçən torpaqların, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarının Ordubad, Təbriz, Mərənd, Marağa, Urmiya, Xoy, Səlmas, İrəvan və b. adları sadalanır [8, 78-79]. Lakin XVIII əsrin 30-cu illərində beynəlxalq vəziyyət işğalçıları öz siyasətlərini dəyişməyə məcbur etdi. Avropada baş verən siyasi hadisələr Rusiyanın Qafqaz siyasətinə birbaşa təsir etdi. Həm Prussiya, həm də Osmanlıya qarşı iki cəbhədə vuruşa bilməyəcəyini başa düşən Rusiya Osmanlı imperiyası ilə toqquşmadan yan keçməyə çalışır və Qafqaz xəttində geri çəkilməyə, hətta ələ keçirilmiş Xəzərsahili vilayətlərin Səfəvilərə geri qaytarılmasına razı olur. Rus tarixçisi S.M.Solovyovun fikrincə, Peterburqda “sağlam olmayan iqlimə görə rus ordusunun qəbiristanlığına çevrilən” vilayətlərin geri qaytarılması qərarı alınır [19, 180]. Həmin dövrdə Azərbaycanda gedən siyasi prosesləri də unutmamalıyıq. Bu dövrdə Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr Rusiyanın Cənubi Qafqazdan geri çəkilməsinin əsas səbəbi olmuşdu. XVIII əsrin 30-cu illərində Təhmasibqulu xan adı ilə məşhur olan

Əfşar tayfasının qırxlı boyunun (bəzən bu boyu gərgər də adlandırırlar) məşhur nümayəndəsi Nadir xan (1688-1747) Vətən torpaqlarımızın azad edilməsi və Səfəvilərin ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəyə başlayır. Nadir xanın mənsub olduğu əfşarlar Azərbaycan tarixində mühüm rol oynayan tayfalardandır. Əfşarlar mühüm türk tayfası olub, həm sayına, həm də silahlı qüvvələrdə iştirakına görə Səfəvilər imperiyasının geniş ərazilərinə yayılmışlar, yayılmalarının şərq sərhədi kimi Rəşt-Kirmanşah xətti göstərilir.

Azərbaycan tarix səhifəsində mühüm rola malik olan əfşarların mənşəyi haqqında Fəzlullah Rəşidəddin onları “türk xalqı” adlandırır, qəbilənin banisi hesab edilən Əfşarın (Avuşar) türklərin əfsanəvi əcdadı dədə Oğuzun ordusunun sağ cinahında vuruşduğunu qeyd edir [4]. Britaniya şərqşünas tarixçisi L.Lokkart bu məlumatı daha da genişləndirərək qeyd edir: “Şah İsmayıl öz böyük ordusunu əfşarlardan və digər altı türk tayfalarından, məhz Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Təkəlu, Zülqədar və Qacar tayfalarından toplayırdı” [7, 34]. İlk mənbələrə əsaslanan C.Bayramlı Səfəvi hökmdarları haqqında yazdığı əsərində Nadirqulu xan haqqında məlumat vermişdir. Nadirqulun Əfşar tayfasının Qırxlı boyundan olduğunu qeyd edərək “onun əcdadları hələ Şah İsmayılın zamanında Azərbaycandan Xorasana köçürülmüşdür” [3, 222]. Əfşarların Səlcuq yürüşləri ilə əlaqədar olaraq X-XI əsrlərdə Xorasana bölgəsində yerləşməsi və sonrakı dövrlərdə də buraya gəlişləri barədə məlumatlar vardır. Əfşarların buraya köçürülməsi Nadirin dövründə də davam etmiş, Xorasana bölgəsində türklərin sayını artırmaq və bölgədə özünə dayaq yaratmaq məqsədi güdüdü. Bütün imperiya ərazisindən 12 minə yaxın yürk əfşar Xorasana köçürülmüşdür. Buraya köçürülənlər çox zaman türkmən adlanmış, yerləşdikləri ərazilər Astrabad, Yərmut, Sarılı, Bayat, Qarabayat, Yakı və s. yerlər türkmən elləri adlanmışdır.

XIX əsrdə Rusiya ordusunun zabiti P.Q.Butkov öz əsərində Nadir xan haqqında qeyd edir ki, “Nadirqulu xan 1688-ci ildə Xorasana vilayətinin Abivərd şəhərində anadan olub. Türkmən nəslinin Qırxlı boyundan olub, atası kürkçü və ya dabbaq olub” [16, 99-100]. L.Lokkartın Nadirin atası haqqında verdiyi məlumat belədir: “1688-ci ilin noyabrında Kubkandan qışlağa adi köç baş verdi. Köçən tayfa üzvləri arasında İmamqulu xan adlı kasıb kəndli və onun arvadı da var idi... Dərəggəzdə gələcək Nadir şah doğuldu. Bu oğlan İmamqulu bəyin atasının şərəfinə Nadirqulu bəy adlandırıldı” [7, 35]. C.Frezer öz əsərində bütöv bir fəslə Nadir şahın hakimiyyətinə həsr etmişdir. Burada Nadirin Xorasana türkmənlərinin iki və ya üç boya bölünən Əfşar nəsindən olduğunu yazır [13, 72]. Bu sülalənin görkəmli nümayəndəsi hesab edilən Nadir xan Şərqi son fətəhi olaraq dünya ədəbiyyatında daima diqqət mərkəzində olmuşdur. İngilis tədqiqatçı P.Sayks bu görkəmli sərkərdəni “Pərişaya torpaqlarının zümrüd quşu, dünyanın fətəhi və müstəqil hakimidir” deyərək vəsf etmişdir [11, 348]. Ardınca davam edərək qeyd edir ki, “Nadir cüssəli, gözəl görünüşü, gur səsi, hünəri və qətiliyi ilə lider kimi anadan olmuş, döyüş baltası ilə şöhrətə doğru öz yolunu özü açmışdı. Güclü yaddaşa və

cəsarətə malik Nadir, özünü taktik bir sərkərdə kimi göstərə bilmişdi” [11, 368]. Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.Bakıxanov böyük sərkərdəmizə yüksək qiymət verərək qeyd edir: “Nadirqulu bəy adı ilə məşhur olaraq hünər və şücaət tanıdı” [2, 104]. L.Lokkart Nadir şahı Çingiz xan və Teymurləng ilə bərabər səviyyəyə qoyaraq “bəşəriyyətin qırmancı” adlandırır [7, 5]. Lakin Nadir xan haqqında rus tarixşünaslığında fərqli fikir var. Bunu S.Q.Qmelinin sözləri ilə ifadə etsək: “bir zülmkar kimi xalqa elə səfalət gətirir ki, ondan yaxa qurtarmaq mümkün deyil” [18, 173]. L.Lokkart əsərinin digər bölməsində “Nadirin qoşunu, həqiqətən də, İsfahan əhalisinə münasibətdə çox sərt davranırdı” [7, 73]. Avropa ədəbiyyatlarında Nadirin amansız, qəddar olduğu göstərilir, ancaq qeyd etmək lazımdır ki, onun xarakterindəki bu cəhətlər şəxsi maraqlarından irəli gəlməmiş, parçalanmış Səfəvi imperiyasının yenidən birləşdirilməsi, mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq məqsədinə xidmət etmişdir. Bu dövrdə istər ingilis, istər holland, istərsə də fransız şirkətlərinin İsfahanda, Bəndər-Abbasda, Şirazda, Kirmandakı nümayəndələri öz dövlətlərinin maraqlarından çıxış etmiş, Nadirin işğalçılara, ölkəni soyub-talayan, Mir Mahmud və Əşrəflə diplomatik danışıqlara getmiş xarici şirkətlərə qarşı kəskin mövqeyini qəddarlıq kimi dəyərləndirmişlər. Elə buna görə də, Nadirin amansız və yaxud qəddarlığı haqqında danışırkən, onun etnik kimliyi, sərkərdəlik qabiliyyəti, diplomatik bacarığını nəzərdən keçirmədən məqsədini, məramını açıqlamaq, ona tam aydınlıq gətirmək mümkün deyildir. L.Lokkart etiraf edərək yazır ki, Nadir öz türk, yaxud türkmən mənşəyi ilə fəxr etmişdir. O, “... təkə sərkərdəlik qabiliyyətinə görə yox, həm də döyüş zamanı igidliyinə görə böyük təriflərə layiqdir. ... o, öz ölkəsini tənəzzülün lap dərinliklərindən çıxarıb, Asiyada birinci əzəmətli hərbi dövlət səviyyəsinə ucaldı” [7, 37, 65, 451]. Bunu P.Sayks da təsdiqləyərək “Beləliklə, təmtəraq və əzəmətlə taxta oturan Əfşar hərbi dahiliyi hesabına ölkəni əfqan, türk və digər işğalçılardan azad etdi” [11, 348].

Səfəvilərin əvvəlki nüfuzunu və torpaqlarını qaytarmaq yolunda Nadir xanın hər bir addımı həm Osmanlı, həm də Rusiya kimi iri dövlətlərin maraqları ilə toqquşurdu. Bu dövrdə əfqanlar, ləzgilər kimi üsyançılar ölkə ərazisinin bir hissəsini ələ keçirməklə mərkəzi hakimiyyətə qarşı müqavimət ocaqları yaratmağa müvəffəq olmuş, Səfəvi dövlətinin torpaqlarına təcavüz edərək bir sıra əraziləri tuta bilmişdilər. Nadirə qarşı çıxan separatist qüvvələr arasında Xabuşan kürdləri, Qaraçorlu, Qoçan, Cəmişkəsək kürdləri də vardı. Qeyd edək ki, bəzən bu tayfaları ümumi adla türkmən adlandırırlar.

1736-1747-ci illərdə hakimiyyətdə olan Nadir şahın Rusiyaya özünəməxsus münasibəti vardı. Şah II Təhmasib dövründə ali baş komandan olan Nadirqulu xan Osmanlılar üzərində parlaq qələbə qazandıqdan sonra öz uğurları barədə Peterburqu məlumatlandırmış, hətta “Peterburq sarayından təbrik və hədiyyələrlə mükafatlandırılmışdır” [16, 117]. İmperatritsa Anna İvanovna (1730-1740) dostluq göstəricisi kimi Nadirin tələbi ilə Rusiyada ələ keçirilmiş dinindən asılı olmayaraq bütün Səfəvi təbəələrinin azad edilərək

Niyazabad limanına gətirilib Səfəvi tərəfinə təhvil verilməsi haqqında 29 may 1734-cü ildə əmr vermişdir. Bildiyimiz kimi, Osmanlı ilə yaxınlıq etmək, bununla gələcəkdə xəlifəliyi də ələ keçirməyə çalışan Nadir şah Rusiyanı qıcıqlandırmaq və müharibəyə sövq etmək istəmirdi. Hətta, münasibətlərə durğunluq gətirmək məqsədilə Nadir şah Hindistan qələbələrindən sonra topçubaşı Sərdar bəy Qırxlının başçılığı altında böyük nümayəndə heyətini Peterburqa, Hacı xanın başçılığı ilə diplomatik səfirliyi isə təmtəraqla İstanbula göndərir. Onlar 14 baş fil və çoxlu hədiyyələrlə yola salınmışdı. Rusiyaya 120 min riallıq, Osmanlıya isə 400 min riallıq cəvahirat göndərildiyi söylənilir [10, 706].

Dövlətin zənginliyini göstərmək və iqtisadiyyatın inkişaf etdiyini nümayiş etdirmək üçün Hindistandan gətirilmiş ləl-cəvahirat sərhəd bölgələrinə paylandı. Lakin Nadir şah öz işğal planlarından geri çəkilmək fikrində deyildi. Nadir şah Rusiyanın Türkünstan və Buxaranı işğal etməklə cənub-şərq sərhədlərini genişləndirmək planlarını pozmaq, eyni zamanda Türkünstan xanı İlbars xanın tez-tez Xorasana yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədilə Mərkəzi Asiyaya yürüş edir. Bu hadisə Rusiya ilə Əfşarlar dövlətinin münasibətini gərginləşdirir. Bu dövrdə Peterburq sarayında Anna İvanovnanın (1730-1740) vəfatı, hakimiyyətə Yelizaveta Petrovnanın (1741-1761) gəlişi, 1741-1743-cü illər Rus-İsveç müharibəsi Nadir şahın şimal qonşusunun maneçiliyi olmadan Türkünstanı işğal etməyə imkan yaratdı. 1741-ci ildə Nadir şah Tehranda olarkən Rusiya elçisi Qaluşkini öz sarayında qəbul edir, onun gətirdiyi peyğamda Rusiya Nadir şahın qarşı münasibətdə dost kimi qaldığını ifadə edirdi [10, 410].

Qaluşkin Nadirin Dağıstan səfərində onu müşayiət etmiş və onun qələbələri, uğurları haqqında Peterburqa məlumatlar göndərmişdi. Onun məlumatları həddən artıq ifrat və şişirdilmiş hesab edilir. Qaluşkin qeyd edirdi ki, Qazıqumuxda bəzi kəndlər qısa müddətli müqavimət göstərmişdilər. Hətta Surxay xanın və Usmi xanın itaətə gəlməsi haqqında məlumat vermişdi. Bir-birinin ardınca Dağıstan ərəzilərinin Nadirə tabe olması Rusiya hakim dairələrini bərk narahat edirdi. Nadirin Qızılyar, Kabarda və Kubanı tutmaqla Krıma yol açmaq istəyi haqqında məlumatlar Peterburqa çatmışdı. Bunun qarşısını almaq üçün Rusiya cənubdakı hərbi hissələri möhkəmləndirirdi. Məhz bu hazırlıqlar Nadirin geri çəkilməsinə səbəb olur. Nadir şah güclü hərbi-dəniz qüvvələrinə malik olmadan Cənubi Qafqazda və Türkünstanda özünü arxayın hiss edə bilməzdi. Rusiya dövlətinin dəniz vasitəsilə Ənzəliyə və Gilana qoşun çıxara bilmək ehtimalı, Xəzərdəki dəniz daşımalarının yalnız Rusiyanın əlində olması Nadir şahı qane etmirdi. Bunları nəzərə alaraq Nadir şah güclü hərbi-dəniz donanması yaratmaq istəyirdi. Bu məsələnin Rusiya mənafeləri ilə toqquşmasına baxmayaraq 1743-cü ildə ingilis Con Eltonun (Camal bəy ləqəbi verilmişdi – red.) rəhbərliyi ilə Lahicanda gəmiqayırma müəssisəsi tikilməsi əmri verildi. Nadirin hakimiyyəti dövründə ilk hərbi gəmi Xəzər dənizində üzməyə başlayır. Lakin Nadir şahın ölümü və bir neçə ildən sonra 1751-ci ildə Con Eltonun öldürülməsi bu işi yarımçıq qoyur. Göründüyü kimi, Nadir şahın dövründə Rusiya ilə münasibətlər gərgin olsa da, Rusiya onun sərkərdəlik

məharətini anlayaraq açıq döyüşlərdən çəkinirdi. Eyni zamanda, Rusiyanın Avropa istiqamətindəki siyasi məsələlərə başının qarışması öz rolunu oynamışdı. İstər Anna İvanovna, istərsə də Yelizaveta Petrovna dövründə Cənubi Qafqaz, xüsusilə Azərbaycan xüsusi diqqət mərkəzində olsa da, bu istiqamətdə elə bir ciddi hərbi əməliyyatlar və təcavüz qeydə alınmamışdı. Əksinə, məhz Nadir şah Rusiyanı Azərbaycandan, ümumilikdə Cənubi Qafqazdan uzaqlaşdırmağa çalışmışdı.

Nadir şahın Azərbaycan tarixində rolu ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif fikirlərlə qiymətləndirilmişdi. İlk mənbələr əsasında yazılmış fundamental əsərin müəllifi olan tarixçi B.Şabiyev tərəfindən Nadir şahın inzibati idarəçiliyinə dair dəyərli fikirlər verilmişdir. “Nadir şah olduqca geniş əraziləri əhatə edən imperatorluğun inzibati-idarə sistemini təkmilləşdirmək, mərkəzləşmə prosesini daha da gücləndirmək üçün bəzi tədbirlər həyata keçirmişdi” [12, 188].

Nadir şahın bir sərkində kimi Azərbaycan torpaqlarını xarici işğalçılardan azad etməsi, əlbəttə, danılmaz faktdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın vahid bir inzibati vilayətdə birləşdirilərək qardaşı İbrahim Mirzənin idarəçiliyinə verilməsi ölkəmizin həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən birləşməsinə səbəb olur. Bu isə Azərbaycanın inkişafını təmin etməli idi. XVIII əsrin 20-ci illərinin sonlarından başlayaraq Səfəvi dövlətinin sərhədlərinin bərpası uğrunda mübarizənin başlanması, Nadir şahın Səfəvilər imperiyasını bərpa etmək istəyi, Azərbaycanın imperiyanın özəyi olaraq xüsusi diqqət mərkəzində saxlanması inzibati idarəetmədə özünü daha çox büruzə verir. Ümumimperiya inzibati islahatı keçirən Nadir şah ilk olaraq, mərkəzi idarə orqanlarını saxlasa da, Ali Şurani ləğv etmiş, onun yerinə eyni vəzifə və səlahiyyətləri yerinə yetirən Dövlət Şurası adı ilə bərpa etmişdir. Nadir şah Əfşar imperiyası ərazisini dörd inzibati vahidə - vilayətlərə bölmüşdü: Azərbaycan, İraq Əcəmi, Fars, Xorasan. Bunlardan imperiyanın metropoliyası və əsas gəlir mənbəyi Azərbaycan hesab edilirdi. Səfəvi şahları dövründə Azərbaycan inzibati vahidinə İrəvan, Şirvan və Gürcüstan daxil idi. Bunu polyak səyyahı J.T.Kruşinski təsdiq edərək Səfəvilər dövlətinə daxil olan 12 məmləkət arasında “ərazisinə İrəvan, Şirvan və Gürcüstan da daxil olan Azərbaycan”ın adını qeyd etmişdi [5, 19]. Əfşar imperiyası dövründə bu bölgü saxlanmış, Şirvan, Çuxur-Səəd, Qarabağ, Kartli-Kaxetiya və Dağıstanın cənubunu əhatə edirdi.

Nadir şahın birmənalı qiymətləndirilməyən vergi siyasəti, mərkəzləşmə siyasətinə qarşı olan üsyanlar, çıxışlar, müharibələr və s., onun öldürülməsindən sonra yenidən parçalanma və tənəzzül prosesini sürətləndirmişdi. Vergi siyasətindən danışarkən onu qeyd edək ki, XVIII əsrin 30-cu illərindən etibarən imperiya üzrə vəqf əmlakının gəliri ordunun maliyyə təminatına yönəldilmiş, xüsusi olaraq Vəqf maliyyəsi təsisatı yaradılmışdır. L.Lokkartin qeydlərinə əsasən “Nadir xanın qarətçi üsulları hakimiyyətinin sonuna yaxın daha da ağırlaşmışdı” [6, 132]. Nadir şahın qarətçi vergi siyasəti Xoy vilayətinin nümunəsində daha qabarıq nəzərə çarpırdı. Belə ki, əgər əvvəllər 30

min tümən vergi ödənilirdisə, 1744-cü ildə bu məbləğ 100 minə çatmışdı [17, 169]. Nadirin vergi siyasətinin “qarətçilik” kimi dəyərləndirilməsi, yaxud ona birmənalı münasibətlə yanaşma da doğru deyildir. Doğrudur, Nadir şah, hələ 1733-cü ildə Təbriz şəhərinin vaxtı ötmüş vergilərinin toplanması, elə həmin ildə vəqflərin gəlirlərinin zəbt olunması haqqında göstəriş və fərman vermişdi. Ancaq onun göstərişindən aydın olur ki, Təbrizin vaxtı ötmüş vergilərinin hesabına Azərbaycan qoşunlarının altı aylıq maaşı verilməli, vəqflərdən alınan vəsait isə yenə də hərbi xərclərə sərf olunmalı idi [9, 43]. C.Hanvey Nadir şahın ordusunun sayı haqqında yazır “... o yalnız otuz min seçmə döyüşçüyə malik idi, bununla belə, onların sayı döyüşçülərin nöqərləri və düşərgəyə xidmət edən personalla birlikdə üç dəfə çox idi; qoşunların böyük bir hissəsi İrəvana göndərilmişdi, demək olar, otuz min Şirvanda, iyirmi beş min Şirazda idi, bundan başqa, Xorasanda da hərbi hissələr və Hind sahillərində xeyli hərbi qüvvələr vardı” [7, 411]. Nadir şahın ordusunun əsgərləri və onun geniş miqyaslı hərbi yürüşlərinin xərcləri əsasən imperiya əhalisindən toplanılıb, alınan müxtəlif vergilər hesabına ödənildiyinə görə, vergi siyasətində güzəştlər edilmirdi, sözsüz ki, bu birmənalı dəyərləndirilmir, bir çox ədəbiyyatlarda buna qiymət verilərkən zamanın tələbləri nəzərdən qaçırılmışdı. İngilis tədqiqatçısı Sayks yazır: Nadir bu müqavilənin qəbulundan imtina edərək İstanbula elçi göndərərək bildirir: “Ya torpaqları qaytarın, ya müharibəyə hazırlaşın” [15, 69]. Bir çox Qərb dövlətlərinin şərqdəki işğalçılıq, müstəmləkəçilik siyasətinə göz yuman L.Lokkart Teymur və Nadir şahın da Çingiz xan kimi çoxsaylı ölkələri talan edib, dağıdıb, gücdən saldığını qeyd etsə də, Nadir şahın görkəmli tarixi şəxsiyyət olduğunu da etiraf edir, onun haqqında tarixi gerçəklikləri də yazır “... o, qüdrətli düşmənlərin didib-parçaladıqları Səfəvi imperiyasını yalnız azad etmədi, eyni zamanda, bu ölkəni ən aşağı səviyyədən Asiyanın ən nüfuzlu dövləti səviyyəsinə qaldırdı” [7, 5,6]. S.Kişmişyova əsasən Nadir Dağıstan yürüşündə ordusunun 2/3 hissəsini itirmişdi. Nadir xan 1726-cı ildə Sarı yaxınlığında Fətəli xan Qacarla birləşdiyi zaman konsul Avramovun məlumatına görə, onun beş minlik atlı və süvari ordusu vardı [14]. Ancaq L.Lokkartın həm qərb, həm də yerli mənbələrini araşdırıb, Nadir şah haqqında yazdığı əsərində onun hərbi siyasi fəaliyyəti haqqında əldə etdiyi nəticə S.Arapov və S.Kişmişyovun bu barədəki fikirlərindən tam fərqlidir. O, Nadiri hərbi dahisi hesab edir və bu barədə yazır: “Nadiri Napoleonla müqayisə edilməsi qaçılmazdır... Nadir dövlətinin böyük strateji qismində ölkəsinin sərhədlərini genişləndirməkdə, adamlarına fasiləsiz təlim verməkdə və ordunun çevikliyinə inamda gənc müasiri Böyük Fridrixə də oxşarlıqlara malik idi... ciddi nizam-intizama və dəqiq atəşə malik olan ən yaxşı cəzairlər korpusu isə bir sıra hallarda tərəfli yenidən qurulardan daha məharətli olurdu... onun orta və yüngül artilleriyası əcdadlarının və şərq müasirlərinin nümunələri ilə müqayisədə xeyli yaxşı idi... O, ... döyüşçülərində yeni canlanma yaratdı, onlara nəinki bir para səriştəsiz sərkərdələrdən sonra itirdikləri mənəvi rolunu qaytardı, eyni zamanda onlara mənəvi liderlik inamı tələq etdi” [7, 441-447].

Doğrudur, Dağıstanda Nadir şah bir neçə döyüşdə uğursuzluğa məruz qalmışdı, ancaq Çeçenistan hakimi ona tabe olmuş, Rusiyaya hücum edə biləcəyi marşrutu ona göstərməyi təklif etmişdi. Ancaq bu zaman, yəni 1743-cü ildə Osmanlı elçisi Nadir şahın düşərgəsinə gəlib, Sultanın Cəfəri təriqətini tanımaması, Kəbədə beşinci sütunun tikilməsindən imtinası, Osmanlıların Nadir şahın ölkəsi sərhədinə yeni ordular yerləşdirməsi onun Rusiyaya hücumuna mane oldu. Elə buna görə də o, Dərbənddə qoşun qoyub, özü cənub yürüşü üçün geri qayıdır [7, 349-351].

L.Lokkartın qeydlərinə əsasən “Nadir xanın qarətçi üsulları hakimiyyətinin sonuna yaxın daha da ağırlaşmışdı” [7, 168]. Nadir şahın soyğunçu vergi siyasəti iqtisadi cəhətdən ölkəni çökdürür, şəhərləri tənəzzülə uğradırdı.

Azərbaycanın Əfşarlar imperiyası çərçivəsində siyasi durumunun dəyərləndirilməsi zamanı Nadir şahın Azərbaycana olan münasibəti əsas faktor kimi götürülməlidir. Əfşarlar imperiyası çərçivəsində Azərbaycanın xarici müdaxiləçilərdən azad olunması, vahid inzibati idarəçiliyə cəlb olunması ölkəmizin siyasi cəhətdən nisbi tərəqqisini görürük. Narazı qüvvələrin üsyan və çıxışlarını nəzərə almasaq, ümumi siyasi durumun sabitliyə doğru inkişafını görə bilərik ki, bunlar da öz əksini mənbələrdə tapmışdı. Buna sübut olaraq onu göstərə bilərik ki, 1747-ci ildə Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində müstəqil xanlıqların yaranması ölkəmizdə siyasi vəziyyəti mürəkkəbləşdirir, bu siyasi durum feodal pərakəndəliyi ilə izlənilirdi. 20-yə yaxın müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlara, sultanlıqlara bölünmüş Azərbaycanın vahid müdafiə gücü parçalanır və ölkəmiz qonşu dövlətlərin müdaxilə planlarına yenidən daxil edilir. Gördüyümüz kimi, XVIII əsr mənbələrində Azərbaycanın siyasi tarixi geniş verilmişdi. Azərbaycanın siyasi tarixi ilə bağlı diplomatik missiyaların sənədlərində olan bu qiymətli materiallar XVIII əsrdə, xüsusilə Əfşarlar imperiyası dövründə Azərbaycanın siyasi həyatının geniş təsvirini yaratmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər), prof.S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.
2. Bakıxanov A. Gülüstən-i İrəm. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
3. Bayramlı C., Zifəroğlu V. Azərbaycan hökmdarları: Səfəvilər. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 240 s.
4. Əfşarlar (xanədanlıq). <http://az.wikipedia.org/>. Müraciət tarixi: 07.06.2018
5. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi. Farscadan tərcümə edən Ş.Fərzəliyev. Bakı: Azər nəşr, 1993, 105 s.
6. Lockhart L. The fall of Safavids Dynasty and the Afqan Occupation of Persia. Cambridge, 1958, pp. 583
7. Lokkart L. Nadir Şah. Ruscadan tərcümə edən Nəriman Əbdülrəhmanlı. Bakı: Qanun, 2013, 552 s.
8. Mahmudov Y.M. Şükürov K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. (1639-1828). Dövlətlərarası müqavilələr xarici siyasət aktları. I cild. Bakı: Regionların ictimai inkişaf birliyi, 2009, 508 s.

9. Musəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı: AzSSR EA, 1967, 150 s.
10. Süleymanov M.S. Nadir şah. Elmi red. P.Q.Darabadi.Tehran, 2010, 741 s.
11. Sykes P.M. A History of Persia. In two volums. V.II. London, St. Martin's street, 1921, pp. 568
12. Şabiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin İrəvan vilayəti. Bakı: Avropa, 2017, 456 s.
13. The history of Nadir Shah formerly called Thamas Kuli Khan, the present Emperor of Persia. By James Fraser. London: printed for A.Millars. 1742, pp.239
14. Абрамов С. Дневная записка бывшего в Персии у Шаха Тахмаспа Российского секретаря Семена Аврамова. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Persien/XVIII/1720-1740/Avramov_S/frametext1.htm Müraciət tarixi: 07.06.2018
15. Алиев. Ф.М. Азербайджано-русские отношения XV-XVIII вв. Баку: Элм, 1985, 173 s.
16. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1830 гг. в 3-х томах. I т. СПб, 1869, с.620
17. Гезалова Н.Р. Вопросы истории Азербайджана XVIII в. (на основе сведений англоязычных источников и историографии). Баку-Москва, ИРИСГРУП, 2010, 244 с.
18. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе, ч.III. СПб., Изданием Императорской Академии Наукъ, 1785, 737 с.
19. Соловьев С.М. Учебник по русской истории. М.: Аугсбург, 2001, 249 с.

ВЗГЛЯД В ИСТОРИИ НАДИР ШАХА АФШАРА

З.Р.ИСЛАМОВА, У.М.ПАШАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье указано, политическая ситуация Азербайджана в последний период Сефевидов. Изучено международная обстановка Азербайджана во времена Надир шаха, его роль в истории Азербайджана, его деятельность в 1730-1747 гг. Как полководец, он освободил азербайджанские земли от иноземных захватчиков. Но его отношение как государственного деятеля, не очень обнадеживает. Так как, налоговая политика Надир-шаха, ослабила страну. Исследование проведено на основе существующей литературы, первоисточников и дневников путешественников.

Ключевые слова: Азербайджан, Сефевиды, Афшар, Надир-шах, Османское государства, Россия

REVIEW TO NADIR SHAH AFSHAR IN HISTORY

Z.R.ISLAMOVA, U.M.PASHAYEVA

SUMMARY

The article overviews the political situation in the last period of the Safavids and studies the international status of Azerbaijan and Nadir Shah's role in the history of Azerbaijan.. During the years of 1730-1747, his activity was to liberate the Azerbaijani lands. However, his attitude as a statesman is not very encouraging. Nadir Shah's tax policy weakened the country. The study was conducted on the basis of existing literature, primary sources and travel diaries.

Key words: Azerbaijan, Safavid, Afshar, Nadir Shah, The Ottoman state, Russia

UOT 327

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DÖVLƏT MIQRASIYA XİDMƏTİNİN (DMX)
BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ ƏLAQƏLƏRİNDƏN**

A.P.ƏHMƏDOV
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
agilahma@gmail.com

Azərbaycan regionda sülh və sabitliyin qorunmasında, yüksək sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Ölkəniz miqrantlar üçün yaradılan yüksək şəraitə görə bir çox dövlətlər üçün ən yaxşı nümunədir.

Uilyam Leysi Sving
Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (BMqT)
baş direktoru. Bakı, 3 sentyabr 2015

Miqrasiya ümumilikdə beynəlxalq prosesdir və demokratik dövlətlərin xarici siyasətində mühüm rol oynayır. Siyasi dialoq və əməkdaşlıq olmadan miqrasiya proseslərini idarə etmək mürəkkəb məsələdir. Azərbaycan Respublikasında miqrasiya siyasətini həyata keçirən Dövlət Miqrasiya Xidməti son illər beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirmişdir. Bu əməkdaşlıq əsasən çoxtərəfli və ikitərəfli formatda yerinə yetirilir. Azərbaycan Respublikasında Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (BMqT) daimi nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Həmçinin Azərbaycan miqrasiya sahəsində digər nüfuzlu təşkilatlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafında maraqlıdır.

Məqalədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələri tədqiq olunmuşdur. Burada DMX-nin BMqT, BMT, AI, MDB və Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı üzrə Beynəlxalq Mərkəz (MSİBM) ilə münasibətlərinin hazırkı vəziyyəti təhlil olunmuşdur. Eləcə də məqalədə Azərbaycan Respublikasının miqrasiya sahəsində bəzi xarici dövlətlərlə əməkdaşlıq münasibətləri işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, miqrasiya idarəçiliyi, dövlət siyasəti, milli qanunvericilik, beynəlxalq əməkdaşlıq, əmək miqrasiyası, qaçqın statusu, müvəqqəti sığınacaq

Miqrasiya beynəlxalq proses olub çoxəsrlik tarixə malikdir. Bir qədər də geriyə baxsaq, insan yarandığı dövrdən yer dəyişir, köçür və tarixdə xalqların köçü ilə başlayan kütləvi miqrasiya müasir dövrdə sosial-iqtisadi inteqrasiya proseslərinin inkişafında başlıca aktor kimi çıxış edir. Hazırda müasir beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasında yaxından iştirak edən əmək miqrasiyası

dövlətlərin təhlükəsizliyi, sosial siyasətinin inkişafı, beynəlxalq əməkdaşlığının genişlənməsi və multikultural mühitinin genişlənməsində əhəmiyyət kəsb edir. Demokratik inkişaf yolunu tutmuş belə dövlətlərdən biri Azərbaycan Respublikasıdır. Azərbaycan mövcud sahədə həyata keçirdiyi miqrasiya siyasətini inkişaf etdirməklə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə, həmçinin multikultural dəyərlərin qorunmasına həssas yanaşdığını ifadə edir. Respublikada mütərəqqi miqrasiya idarəçiliyinin inkişafı və bu sahənin milli qanunvericiliyə tətbiq edilməsində, dövlət siyasətinin təminatçısı olaraq Dövlət Miqrasiya Xidməti qəbul edilir.

Azərbaycanda miqrasiyanı aktuallaşdıran və onu milli təhlükəsizliklə uzlaşdıran ən mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycan Respublikasının ərazisində müharibə ocağının olmasıdır [8, 260]. Bu səbəbdən, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan keçmiş sovet respublikaları arasında qaçqın və miqrant problemi ilə üzləşən ilk ölkə olmuşdur. Qaçqınların Ermənistandan Azərbaycana ilk axını 1987-ci ilin sonundan başlamışdır. 1990-cı ilin əvvəlində Ermənistandan Azərbaycana 204,6 min nəfər zorla qovulub çıxarılmış adam gəlmişdir. Onların 186 min nəfərini azərbaycanlılar, 11 min nəfərini kürdlər, 3,0 min nəfərini ruslar, 4,5 min nəfərini isə başqa millətlərdən olan insanlar təşkil etmişlər [1, 98]. Ermənistanın Azərbaycana qarşı başlatmış olduğu işğal siyasətinin başlanğıcında soydaşlarımız öz doğma yurd-yuvalarından qovularaq məcburi miqrasiyaya məruz qalmışlar. Nəticədə Ermənistan iqtidarının səbəb olduğu insan köçü respublikada daxili miqrasiyanın artmasına rəvac vermişdir. Bununla bağlı ölkə həqiqətlərinin beynəlxalq aləmdə tanınması və qınanması istiqamətində DMX-nin baş tutan rəsmi görüşlərində, beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri ilə təmaslarında qarşı tərəfə əsaslandırılmış məlumatların verilməsi Azərbaycanın mövcud sahədə dövlət siyasətinin tanınmasına geniş şərait yaradır.

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən dövr ərzində Azərbaycan Respublikası həyatın müxtəlif sahələrində beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması və prioritet istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycanın miqrasiya sahəsində beynəlxalq qurumlar və eləcə də mövcud sahədə qabaqcıl miqrasiya idarəçiliyini tətbiq edən Avropa dövlətləri ilə əlaqələrinin yaradılması və əməkdaşlıq münasibətlərinin genişləndirilməsində DMX dövlət siyasətini uğurla həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, DMX dövlət başçısının 19 mart 2007-ci il tarixli fərmanı ilə təsis edilmiş və qısa vaxt ərzində daxili miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinə öz töhfəsini verməklə yanaşı, mövcud sahədə beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətlərini genişləndirə bilmişdir. Həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin 31 may 2010-cu il tarixli fərmanı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti yaradılmış və əsasnaməsi təsdiq edilmişdir [2; 11; 15]. Hazırda DMX Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlərinin qurulmasını çəxtərəfli və ikitərəfli formatda həyata keçirməklə səmərəli əməkdaşlığa nail olmuşdur. DMX-nin

çoxtərəfli əməkdaşlığına əsasən beynəlxalq təşkilatlar, ikitərəfli əsaslarda qurulan əməkdaşlıq münasibətlərinə isə demokratik və sosial-iqtisadi siyasəti inkişaf etmiş və etməkdə olan dövlətlər daxildir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 25 iyul 2006-cı il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008-ci illər)” təsdiq edilmişdir [1, 98; 3]. Proqram Azərbaycan ərazisində miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi və idarəçiliyində dövlət siyasətinin əhəmiyyətini göstərir, həmçinin bu sahədə xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın həyata keçirilməsinin vacibliyinə diqqət çəkir. Bu baxımdan dövlət proqramının icrasından ötən dövr ərzində DMX ölkə ərazisində olduğu kimi xarici aləmlə də mövcud sahədə münasibətlərinin inkişafına nail olmuşdur.

Ölkə başçısı tərəfindən 2 iyul 2013-cü ildə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi isə ölkədə miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi, miqrasiya proseslərinin və bu sahədə yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi, habelə əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin respublikada hüquqi vəziyyəti ilə bağlı normaları müəyyənləşdirir [4, 1]. Bu hüquqi əhəmiyyətli sənəd DMX-nin ölkəyə daxil olan əməkçi miqrantlar və ümumiyyətlə xarici vətəndaşların hərəkəti, hüquqlarının müdafiəsi və digər hallarda ölkədə miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində ciddi rol maldır. Məcəllənin qəbul olunmasında beynəlxalq miqrasiya qanunvericiliyinin öyrənilməsi isə DMX-nin sülhməramlı fəaliyyətinə dəstək verməklə, respublikada miqrasiya siyasətinin inkişafında beynəlxalq təcrübənin səmərə verdiyini göstərir.

DMX-nin miqrasiya sahəsində sıx əməkdaşlıq əlaqələrinə malik olduğu beynəlxalq qurumlardan ilki Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatıdır (BMqT). Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildə bu təşkilata rəsmi üzv seçilsə də BMqT 1996-cı ildən ölkədə bir sıra yardım layihələri həyata keçirir [9, 45-46]. DMX yarandığı qısa müddət ərzində BMqT ilə münasibətlər qurmuş və beynəlxalq sahədə dövlət siyasətini uğurla həyata keçirir. BMqT-nin Azərbaycandakı nümayəndəliyinin Naxçıvan Muxtar Respublikası və Mingəçevir şəhərində ofisləri fəaliyyət göstərir, əsasən sosial layihələrin, yardımların həyata keçirilməsinə öz dəstəyini verir.

BMqT Azərbaycanda baş direktor səviyyəsində ilk dəfə 2000-ci ildə təmsil olunmuşdur. Belə ki, həmin ilin oktyabrında təşkilatın o dövrdə baş direktoru olmuş Brunson Mak Kinli respublikaya rəsmi səfər etmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev ilə görüşmüşdür. Həmin ilin 8 dekabrında isə 1953-cü ildə qəbul olunmuş “BMqT konstitusiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul edilmişdir. Həmçinin 2000-ci ildə “Əmək miqrasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu” qəbul edildi. Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə 2-3 sentyabr 2015-ci ildə BMqT-nin baş direktoru U.L.Svinqin ölkəyə rəsmi səfəri bu təşkilatın respublikaya ikinci yüksək səviyyəli ziyarəti olmuşdur. Hər iki səfər

Azərbaycan Respublikasının və BMqT-nin ikitərəfli münasibətlərin inkişafında bir daha maraqlı tərəflər olduqlarını göstərmiş oldu [10, 64-65; 5, 193].

DMX-nin rəisi Firudin Nəbiyevin BMqT-nin baş direktoru U.L.Svinçin dəvəti ilə BMqT Şurasının 2016-cı ilin 5-8 dekabr tarixlərində Cenevrədə keçirilən 107-ci sessiyasında, həmçinin təşkilatın miqrasiya üzrə beynəlxalq dialoqu çərçivəsində “2018-ci ildə təhlükəsiz, nizamlı və qanuni miqrasiya üçün global vəhdət istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığın və idarəetmənin gücləndirilməsi” mövzusunda 18-19 aprel 2017-ci il tarixdə Nyu-York şəhərində keçirilən tədbirdə iştirakı, DMX-nin miqrasiya sahəsində çoxtərəfli əməkdaşlığının möhkəmlənməsinin göstəricilərindən biridir. Həmçinin “Azərbaycandan miqrantların könüllü qaydışına yardım üzrə pilot layihə”nin həyata keçirilməsinə dair DMX və BMqT arasında əməkdaşlıq Sazişi” 8 dekabr 2016-cı il tarixdə imzalanmışdır.

DMX Avropa İttifaqının (Aİ) Tvinning və Texniki Yardım və Məlumat Mübadiləsi (TAİEX) kimi proqramlarından fəal şəkildə istifadə edir. Həmçinin DMX Aİ-nin Şərq Tərəfdaşlığının "Demokratiya, yaxşı idarəçilik və sabitlik" adlı birinci platformasında təmsil olunur. Təşkilatla miqrasiya sahəsində əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri 29 noyabr 2013-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikası və Aİ arasında viza rejiminin sadələşdirilməsi” və 28 fevral 2014-cü il tarixdə “Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında icazəsiz yaşayan şəxslərin readmissiyası haqqında” Sazişlərin, həmçinin “Azərbaycan Respublikası, Avropa İttifaqı və onun iştirakçı üzv dövlətləri arasında Yerdəyişmə üzrə Tərəfdaşlıq barədə Birgə Bəyannamə”nin imzalanması olmuşdur. Digər tərəfdən “Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Miqrasiya Siyasətinin İnkişafı üzrə Beynəlxalq Mərkəz (MSİBM) arasında Əməkdaşlıq Sazişi”nin imzalanması ilə tərəflər arasında münasibətlər yeni mərhələyə keçid almışdır. Sözügedən təşkilat tərəfindən ölkəmizdə miqrasiya: Avropa İttifaqının Ekspertizası (MİEUX) proqramı çərçivəsində bir neçə layihə həyata keçirilmişdir [6]. Qeyd etmək lazımdır ki, DMX-nin BMqT, Aİ və MSİBM ilə əməkdaşlığı bu sahədə beynəlxalq münasibətlərinin genişlənməsi və respublikanın miqrasiya idarəçiliyi sahəsində əldə etdiyi müsbət təcrübəsinin təbliğ olunmasında əhəmiyyət kəsb edir. Burada diqqət yetirilməsi gərəkən məsələlərdən biri leqal olmayan miqrasiyadırsa ikincisi insan alveri ilə bağlıdır. Hər iki problemin həssaslığını nəzər alaraq DMX-nin beynəlxalq təşkilatlarda yüksək səviyyədə təmsil olunması ölkənin milli təhlükəsizliyinin qorunmasında səmərə təşkil edir.

DMX miqrasiya siyasəti, miqrasiya qanunvericiliyi, əməkçi miqrantların hüquqlarının qorunması və s. ilə yanaşı qaçqın statusunun müəyyən olunması sahəsində də beynəlxalq əməkdaşlığa maraq göstərir. Bu səbəbdən DMX BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (QAK) ilə əlaqələr qurmağa müvəffəq olmuşdur [5, 187]. Hazırda BMT QAK ilə birgə “Şərqi Avropada və Cənubi Qafqazda Sığınacaq Sistemlərinin Keyfiyyətinin Artırılması Təşəbbüsü” layihəsi həyata keçirilir. Həmçinin respublikanın mövcud sahədə

əməkdaşlıq etdiyi təşkilatlardan biri də MDB-dir. MDB çərçivəsində fəaliyyət göstərən Miqrasiya Orqanları Rəhbərləri Şurasında (MORŞ) ölkəmizi DMX təmsil edir. DMX öz səlahiyyətləri çərçivəsində ölkə rəhbərliyinin xüsusi rəylərini nəzərə almaqla şuraya üzv olan dövlətlərlə (Ermənistan istisna olmaqla) əməkdaşlıq edir. Şuranın 2 iclası: 8-ci və 19-cu iclasları müvafiq olaraq 30 sentyabr 2010 və 12 oktyabr 2016-cı illərdə Bakıda keçirilmişdir [6]. Son illər tənzimlənməyən miqrasiya proseslərinin tədricən qaçqın və məcburi köçkün kimi ziddiyyətli hadisələrlə üzləşdiyi müşahidə olunur. Böyük dövlətlərin yeni dünya uğrunda başlatmış olduqları hərbi əməliyyatlar və ya Yaxın Şərqi bürüyən terror və işğal hadisələri kütləvi miqrasiya hallarını bir qədər də artırmışdır. Bu səbəbdən, BMT QAK-ın fəaliyyəti çətinliklərlə üzləşmişdir. Azərbaycana gəldikdə isə bu ölkə miqrant və qaçqın problemlərini hələ 1980-ci illərin sonunda yaşamış, sivil dünyanın gözləri qarşısında törədilmiş erməni cinayətləri bu prosesi sürtləndirmişdir. Hazırda DMX-nin BMT QAK ilə münasibətlər qurması Azərbaycan dövləti üçün mühüm siyasi və hüquqi əhəmiyyət kəsb edir, mövcud sahədə problemlərin həllində dialoqun vacibliyini göstərir.

DMX digər dövlətlərin miqrasiya məsələlərindən məsul qurumları ilə də ikitərəfli əsasda əlaqələrini inkişaf etdirir. Bu ölkələr sırasında Türkiyə, Rusiya, Niderland və s.nin adlarını qeyd etmək olar. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında strateji əməkdaşlıq yüksək səviyyədə olmuşdur. Mütəmadi olaraq, Türkiyənin müvafiq qurumlarının rəhbərləri, eləcə də bu ölkənin Azərbaycan Respublikasındakı səfirləri ilə DMX rəhbərliyi arasında görüşlər keçirilir, əməkdaşlığın perspektivləri müzakirə olunur.

DMX yarandığı vaxtdan etibarən Rusiyanın aidiyyəti dövlət orqanları ilə ikitərəfli münasibətlər inkişaf etməyə başlamışdır. Qurumlar arasında istər rəhbər, istərsə də işçi səviyyədə qarşılıqlı işgüzar səfərlər və görüşlər təşkil edilmiş, miqrasiya sahəsində təcrübə mübadiləsi aparılmış, eləcə də həyata keçirilən əməkdaşlıq platformaları çərçivəsində əlaqələr qurulmuşdur. Həmçinin Niderlandın Ədliyyə Nazirliyi tərkibində fəaliyyət göstərən İmmiqrasiya və Naturalizasiya Xidməti, həmçinin Repatriasiya və Geriqaytarma Xidməti ilə DMX arasında münasibətlər inkişaf etdirilir. DMX-nin rəisi ilə adı çəkilən qurumların rəhbərləri, həmçinin Niderlandın Azərbaycandakı səfiri arasında mütəmadi görüşlər keçirilir, qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər müzakirə olunur. DMX, həmçinin beynəlxalq dialoq alətləri, o cümlədən qaçqınların müdafiəsi və beynəlxalq miqrasiya üzrə məşvərətçi proses olan Almatı Prosesi, Aİ ölkələri, Şengen ölkələri, Şərq Tərəfdaşlığı və Qərbi Balkan, Mərkəzi Asiya ölkələri, Rusiya və Türkiyə arasında miqrasiya sahəsində əməkdaşlığa təkan vermək məqsədilə yaradılmış Praqa Prosesi və miqrasiyanın dayanıqlı tənzimlənməsi sisteminin yaradılması istiqamətində fəaliyyət göstərən, 50-dən çox hökumət və 10 beynəlxalq təşkilatdan ibarət Budapeşt Prosesi çərçivəsində əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirir [6]. Göründüyü kimi azərbaycanlıların emiqrasiya etdiyi dövlətlər sırasında ilk yeri Rusiya və Türkiyə tutur. DMX-nin

hər iki dövlətin miqrasiya sahəsində fəaliyyət göstərən qurumları ilə sıx əlaqələr qurması soyadaşlarımızın həmin ölkələrdə hüquqlarının qorunması ilə yanaşı bu ölkələrdən Azərbaycana gələn əməkçi miqrantların qanunvericiliyin tələblərinə uyğun sosial müdafiəsi və digər hüquqlarının müdafiəsində müsbət nəticə verir. Azərbaycanın Niderland kimi inkişaf etmiş Avropa dövləti ilə miqrasiya sahəsində əməkdaşlığı da diqqət çəkir. Bu ölkə əməkçi miqrantlarla bağlı xüsusi layihələr həyata keçirir, onların və ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi, readmissiya, insan alveri kimi həssas məsələlərdə beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərindən çıxış edir. Baxmayaraq ki, hazırda Avropanın miqrasiya siyasəti emosional həddə yüksəlmişdir, burada Niderlandın insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına göstərdiyi münasibət miqrasiya siyasətinin müsbət inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının miqrasiya idarəçiliyi sahəsində Niderland kimi inkişaf etmiş Avropa dövləti ilə münasibətlər qurması və mövcud sahədə əməkdaşlığı ölkənin qısa vaxt ərzində DMX vasitəsilə müasir beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiyasına dəstək vermişdir.

Azərbaycan Respublikası ötən dövr ərzində miqrasiya siyasətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş və bu sahədə dövlət siyasətini həyata keçirən DMX ölkədə miqrasiya sahəsinin formalaşmasına öz töhfəsini vermiş, beynəlxalq təşkilatlarda uğurla təmsil olunmuşdur. Miqrasiya sahəsində beynəlxalq əhəmiyyətli sənədlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Konsulluq əlaqələri haqqında Vyana Konvensiyası (24 aprel 1963-cü il); Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (16 dekabr 1966-cı il); Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya (20 noyabr 1989-cu il); Qaçqınların statusu ilə bağlı Konvensiya (28 iyul 1951-ci il); Qaçqınların statusu ilə bağlı Protokol (31 yanvar 1967-ci il); İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya (21 dekabr 1965-ci il); Aparteid cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Konvensiya (30 noyabr 1973-cü il); İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı Konvensiya (10 dekabr 1984-cü il); Ərdə olan qadının vətəndaşlığı haqqında Konvensiya (29 yanvar 1957-ci il); Vətəndaşsızlıq hallarının azaldılması haqqında Konvensiya (30 avqust 1961-ci il); Apatridlərin statusu haqqında Konvensiya (28 sentyabr 1954-cü il); BƏT-in İcbari əməyin ləğv edilməsi haqqında Konvensiyası (25 iyun 1957-ci il); İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiya (4 noyabr 1950-ci il və onun 1, 4, 6 və 7 nömrəli Protokolları); Ekstradisiya haqqında Avropa Konvensiyası (13 dekabr 1957-ci il, onun Əlavə Protokolu - 15 oktyabr 1975-ci il və İkinci Əlavə Protokolu - 17 mart 1978-ci il); Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiya və onu tamamlayan İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması, aradan qaldırılması və cəzalandırılması haqqında və Miqrantların quru, dəniz və hava ilə sərhəddən qanunsuz keçirilməsinə qarşı Protokolları (12 dekabr 2000-ci il);

Uşaq əməyinin ən pis formalarının qadağan edilməsinə və onların aradan qaldırılması üçün təcili tədbirlərə dair Konvensiya (17 iyun 1999-cu il); Ölkələrarası övladlığa götürmə ilə bağlı uşaqların müdafiəsi və əməkdaşlıq haqqında Konvensiya (29 may 1993); Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının qorunması haqqında Beynəlxalq Konvensiya (18 dekabr 1990); Avropa Şurasının “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Konvensiyası (16 may 2005-ci il); "Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərin əməkçi miqrantlarının və onların ailə üzvlərinin hüquqi statusu haqqında" Konvensiya (14 noyabr 2008-ci il) [7]. Azərbaycan Respublikası hökumətinin əsasən dövlət müstəqilliyinin ilk və növbəti illərində qoşulduğu beynəlxalq konvensiyaların miqrasiyaya aid norma və prinsiplərinin həyata keçirilməsində DMX fəaliyyətini davam etdirir. Ümumilikdə DMX bu günə qədər miqrasiya proseslərinin beynəlxalq idarəçiliyinə dəstək verən müxtəlif beynəlxalq təşkilatların 20 konvensiyasının tövsiyələrinə diqqət yetirərək, yuxarıda göstərilənləri kimi çoxtərəfli əməkdaşlığını genişləndirmişdir. Siyasi və hüquqi əhəmiyyəti ilə diqqət çəkən həmin sənədlərdə miqrasiya proseslərinin idarəçiliyi, əməkçi miqrantların və onların ailələrinin hüquqlarının qorunması, qeyri-qanuni miqrasiya ilə mübarizə, təhlükəsizlik və s. məsələlər öz əksini tapmışdır. Azərbaycan hökuməti mövcud sahədə dövlət siyasətinin formalaşması və beynəlxalq münasibətlərin tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində beynəlxalq hüquq və miqrasiya qanunvericiliyinin milli qanunvericiliyə tətbiq olunmasını əsas alaraq dövlətin beynəlxalq təhlükəsizliyi və maraqlarının qorunmasına həssas münasibət göstərir.

Azərbaycan Respublikasında aparılan uğurlu siyasi və iqtisadi islahatlar nəticəsində yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi və bütün sahələrdə müşahidə olunan sürətli inkişaf ölkəmizə gələn əcnəbilərin sayının ildən-ilə əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olub [12]. Dövlət başçısının milli dövlətçilik maraqlarından çıxış edərək balanslaşdırılmış xarici siyasətə üstünlük verməsi, beynəlxalq təşkilatlarla inteqrasiya, beynəlxalq təhlükəsizlik və tərəfdaşlıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, həmçinin möhkəmləndirilməsi istiqamətlərində atdığı bir çox vacib addımlar Azərbaycanın xarici əlaqələrini daha da genişləndirmiş və ölkəmizin inkişaf etməkdə olan, demokratik dəyərlərə hörmətlə yanaşan sivil hüquqi dövlət imicini daha da gücləndirmişdir [16]. Bu səbəbdən qeyd etmək lazımdır ki, dövlət müstəqilliyinin bərpasından ötən dövr ərzində Azərbaycanda bir sıra sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni proseslər davam etmişdir. Bunların sırasında miqrasiya beynəlxalq və milli əhəmiyyəti ilə hər zaman diqqət çəkmiş, hazırda Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi müsbət inkişaf yolu tutmuşdur.

Hazırda DMX səlahiyyətləri çərçivəsində miqrasiya proseslərinin təhlili, proqnozlaşdırılması və monitorinqinin təşkil edilməsi, miqrasiya sahəsində vahid informasiya sisteminin yaradılması və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə müvəqqəti və daimi yaşamaq üçün icazələrin, habelə ölkədə olma müddətinin uzadılması, həmçinin

haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün fərdi icazələrin və sığınacaq axtaran şəxslərə qaçqın statusunun verilməsi ilə məşğul olur, vətəndaşlıq məsələlərinin həllində iştirak edir [13]. Ölkədə miqrasiya siyasətinin inkişafında DMX-nin qurmuş olduğu beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələri çoxtərəfli və ikitərəfli əsaslarda davam etdirilməklə, qısa vaxt ərzində qabaqcıl dövlətlərin və beynəlxalq qurumların təcrübəsi öyrənilmiş, tətbiq edilmişdir. Bununla əlaqədar Azərbaycanın miqrasiya idarəçiliyi sahəsində əldə etdiyi müsbət təcrübə digər dövlətlər üçün nümunə ola bilər.

Məqalə boyu sadlanan bütün məqamları ümumiləşdirərək aşağıda göstəriləni kimi maddələr halında göstərmək mümkündür:

➤ Miqrasiya ümumilikdə müsbət beynəlxalq proses olub müasir dövrdə aktuallığını bir qədər də artırmış, dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafında müsbət tendensiya kimi qəbul olunmuşdur;

➤ Hazırda bəzi dövlətlərin tənzimlənməyən miqrasiya halları ilə qarşılaşması dünyanın siyasi xəritəsində baş verən hərbi dəyişikliklərlə sıx bağlıdır;

➤ Baş verən global hadisələr miqrasiyanın mahiyyətinə qədər nüfuz etmiş və bərabərində qaçqın, multikultural problemləri də yanaşı gətirmişdir;

➤ Dünyanın bəzi regionlarında, xüsusilə Yaxın Şərqdə miqrasiya sahəsində yaranmış mənfi idarəçiliyə baxmayaraq Azərbaycan Respublikası ölkədə stabil miqrasiya siyasətini quraraq müasir beynəlxalq münasibətlərə inteqrasiya yolunu tutmuşdur;

➤ Azərbaycan bir zamanlar daxili miqrasiya və qaçqın problemi ilə üzləşmiş ölkə olaraq qısa vaxt ərzində mövcud sahənin inkişafına nail olmuşdur;

➤ Bu sahədə DMX-nin ölkədə miqrasiya siyasətinin təmin olunması və qanunvericiliyin qəbul olunmasında, tənzimlənmə prosesinin genişlənməsində rolu əhəmiyyətli dərəcədə atılmışdır;

➤ DMX-nin beynəlxalq miqrasiya proseslərinin öyrənilməsi və tətbiq olunması sahəsində qurmuş olduğu əməkdaşlıq əlaqələri öz bəhrəsini verir və prioritet sahəyə çevrilir;

➤ Həmçinin DMX-nin ölkədə mövcud sahənin inkişafında beynəlxalq konvensiyaların məqsəd və məramlarını, tövsiyələrini öyrənməsi, beynəlxalq təcrübəni nəzəriyyədən praktikaya çevirməsi miqrasiya qanunvericiliyinin təkmilləşməsinə əsas verir;

➤ Miqrasiya proseslərinin təməlinə fundamental insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması kimi ali prinsiplər durur. Azərbaycan Respublikası miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirir;

➤ Azərbaycan Cənubi Qafqazın lider dövləti olaraq bölgədə nəhəng enerji və infrastruktur layihələr həyata keçirməklə əməkçi miqrantların nəzərini cəlb etməkdə davam edir;

➤ Azərbaycan multikulturalizm siyasətini də inkişaf etdirməklə beynəlxalq aləm üçün miqrasiya idarəçiliyi modelini təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi / redaksiya heyətinin sədri: İlham Heydər oğlu Əliyev. 25 cildə. "Azərbaycan" cildi, Bakı, 2007, 884 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı və DMX haqqında əsasnamə // "Azərbaycan" qəzeti, № 61, 21 mart 2007-ci il.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı (2006-2008-ci illər), 8 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi, 71 s.
5. Abdullayev F.N. Müasir Azərbaycanda miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 328 s.
6. Beynəlxalq əməkdaşlıq / <https://migration.gov.az/cat.php?scatid=027>
7. Çoxtərəfli əməkdaşlıq / <https://migration.gov.az/cat.php?scatid=025>
8. Əliyev A. Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasəti milli təhlükəsizlik kontekstində // "Strateji təhlil". Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinə, beynəlxalq münasibətlərə dair analitik jurnal, № 1-2(15-16), 2016, s. 205-217.
9. Əhmədov A.P. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı (BMqT) ilə münasibətlərinin dinamikası // AMEA Tarix İnstitutunun "Elmi əsərləri", 63-cü cild, 2017, s. 44-60.
10. Əhmədov A.P. Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin siyasi-hüquqi tənzimlənməsi və Dövlət Miqrasiya Xidməti / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. "Müasir dövrdə davamlı inkişafın əsas istiqamətləri" mövzusunda respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: AzTU, 2-3 may, 2017, s. 63-72.
11. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir (çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər) / buraxılışa məsul: R.Mehdiyev. 50 kitabda, 41-ci kitab (May 2010, İyul 2010). Bakı: Azərneşr, 2017, 400 s.
12. Nəbiyev F.H. Dövlət miqrasiya siyasəti uğurla həyata keçirilir // "Respublika" qəzeti, 18 dekabr 2012-ci il.
13. Nəbiyev F.H. Dövlət miqrasiya siyasəti xalqımızın milli maraqlarına xidmət edir // "Respublika" qəzeti 19 mart 2013-cü il.
14. Nəbiyev F.H. Miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyi artırılır // "Xalq qəzeti" 18 mart 2015-ci il.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidmətinin yaradılması haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin fərmanı və DMX haqqında əsasnamə, 11 s.
16. Rəhimov A.Y. Dövlət miqrasiya siyasəti milli maraqların və milli təhlükəsizliyin qorunmasına xidmət edir // "Xalq" qəzeti, 19 mart 2010-cu il.

О МЕЖДУНАРОДНЫХ СВЯЗЯХ СОТРУДНИЧЕСТВА ГОСУДАРСТВЕННОЙ МИГРАЦИОННОЙ СЛУЖБЫ (ГМС) АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

А.П.АХМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В целом, миграция международный процесс, играет важную роль во внешней политике демократических государств. Без политического диалога и сотрудничества управления миграционных процессов сложный вопрос. Государственная Миграционная Служба, которая осуществляет миграционную политику в Азербайджанской Республике, в последние годы расширила связи международного сотрудничества. Это

сотрудничество в основном выполняется в двустороннем и многостороннем формате. Действует постоянное представительство Международной Организации по Миграции (МОМ) в Азербайджанской Республике. Азербайджан также заинтересован в развитии связей сотрудничества в области миграции другими влиятельными международными организациями.

В статье были исследованы связи международного сотрудничества Государственной Миграционной Службы Азербайджанской Республики. Здесь были проанализированы нынешнее состояние отношений ГМС с МОМ, ООН, ЕС, СНГ и Международным Центром по Развитию Миграционной Политики (МЦРМП). А также в статье было освещено отношение сотрудничества с некоторыми зарубежными государствами в сфере миграции Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: международное право, управление миграцией, государственная политика, национальное законодательство, международное сотрудничество, трудовая миграция, статус беженца, временное убежище

RELATIONS OF INTERNATIONAL COOPERATION OF STATE MIGRATION SERVICE OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

A.P.AHMADOV

SUMMARY

Migration is generally an international process and plays an important role in the foreign policy of democratic states. Managing migration without political dialogue and cooperation is a complicated issue. The State Migration Service, which has implemented the migration policy in the Republic of Azerbaijan, has expanded international cooperation in recent years. This cooperation is mainly implemented in multilateral and bilateral formats. There is a permanent representation of the International Organization for Migration (IOM) in the Republic of Azerbaijan. Azerbaijan is also interested in developing cooperation with other influential organizations in the field of migration.

The article investigates the international cooperation relations of State Migration Service of the Azerbaijan Republic. The current situation of its relationship with the IOM, the UN, the EU, the CIS and the International Center for the Development of Migration Policy (ICMPD) has been analyzed. The article also covered relations with some foreign countries in the migration field of the Republic of Azerbaijan.

Key words: international law, management of migration, state policy, national legislation, international cooperation, labor migration, status of the refugees, provisional asylum

UOT 94 (479.24)

**ERMƏNİSTAN SSR-DƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ETNİK
TƏMİZLƏMƏ VƏ SOYQIRIMI SİYASƏTİ (1988-1991)****Ə.C.QURBANLI***AMEA A.A.Bakıxanov ad.Tarix İnstitutu**qurbanli.68@mail.ru*

Bu məqalədə Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş deportasiya və soyqırımı siyasəti təhlil edilmiş, soydaşlarımızın başına gətirdiyi faciələr öz əksini tapmışdır. Qeyd edilir ki, azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından deportasiyası Ermənilərin torpaqlarımıza qarşı ərazi iddiaları ilə bir vaxta düşmüş, "Böyük Ermənistan" mifik planına uyğun həyata keçirilmişdir. Azərbaycanlıların deportasiyası zamanı adi insan hüquqları pozulmuş, bu siyasət amansızlıqla həyata keçirilmiş, yüzlərlə azərbaycanlı soyqırımı siyasətinə məruz qalmışdır.

Açar sözlər: deportasiya, azərbaycanlı, Ermənistan, soyqırım

Sovet imperiyası dövründə hakim ideoloji çərçivə ayrı-ayrı xalqların və millətlərin tarixinin obyektiv yazılmasına imkan vermədiyindən Azərbaycan türklərinin indiki Ermənistan ərazisindən deportasiya tarixi də öyrənilməmişdir. Yalnız sovet imperiyasının çökməsindən sonra xalqımızın tarixinin obyektiv tədqiqinə maraq güclənmiş, öyrənilməsi qadağan edilən problemlər barədə tarixi həqiqətlər üzə çıxarılmışdır.

Məhz Ermənistan Respublikası ərazisində Azərbaycan türklərinə qarşı dəfələrlə həyata keçirilmiş deportasiya siyasətinin araşdırılması bu cəhətdən aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan türklərinin həyatında baş verən bu hadisələr son vaxtlaradək ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Fərəhli haldır ki, son illərdə azərbaycanlıların tarixi taleyi ilə bağlı elmi araşdırmaların sayı çoxalmış, bu işə diqqət xeyli artmışdır.

Cəmiyyətimizdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, əsasən də Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanı tarix elmimizin bir çox problemlərini, xüsusən də baş vermiş hadisələrin öyrənilməsinə münbit zəmin yaratmış, araşdırmaların aktuallığını ön plana çəkmiş, tariximizin dərinədən və qərəzsiz öyrənilməsinə bir daha şərtləndirmişdir.

Müstəqillikdən sonrakı illərdə Azərbaycan tarixşünaslığında XX əsr 80-ci illərin axırları, 90-cı illərin əvvəllərində Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası problemi öyrənilməmiş, problem 1948-1953-cü illər

deportasiyası ilə məhdudlaşdırılmışdır. Göründüyü kimi problemə münasibətdə tarixşünaslığımızda ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur. Ona görə də bu problemə xüsusi fikir verilməsi zərurəti ortaya çıxır.

XX əsrin 80-ci illərin axırlarında erməni millətçiləri üçün əlverişli tarixi şərait yarandı. Belə ki, Sovetlər İttifaqı dərin sosial, iqtisadi və siyasi böhran qarşısında qalmış, Sov. İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçovun apardığı “Perestroyka” siyasəti nəinki sovet cəmiyyətində yaranmış repressiv inkişafı nizamlaya bilmiş, əksinə ölkənin bütün regionlarında mərkəzdənqaçma meyillərini xeyli gücləndirmişdi.

Ölkədə gedən prosesləri diqqətlə izləyən “erməni siyasətçiləri” və şovinist dairələri imperiyanın dağılmaqda, çökməkdə olduğunu hiss edir, dağılmaqda olan imperiyanın xarabalıqları altından böyük bir ərazi ilə çıxmaq istəyirdilər. Onlar bu məqsədlə Azərbaycanın əzəli və tarixi tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa ərazi iddiaları etməyə və onu Ermənistanla birləşdirmək üçün mübarizəyə başladılar.

Ermənistan KP MK-nın 5 yanvar 1988-ci il plenumundan sonra, respublikada və Dağlıq Qarabağda dramatik hadisələr başladı [12, 14]. SSRİ rəsmi dairələrinin himayəsi ilə Stepanakertdə və Yerevanda kütləvi mitinqlər keçirilməyə başladı. Mitinqlərdə “Qarabağ merna” (“Qarabağ bizimdir”), “Rədd olsun türklər” kimi millətçi şüarlar səslənirdi [4, 12].

Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrdən bəhanə kimi istifadə edən erməni millətçiləri aborigen türk əhalisini onlara məxsus tarixi torpaqlarından qovulmasını həyata keçirilməsinə başladılar. Ermənilərin əsas zərbəsi Qafan rayonunun türk kəndlərinə yönəldi. Həmin günlərdən başlayaraq azərbaycanlıların ilk qaçqın dəstəsi Azərbaycan SSR-ə gəlməyə başladı [11, 6]. Qafan rayonundan Azərbaycan türklərinin qovulması ilə bütün azərbaycanlıların respublika ərazisindən qovulmasının əsası qoyuldu.

Ermənilər Azərbaycan türklərini qovmaqla bir tərəfdən onların arasına vahimə salmağa və hamılıqla Ermənistanı tərk etməyə, digər tərəfdən isə Azərbaycan SSR-də ictimai-siyasi vəziyyətin gərginləşdirilməsinə və erməni-azərbaycanlı münaqişəsi törədilməsinə can atırdı. Qafan hadisələri də onların təhrikçilik siyasətindən başqa bir şey deyildi. Fevralın 28-də Sumqayıtda ermənilərə qarşı törədilən hadisələr Ermənistandan axıb gələn çoxsaylı qaçqınlarla əlaqəli olsa da, erməni təhrikçiləri onların törədicisi olmuşlar [11, 272].

Ermənistan mətbuatı azərbaycanlı qaçqınlar haqqında informasiyanı bir neçə gündən sonra respublika mətbuatına çıxarmaqla ictimai rəyi Sumqayıt hadisələrinə yönəldir, qaçqınlar axınını orada baş vermiş hadisələrlə əlaqələndirməyə cəhd edirdilər.

Münaqişənin ilk vaxtlarında Azərbaycan türklərinə qarşı hədə-qorxu, şantaj, döyülmə kimi üsullardan istifadə olunurdusa, Sumqayıt hadisələrindən sonra bu münasibət kəskin şəkildə özünü göstərməyə başladı. Ermənistan DİN-İ A.Şahinyan martın 5-də televiziya ilə çıxışında milli zəmində toqquşma faktının qeydə alındığı barədə məlumat verirdi [2, №57, 1988].

Rayon rəhbərləri azərbaycanlılara qarşı iqtisadi təzyiq metodundan istifadə edərək, onların yaşadığı kəndlərə çörək, ərzaq və gündəlik tələbat mallarının verilməsini məhdudlaşdırırdılar. Ərzaq üçün rayon mərkəzlərinə getməyə məcbur olan azərbaycanlılar döyülür, təhqir edilir, xəstəxanalarda xəstələrə tibbi yardım göstərilmirdi [6, №290,1988].

May ayının 11-12-də erməni millətçiləri Şirazlıda dəhşətli qırğınlar törətdilər. Ermənilərin hücumları nəticəsində 64 azərbaycanlı evi dağıdılmış, 8 mənzil yandırılmış, 80-dən artıq azərbaycanlıya isə bədən xəsarəti yetirilmişdi [11, 26]. Mart-iyun aylarında Ermənistandan Azərbaycan SSR-ə 30 minə qədər azərbaycanlı qaçqın gəlmişdi [10, 206].

Ermənistanda yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycana qaçqın axını güclənmişdi. Azərbaycanın kütləvi informasiya vasitələri 10 iyul 1988-ci ildən etibarən ilk dəfə olaraq azərbaycanlı qaçqınlar barədə məlumat verirdi. Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlıların sayı o qədər çox idi ki, Azərbaycan hökuməti qaçqınların işi üzrə xüsusi komissiya yaratmışdı [6, №162,1988].

Ermənistandan Azərbaycan türklərinin tarixi torpaqlarından qovulması mərhələ-mərhələ həyata keçirilirdi. Noyabr ayının əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan türkləri əleyhinə mitinqlər keçirilir, onların dərhal respublika ərazisindən qovulmasını tələb edirdilər. 1988-ci ilin noyabrın 4-də “alimlər və yenidənqurma uğrunda mübarizə”yə həsr olunmuş mitinqdə Ermənistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü R.Kazaryan xalqa çağırışında bildirirdi: “Dəstələrin köməyiylə emiqrasiyanı təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistanı təmizləmək üçün nadir imkanlar verilmişdir. Mən bunu on aylıq mübarizəmizin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm” [3, 15].

Respublikada faciəli hadisələrin qarşısını almaq üçün noyabrın 24-də Yerevan şəhərində hərbi komendant saati tətbiq edildi. General V.Samsonovun rəhbərliyi ilə Ermənistana göndərilmiş qoşun hissələri yerli hökumətə tabe edilmiş, bəzi hallarda respublika rəhbərliyinin xüsusi göstərişi əsasında nəzarəti həyata keçirirdi. Hərbi komendantlığın fəaliyyətinin izlənməsi və təhlili göstərir ki, komendantlıq azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq kimi funksiyanı yerinə yetirmək əvəzinə yoxlanılmamış, dezinformasiyalar verməklə əhali arasında çəşqinlik yaradır, yalan məlumatlarla ermənilərin qisasçılıq hislərini daha da qızışdırırdı.

“Qarabağ” komitəsinin və onun “saqqallı” üzvlərinin Quqark rayonunun Şaumyan (Vartana) kəndinə hücumu nəticəsində 14 nəfər vəhşicəsinə öldürülərək yandırılmışdı. Təkcə, Quqark rayonunda 30-dan çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir [1, 138]. Yerevan şəhəri xüsusi rayonunun hərbi komendantı V.Samsonovun məlumatında Quqark rayonunun azərbaycanlılarının erməni özbaşnalıqlarından yaxa qurtarmaq üçün dağlara çəkildiyi bildirilirdi [7, №281, 1988]. V.Samsonovun 2 dekabr 1988-ci ildə verdiyi məlumatda isə Quqark, Kalinino, Stepanavan rayonlarında baş vermiş toqquşmalarda artıq ölüm hadisələri törədildiyi xəbər verilir, azərbaycanlılar yaşayan rayonlarda vəziyyətin kəskin və ağır olduğu əhalinin diqqətinə çatdırılırdı [7, №282].

Ermənistanda azərbaycanlıların təhlükəsizlikləri qorunmadığından əslən Ermənistandan olan azərbaycanlılar Azərbaycan hökumətindən onların ailələrinin təhlükəsizliklərinin təmin olunması üçün müvafiq təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilməsini tələb edirdilər. Yaranmış vəziyyətlə bağlı Quqark, İcevan, Krasnoselo, Vardenis, Qafan rayonlarının keçmiş vətəndaşları noyabrın 30-da hərbiçilərlə birlikdə bu rayonlarda olmuşlar. Müəyyən edilmişdir ki, bu rayonlarda vəziyyət hələ də ağırdır, demək olar ki, azərbaycanlıların təhlükəsizlikləri Sovet əsgərləri tərəfindən qorunmur [6, №280,1988].

Ermənistan SSR Daxili İşlər Naziri Usik Harutyunyan yaranmış vəziyyətlə bağlı rəsmi şəkildə bildirirdi ki, respublikanın bir sıra rayonlarında, Quqark, Stepanavan, Ararat, Vardenisdə vəziyyət, xüsusilə ağır və nəzarət olunmazdır. Bu rayonlarda milli zəmində toqquşmalar olmuş və ölüm hadisələri baş vermişdir [7, №286,1988].

Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların təhlükəsizlikləri təmin edilmədiyindən Azərbaycan hökuməti və Bakı şəhəri xüsusi rayonunun hərbi komendantı M.Tyaqunov müvafiq tədbirlər həyata keçirməyə başladılar. Azərbaycan hökuməti və hərbi komendantlığının gördüyü tədbirlər nəticəsində azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən köçürülməsi prosesinə başlandı. Görülən tədbirlər nəticəsində dekabrın 1-dən 2-dək Masis rayonundan 3800, Spitakdan 400 nəfər, Ararat rayonundan 450 nəfər, Kalininodan 150 nəfər, Kirovakandan 482 nəfər, Stepanavandan 614 nəfər hərbi vertolyotlarla Azərbaycan ərazisinə daşınmışdır. Hökumət tərəfindən verilən məlumatda isə bildirilirdi ki, dekabrın 2-dək qaçqınların sayı 78 min nəfərdən artıq olmuşdur [6, №282, 1988].

Sovet rəhbərlərinin separatizmi himayə etməsi nəticəsində Ermənistan SSR ərazisində Azərbaycan türklərinin yaşadıkları 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məntəqələri tamamilə boşaldıldı. Ümumiyyətlə, Ermənistanın 22 kənd rayonundan və 6 şəhərindən 231 mindən artıq əhali tarixi etnik torpaqlarından zorakılıqla qovuldular [1, 150].

1991-ci il avqustun 8-də Ermənistan SSR ərazisində qalmış Nüvədi kəndi rus hərbiçiləri və erməni silahlı birləşmələri tərəfindən zor gücünə boşaldıldı. “Azərinform” Azərbaycan DTK-ya istinadən yaymış olduğu məlumatda bildirirdi ki, avqustun 8-də hərbi qulluqçular kəndi tərk etməyə məcbur olaraq, erməni silahlı dəstələri qarşısında onu müdafiəsiz qoymuşlar. Ermənistanın xüsusi polk komandanlığının nümayəndələri kənd sakinlərindən dərhal tələb etmişlər ki, Ermənistan ərazisini təcili tərk etsinlər, çünki onların təhlükəsizliklərinə təminat vermirlər. Məlumatda Nüvədinin boşaldılması əməliyyatına Ermənistan DİN-nin müavini Q.Qriqoryanın rəhbərlik etdiyi bildirilirdi. Nüvədi kəndinin əhalisinin qovulması ilə Ermənistanın bütünlüklə türklərdən təmizlənməsi prosesi başa çatdı [8, 3].

Azərbaycan Respublikasının Qaçqınlar Cəmiyyətinin tərtib etdiyi siyahıda göstərilir ki,1988-1989-cu illərdə Ermənistanda milli zəmində baş verən toqquşmalarda 217 nəfər azərbaycanlı həlak olmuşdur [8]. Ermənistanda azərbaycanlıların deportasiyası zamanı 36 nəfər müxtəlif işgəncələrlə,18 nəfər

güllə ilə, 14 nəfər yandırılmış, 16 nəfər avtomaşınla vurulmuş, 48 nəfər müxtəlif xəsarətlər nəticəsində dünyasını dəyişmiş, 48 nəfər dağlarda borana düşərək ölmüşdür. Yerdə qalanlar isə həkim qəsdı və müxtəlif hadisələrdən sonra ölənlər və itkin düşənlərdir [1, 100-110].

Ermənistandan Azərbaycan türklərinin vəhşiliklə qovulması respublika rəhbərliyinin Mərkəzi hökumətlə razılaşıdırılmış və birgə həyata keçirdikləri ardıcıl siyasətin nəticəsi idi. Ermənistan KP MK-nın 1989-cu ildə qəbul etdiyi qərar da bu faktı təsdiq edir. Qərarla göstərilirdi ki, bir sıra rayon rəhbərləri millətlərarası münasibətlərə siyasi rəhbərliyi təmin etməmiş və azərbaycanlı əhalinin kütləvi köçməsinə təşkil etmişlər [9, №17, 1989].

Göründüyü kimi, azərbaycanlıların deportasiyası məqsədli siyasətin nəticəsi olmuş, bu siyasət xüsusi amansızlıqla və dövlət səviyyəsində həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin 80-ci illərin axırlarında azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası ilə və SSRİ rəhbərlərinin təhriki ilə xalqımıza qarşı təcavüz və cinayətlərin yeni dalğası başladı. Erməni təcavüzü nəticəsində xalqımız soyqırırma məruz qaldı. Masisdə, Şirəzlidə, Qafanda, Quqarkda ermənilər dəhşətli qırğınlar törətdilər. Bu siyasətin həyata keçirilməsində partiya və sovet orqanları, şovinist dairələr xüsusi fəallıq göstərdilər. Ermənistanda Azərbaycan türklərinin və başqa etnik qrupa mənsub xalqların deportasiyası ilə Ermənistan monoetnik respublikaya çevrildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafə N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. soyqırım, qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
2. Час беды и час ответственности. Газ., Коммунист. Ереван: 13 декабрь №57, 1988.
3. Двадцать месяц за борьбы (сборник выступлений). Ереван: АОД, 1989, 30 с.
4. Ереванлы А.О. Черное лето 1988 года (Ереванские события). Баку: ЭЛМ, 2001, 110 с.
5. İsmayılov E. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı. Bakı: Bayatı, 1994, 112 s.
6. Kommunist qəzeti. Bakı: № 280, №162, №282, №290, 1988.
7. Газ., Коммунист. Ереван: №281, № 286, 1988.
8. Мəммədov İ., S.Əsədov. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi, Bakı: Azərbaycan, 1992, 72 s.
9. Газета Правда. М.: №17, 1989.
10. Vəliyev İ. Dünya susur, tarix susmur. Bakı: Gənclik, 1994, 432 s.
11. Vəlizadə İ., Muradov B. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı. Bakı: Gənclik, 1996, 172 s.
12. Здравомыслов А.Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. М.: Аспект пресс, 1999, с. 14-15

**ПОЛИТИКА ЭТНИЧЕСКОЙ ЧИСТКИ И ГЕНОЦИДА ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В АРМЯНСКОЙ ССР (1988-1991)**

А.Дж.КУРБАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В представленной статье исследуется депортация азербайджанских турок из своих исторических земель в контексте территориальных притязаний Армении. На основе конкретных фактов разоблачаются попытки армян сфальсифицировать исторические процессы, в том числе создать т.н. "Великую Армению" путем изгнания турок и других народов из родных мест. Подробно излагаются материалы о депортации мирного населения из искусственно созданной за счет азербайджанских земель Республики Армения. Отмечается, что депортация турок была осуществлено путем грубого нарушения прав человека и всех международных норм.

Ключевые слова: депортация, азербайджанец, Армения, геноцид

**ETHNO-POLITICAL CLEARANCE AND GENOCIDE POLICY
OF THE SSR ARMENIA AGAINST AZERBAIJAN (1988-1991)**

A.J.GURBANLI

SUMMARY

The article reflects the SSR Armenia's deportation and genocide policy against Azerbaijani Turks during 1988-1991. It is noted that Azerbaijanis deportation from their historical lands coincided with the Armenian territorial claims over our lands and this process was realized in accordance with the the myth of "Great Armenia". The deportation was brutally realized violating human rights.

Key words: deportation, Azerbaijani, Armenian, genocide

UOT 94"16/18"**XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ VENESİYANIN ARALIQ DƏNİZİ TİCARƏTİ
UĞRUNDA MÜBARİZƏSİNƏ DAİR**

N.B.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
nazila_mammadova@hotmail.com

XIII-XIV əsrlərdə Şərqi Aralıq dənizi ticarətinin iki önəmli tərəfi vardı: birincisi, Aralıq dənizinin qərb sahilı bölgəsində və Atlantikada italyan tacirlər çox fəallaşmışdı və ikincisi, Osmanlı fəthlərinin başlanması ilə əlaqədar İtaliyada diplomatik, siyasi və ticari tədbirlər artmışdı. Bu iki məqam həm də Avropanın tədricən özünə müstəmləkə axtarışları ilə müşayiət olunurdu.

İstər Hindistana dəniz yolunun axtarış, istərsə də Atlantikada avropalıların fəallaşması Osmanlı fəthlərindən xeyli əvvəl başlamışdı. Bu fəallıqda Venesiya Respublikası xüsusi rol oynamaqda idi.

Açar sözlər: Aralıq dənizi ticarəti, Venesiya, Osmanlı, Anadolu bəylikləri

XIII və XIV əsrin ortaları – Levant ticarətində italyan şəhərlərinin üstünlüyü dövrüdür və ilk başdan deyək ki, bunun monqollarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Zamanında xaçlılara böyük yardımlar etmiş italyanlar bu yardımların müqabilində iqtisadi güzəştlər və ticari imtiyazlar qazanmışdılar (bax: 1) və Şərqi Aralıq dənizi limanlarında geniş ticarət əməliyyatları aparmaqla yanaşı, Şərq mallarının Avropaya ixracatının da böyük bir qismini ələ keçirmişdilər.

Ticarət əlaqələrini hər hansı rəqibdən qorumaq üçün italyan şəhərləri müxtəlif vasitələrdən: birbaşa hərbi gücdən, diplomatiyadan, böyük məbləğdə verilən kreditdən və s. istifadə edirdilər. Venesiyanın XIII-XIV əsrlərdə ticarət donanması hər biri 10-100 t tutumu olan 3000 gəmidən ibarət idi; bu ticarət donanması 11.000 əsgərdən ibarət heyəti olan 45 qaleralı hərbi donanma ilə müdafiə olunurdu (2, 152). Respublikanın ticarət eskadraları Hələb, Beyrut, Dəməşq, İsgəndəriyyə limanlarına üzür və irimiqyaslı ticarət əməliyyatları həyata keçirirdilər. Genuya Avropadan Şərqi daşınan malları Suriya və Misir limanlarına çatdıran gəmilərə sahib idi və müştəri şəbəkəsi dəyişməz qalırdı. Florensiya isə bank işində əsl peşəkar idi: Bardi, Alfani, Gerardi kimi məşhur florensiyalı bankirlərin İsgəndəriyyədə, Beyrutda, Tunisdə, həmçinin Avropada – Parisdə, Londonda, Genuyada, Venesiyada (cəmi 16 şöbə) kontorları fəaliyyət göstərirdi (2, 162).

Levant ticarətində «italyan inhisarı»nın özəlliklərindən biri də o idi ki, italyanlar Avropa bazarlarının da böyük bir qisminə Şərq ticarətinin vasitəsilə nüfuz

edirdilər. Bu dövrdə İtaliyadan Avropanın bütün digər bölgələrinə yollar haçalanırdı: 1) dəniz yolu ilə Cəbəl ət-Tariqdən Fransanı və İngiltərəni keçməklə Niderlanda; 2) Lion körfəzindən Rona və Sona çayları boyunca Fransanın daxili rayonlarına və Reyn boyunca Alman dənizinə; 3) Alp dağları vasitəsilə İngiltərə və Şimal dənizi sahillərinə gedən yollar (bax: 2, 66). Bu yollar adi ticarət yolları deyildi, həm də istehsal texnologiyalarının, məişət mədəniyyətinin də daşıyıcıları idi. Şərq istehsalının, xüsusilə toxuculuq istehsalının çox sirlərini Avropaya açan da italyanlar olmuşdu. Bunların hesabına Venesiya özünün ipək parça və şüşə istehsalını genişləndirə bilmişdi, pambıq, mahud, dəri istehsalına başlamışdı. Nəticədə Avropanın Levant bölgəsinə ixracatı XIII əsrdə əvvəlki əsrlə müqayisədə 3 dəfə artmışdı (5, 88). Sonrakı əsrlərdə ipəkçilik, mahud və yun istehsalı, pambıqçılıq Flandriyada, İngiltərədə, Fransada bu özlül üzərində, - həm xammal və satış bazarları, həm də istehsal sirləri və texnoloji mübadilə baxımından, kapital istehsalı üçün hazırlanmışdı.

XIII-XIV əsrlərdə Şərqi Aralıq dənizi ticarəti haqqında danışarkən daha iki vacib məqamın üzərində dayanmalıyıq: birincisi, Aralıq dənizinin qərb sahil bölgəsi və Atlantika ticarətində italyanların fəallaşması və ikincisi, Osmanlı fəthlərinin başlanması ilə əlaqədar İtaliyada diplomatik, siyasi və ticari tədbirlərin artması. Qeyd etməliyik ki, bu iki məqam eyni hadisə ilə – Avropanın tədricən özünə müstəmləkə axtarışı ilə kökləndiyindən, bir-birilə dolayısıyla bağlıdır.

Böyük Coğrafi Kəşflərdən 300 il əvvəl – XII əsrin başlanğıcında avropalıların ticarət maraqları Qərbi Aralıq dənizi bölgəsində və Atlantikada (Avropa və Afrika sahillərində) cəmlənməyə başlayır. Ən böyük fəallıq genuyalılarda müşahidə olunurdu. Hələ XII əsrin ortalarında Genuya tacirləri Aralıq dənizini qərbində - Seutada, Buciyada, Siciliyada, Sardiniyada və Korsikada faktoriyalar açmışdılar (5, 88) və əsasən mahud və bumazeya satışı ilə məşğul olurdular. Pireneylərdə Rekonkista genişləndikcə, italyanların Atlantikaya marağı daha da güclənir. Genuyanın Sardiniyaya və Korsikaya kapital qoyuluşu 1156-cı ildə 510 lirədən 1252-ci ildə 7295 lirəyə çatmışdı (6, 30). Genuyalıların Korsikada və Sardiniyada ən böyük rəqibi isə Piza idi; XIII əsrdə onların arasında bir neçə onillik davam edən müharibə də olmuşdu (6, 28).

İkinci məsələyə gəlincə, Osmanlı fəthlərinin italyanları bu qədər narahat etməsi də təsadüfi deyildi. XIV əsrin əvvəllərinə doğru Aralıq dənizinin şimal-şərqində böyük siyasi qarma-qarışıqlıq hökm sürürdü: bir yandan, italyan respublikalarının koloniyaları və Fransanın mülkləri, digər yandan – Bizans imperiyasının qalıqları, o biri yandan – müsəlman mülkləri. Və belə bir qarışıqlıqda tarix səhnəsinə Osmanlı türkləri çıxır. Doğrudur, 1299-cu ildə yaranan Osmanlı bəyliyi italyanlara Şərqlə ticarətlərində hələ böyük təhlükə kimi görünmürdü, çünki bu mülklər dənizdən uzaqda yerləşirdi. Amma Milet, Smirna, Efes türklərin əlinə keçincə, Venesiya kimi bir ticarət nəhəngi Osmanlıları təhlükə olaraq görməyə başlayır və dərhal hərbi-diplomatik fəaliyyətə keçir. Venesiya 1331-1333-cü illərdə Roma papası, Fransa, Rodos xaçlı dövləti və Kataloniya ilə diplomatik danışıqlar aparır (4, 95-96) və artıq 1340-1342-ci və 1344-1345-ci illərdə Venesiya - Kipr -

Rodos birgə donanması Osmanlı türklərinə qarşı hərbi əməliyyatlar həyata keçirir. Bu hadisələri sonrakı yüzillikdə başlayacaq antiosmanlı hərəkətinin proloqu da saymaq olar.

Biz bu iki məqamı – avropalıların Atlantikada fəallaşması və Osmanlı türklərinə qarşı ilk hərəkətin təşkilini ona görə bir-birinin ardınca izlədik ki, Avropa tarixşünaslığında hökmran olan məşhur fikirlə – guya Osmanlı fəthlərinin avropalıları Hindistana dəniz yolunu axtarmağa və Atlantikaya çıxmağa məcbur qoyması fikrilə qətiyyətlə razı deyilik. İstər Hindistana dəniz yolunun axtarışı, istərsə də Atlantikada avropalıların fəallaşması Osmanlı fəthlərindən xeyli əvvəl başlamışdı. Amma Osmanlıların peyda olması italyanların bu ticarət planlarını pozdu və ona görə də antiosmanlı hərəkəti Osmanlı bəyliyinə yaranmasından (Konstantinopolun fəthindən sonra deyil!) cəmi 30 il sonra başladı.

Aralıq dənizi ticarətində italyanların üstünlüyü məsələsi ilə bağlı daha bir vacib məqam – Anadolunun digər türk bəylikləri (Menteşe və Aydın bəylikləri) ilə Venesiya arasında olan ticarət əlaqələridir. Hələ XIII əsrin 30-cu illərində venesiyalı tacirlər Anadolu türklərilə sıx ticarət əlaqələri qurmağa başlamışdılar. XIII əsrin 60-cı illərində isə onların ticarət fəaliyyəti əsasən Fəthiyyə körfəzində cəmlənmişdi. Məsələn, ərəb coğrafiyaçısı İbn Səid yazır ki, venesiyalılar buradan İsgəndəriyyəyə çoxlu mal ixrac edirdilər, bu mal isə əsasən, yerli türklərin toxuduqları xalçalar idi (7, 42). İbn Bəttutə həmin xalçaların yüksək keyfiyyətindən xəbər verir (16, 286), bu xalçalar Misir məmlük sultanlarının saraylarını bəzəyirdi (10, 196).

Venesiya mənbələrinin məlumatları da göstərir ki, XIII əsrdə Neqropontda bir qrup tacir taxıl və şərab alveri ilə məşğul olurdu. 1268-ci ildə acliq çəkən Venesiyaya türk bəyliklərindən taxıl yardımını gəlmişdi (13, 238). Daha geniş və nizamlı əlaqələrin yaranması XIII-XIV əsrlərin hüduduna aiddir. Bu dövrdə Menteşeyə dəniz yolu ilə dəmir filizi və sabun gətirilirdi. Məsələn, 1300-cü ilin martında Kritdən olan tacir Corcio Kurion Menteşeyə 20 miliari (təxminən 10.650 kq) sabun gətirmişdi (11, 181). 1301-1302-ci illərdə isə Venesiya Senatı Kritin hakim dairələrinə Menteşeyə yollanan tacirlərə maliyyə yardımı etmək tapşırığı vermişdi (15, 59).

1312-ci ildə Rodosun xaçlı cəngavərləri İsgəndəriyyədən gələn Genuya ticarət gəmisini ələ keçirib qarət edəndə Liquriya səfiri Antonio Spinola Menteşe bəyinə müraciət edərək bəyliyin ərazisində ticarət edən bütün rodosluların həbs edilməsini xahiş etmişdi. Bu zaman isə Menteşədə 250 nəfər rodoslu var idi, onların da arasında tacirlər üstünlük təşkil edirdilər (14, sayı 25, 31).

Xaçlı dövlətinin tacirlərinin müsəlman ölkəsində ticarət etməsi xeyli təəccüblü görünür; düşünürük ki, Şərqi Aralıq dənizinin xristian, ələxüsus xaçlı dövlətlərinin Menteşe bəyliyi ilə ticarət əlaqələri saxlamasının başlıca səbəbi ada-dövlətlərinin və italyan respublikalarının hakimiyyətində olan torpaqların ərzaq idxalından asılı olması, həmçinin Roma papasının Misirlə əlaqələrə qadağalar qoyması idi (8, 42-44). Levant ölkələri Menteşe ilə ticarət əlaqələrin can atırdılar ki, öz ticarətlərinin təhlükəsizliyini qarantıya altına alsınlar. Bu dövrdə Venesiyanın Menteşe ilə hər hansı ticarət anlaşmasının olub olmamasını bilmirik, amma belə bir fakt da

məlumdur ki, 1322-ci ildə Roma papası Kritin Mentəşe bəyliyi ilə ticarətinə qadağa qoymuşdu (17, 5, qeyd 15; həmçinin bax: yenə orada, 18). Bu fakt artıq həmin dövrdə onların arasında sıx iqtisadi əlaqələrin olduğuna dəlalət edir.

Mentəşe bəyliyinə idxalat məhsulları bu dövrdə əsasən Venesiyanın sabunu, Florensiyanın yun parçaları, Tuluzanın mahud parçaları, fransız şərabı idi (17, 170). Bəyliyin ərazisindən isə başlıca olaraq taxıl, ipək, at, xalça ixrac edilirdi (3, 80-81).

Mentəşe bəyliyinə Venesiya Respublikası ilə tarixə məlum olan ilk ticarət müqaviləsi isə 1331-ci ildə Orxan Mentəşeoğlu ilə Kritin dukası Marino Morozini arasında bağlanan müqavilədir. 1331-ci il aprelin 13-də bağlanan bu ticarət müqaviləsi lokal xarakter daşımıdır: onun maddələri yalnız Kritin venesiyalı təbəələrinə, həmçinin Kritə yaxın olan beş adanın (Karpatos, Kifera, Santorini, Kea və Serifos a.-nın) sakinlərinə aid edilmişdir (maddə 12). Orxan Mentəşeoğlu venesiyalılara öz bəyliyinə ərazisində kilsə və bəzi inşaat işləri üçün torpaq sahəsi də ayırırdı (maddə 8). Bu müqavilənin bağlanması ərəfəsində artıq Balatda (Palatyada) Kritin öz konsulu var idi ki, venesiyalıların mülki məsələləri ilə məşğul olsun (17, 136, qeyd 579; 15, c.1, sayı 643).

1331-ci il müqaviləsi tacirlər üçün 2 %-li gömrük (kommerkiy) müəyyən edirdi, həm də göstərirdi ki, venesiyalılar bu gömrüklə yalnız bir dəfə ödəməlidirlər (maddə 3). Taxıl, paxlalı bitkilər, öküz, at və qul kimi əmtələrin ixracı üçün fərqli gömrük rüsumları alınır, belə olan halda 2 %-li vergi artıq tutulmurdu (3, 83; müqayisə et: 17, 154). Kritli tacirlər bəyliyin bütün ərazisində qəssabxanalar istisna olmaqla, istənilən bazardan gön-dəri ala bilərdilər (maddə 14). Bu maddə ilə Mentəşe bəyi yerli gön-dəri ustalarının – dabbaqların maraqlarını müdafiə etməyə çalışırdı.

Bu müqaviləni imzalamaqla Orxan Mentəşeoğlu başqa ölkələrdən gətirilən malların alınmasında özü üçün bəzi imtiyazlar da nəzərdə tutmuşdu: belə ki, 4-cü maddəyə görə, venesiyalı tacirlərin bəylik ərazisinə mal gətirməsinin ilk üç günündə Mentəşe bəyi bəyəndiyi istənilən məhsulun qiymətini aşağı sala bilərdi.

Tezliklə Venesiyanın Mentəşe bəyliyi ilə yeni ticarət razılaşmaları imzalaması zərurəti ortaya çıxdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz 1333-1334-cü illərdə xristian dövlətlərin donanmasından təşkil olunmuş “Müqəddəs Liqa” üzərində türklərin böyük qələbəsi Venesiyanı Mentəşe ilə daha sıx əlaqələr qurmağa sövq etdi. 1337-ci il ərzində Respublika həm Aydınogulları ilə (mart ayında), həm də Mentəşeogulları ilə (aprel ayında) yeni ticarət sazişləri imzaladı (3, 84).

Venesiyanın İbrahim Mentəşeoğlu ilə imzaladığı 1337-ci il sazişi əvvəlkindən bir qədər fərqli idi: müqavilə ilə idxal olunan şərab üzərində gömrükün miqdarı artırılırdı; Krit tərəfinin müqaviləyə əlavə etdiyi maddəyə görə (maddə 20), venesiyalılara bəzi məhsulların satışı qadağan olunurdu; şərabı isə yalnız xüsusi imtiyazları olan mültəzimlər alıb sata bilərdilər. Çox güman ki, Mentəşe ərazisində venesiyalılar şərabın pərakəndə satışına icazə ala bilməmişdilər. 1337-ci il sazişinin əvvəlkindən daha bir fərqi onun Venesiyanın bütün təbəələrinə, o cümlədən Koron, Modon və Neqropont torpaqlarına da şamil edilməsi ilə bağlı idi (17, 36). Kritin dukası “bəyliyin düşmənlərini” dəstəkləməyəyinə söz verirdi, öz növbəsində Orxan

Menteşeoğlu da öz bəyliyinə limanlarında xristian quldurların gəmilərinin lövbər salmasına icazə verməyəcəyini öhdəsinə götürürdü. Nəhayət, yeni müqavilənin daha bir özəlliyi onun 1 il müddətinə imzalanması idi: amma tərəflər onu pozmaq istəmədikləri sürəcincə onun qanuni qüvvəsi hər il uzadılırdı (maddələr 2 və 4).

Qeyd edək ki, Kritin Mentəşe bəyliyi ilə, eləcə də digər Anadolu bəylikləri ilə bağladığı ticarət müqavilələrinin əsas şərtlərindən biri – gəmiləri qəzaya uğramış venesiyalıların maraqlarının müdafiəsi ilə əlaqəli maddələr idi. Bu maddələrə görə, gəmisini qəzaya uğramış venesiyalı tacirə yardım edilməli idi; bir tacirin borcuna görə digər xristian tacir məsuliyyət daşımırdı; vəfat etmiş venesiyalının mülkü onun varisinə çatırdı. Bu şərtlərə uyğun maddələr 1337-ci il müqaviləsinə də daxil edilmişdi (3, 88; həmçinin bax: yenə orada, 158, qeyd 25). 1337-ci il müqaviləsinə Mentəşe bəyliyi tərəfindən Orxan Mentəşeoğlu ilə yanaşı, bəyin yaxın əshabələri – qardaşı Xızır Çələbi, İlyas bəy, Məlik Əsrəf, bəyin əmiləri (Süleyman paşa, Səlahəddin bəy, Yaxşı paşa, Səid paşa) də təsdiq edirdi (maddə 27).

1353-cü ilədək Mentəşe-Venesiya ticarət müqaviləsi 2-ci və 4-cü maddələrə müvafiq olaraq hər il təsdiqlənirdi. Lakin 1353-cü ilin aprelindən tərəflər arasında münasibətlər korlanmağa başlayır. Münasibətləri bərpa etmək üçün 1356-cı ildə respublikanın məşhur diplomatı Culiano Zeno Mentəşeyə göndərilir (5, sayı 623-625). Lakin peşəkar diplomat missiyasının öhdəsindən gələ bilmir. Culiano Zenonun missiyası uğursuzluğa düşər olandan sonra Venesiya Mentəşe bəyliyinə qarşı zor tətbiq etmək qərarına gəlir. 1356-cı ilin yayında Kritin 3 qalerası Mentəşe sahillərinə yürüş təşkil edərək türk gəmilərini ələ keçirir (12, 205).

Bu illərdə Venesiyanın Mentəşeyə qarşı güc tətbiq etmək siyasəti yalnız arasıra həyata keçirdiyi hərbi hücumlarla kifayətlənmirdi. 1357-1358-ci illərdə Respublika Roma papası ilə fəal şəkildə Batı Anadolu türklərinə qarşı hərbi-siyasi ittifaq yaratmaq imkanlarını müzakirə etmişdi. Aydın ki, Venesiyanın bu oyunları türk bəyliklərinin qəzəbinə səbəb olmuş, başlanmış əvvəlki müqavilələrin qanuni qüvvəsi dayandırılmış, venesiyalı tacirlərin bir qismi həbs edilmişdi. Doğrudur, venesiyalı siyasətçilər 1358-ci ilin yayına doğru Aydınogulları ilə münasibətləri diplomatik yolla həll edə bildi (3, 94). Lakin Mentəşe ilə münasibətlərin qaydaya salınmasına daha çox vaxt tələb olundu.

1358-ci ilin martında tərəflər danışıqlara başladı. Həmin ilin aprelində Musa Mentəşeoğlu Kritin dukasına məktub göndərdi (17, 111) və Kritin Senatında bu məktub ciddi müzakirə olundu. 1358-ci ilin sentyabrında isə Musa Mentəşeoğlunun elçisi Kritə gəldi və Kritin dukası Pyetro Badoer türk elçisinin hüzurunda bundan sonra 1337-ci il müqaviləsinə məl edəcəyinə and içdi (15, sayı 644). Daha sonra Venesiyanın səfiri Beytivenya Traversario Mentəşeyə gəldi və 1358-ci il oktyabrın 13-də hər iki dövlət arasında yeni müqavilə imzalandı (17, 62). Müqaviləyə uyğun olaraq Mentəşe bəyi venesiyalı tacirləri həbsdən azad etdi.

Venesiya həmin illərdə Mentəşe ilə münasibətlərin ittifaq səviyyəsi daşdığını sübut etmək məqsədilə 1365-ci ilin iyulunda Cakobo Bragadeno adlı elçisini Mentəşeyə göndərmişdi və elçi Musa Mentəşeoğlunu əmin etmişdi ki, Respublika qətiyyənlə Kipr kralının türklərə qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarına qatılmaq

niyyətində deyil (15, c.2, sayı 781, 284). Bununla yanaşı, Venesiya Kritdə vəziyyət qaydasına düşən kimi, Menteşeni silahlı hücumla hədələməyə başlamışdı. 1368-1370-ci illərdə bu cür hədələr xüsusilə artmışdı (bax: 3, 97). Münasibətlərin bu həddə gəlib çıxmasında günahkar olan Venesiya tezliklə Menteşe kimi ticarət rəqibini itirməyə başladı: genuyalılar və rodoslular bəylikdə üstünlük qazanmağa başladılar.

1389/90-cı ildə osmanlıların Anadoluda qazandıqları hərbi uğurlar, o cümlədən Menteşe bəyliyi sultan Bəyazidin ali hakimiyyətini qəbul etməsi Venesiyanı öz siyasətində bəzi dəyişikliklər etməyə məcbur etdi. 1390-cı ilin martında Senat dərhal sultan Bəyazidin yanına elçi göndərmək qərarı verdi (17, 76, qeyd 332). Venesiyanın göndərdiyi diplomat Françesko Kvirininin missiyası uğur qazana bilmədi və tezliklə respublikaya taxıl ixracı kəsildi.

1403-cü ilin əvvəllərində Venesiya tərəfi Əmir Teymurun köməyi ilə hakimiyyətə qayıtmış İlyas Menteşeoğlu ilə danışıqlara başladı. Danışıqlar nəticəsində 1403-cü ilin iyulunda İlyas Menteşeoğlu ilə Kritin dukası Marko Falyer arasında yeni müqavilə imzalandı (8, sayı 160). Bu müqavilə iki dövlət arasında bundan əvvəl bağlanmış bütün müqavilələrin bütün şərtlərini tanıyırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Gözəlova Y.H. Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı: Təhsil, 2011, 296 s.
2. Дживелегов А.К. Торговля на Западе в средние века. Санкт-Петербург: АО «Брокгауз-Ефрон», 1904, 223 с.
3. Жуков А.К. Эгейские эмираты в 14-15 вв. М.: Наука, 1988, 223 с.
4. Фионова Н.А. Столкновения Венеции с турецкой опасностью в первой половине XIV в. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма. Вып.2. Сборник статей. Горький: [б. изд.], 1975, с.89-107
5. Чурсина С.А. Из истории генуэзского купечества второй половины XII – начала XIII вв. // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма. Межвузовский сборник. Горький: Изд-во ГГУ, 1982, с.78-95
6. Чурсина С.А. Торговля генуэзцев в европейской части западного Средиземноморья в эпоху феодализма. Вып.1. Горький: [б. изд.], 1973, с.25-38
7. Cahen Cl. Ibn Sa'id sur l'Asie Mineure Seljuqide // Tarih Araştırmaları Dergisi, 1971, c.7, sayı 10-11 – pp.37-48
8. Diplomatarium Veneto-Levantinum. Pars 1-2. Venetiis, 1899, 238 p.
9. Jeherlehner J. Der Aufstand der kandiotschen Ritterschaft gegen das Mutterland Venedig // BZ, 1903, Bd. 12 – pp. 23-36
10. La Prise d'Alexandrie ou Chronique du Roi Pierre 1-er de Lusignan. Genève, 1877, 409 p.
11. Laioli A.E. Quelques observations sur l'économie et la société de Gréte vénitienne // Bisanzio et l'Italia. Milano, 1982 – 276 p.
12. Lutrell A. Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century // Papers of the British School at Rome. 1958, v. 26, pp. 201-227
13. Martin M.E. The Venetian-Seljuk Treaty of 1220 // English Historical Review. London, 1980, v.95, pp.226-244
14. Paoli S. Codice diplomatico del Sacro militare ordine Gerosolimitano oggi di Malta. V.2. Lucca, 1937, 164 p.
15. Thiriet F. Délibérations des Assamblées venitiennes concernant la Roumanie. Paris, 1966-1971, 271 p.
16. Voyages d'Ibn Batoutah, texte arabe, accompagne d'une traduction par C.Defremery et

- B.R.Sanguinetti, I. Paris, 1853, 349 p.
17. Zachariadou E.A. Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Mentеше and Aydin. Venice, 1983, 361 p.

О БОРЬБЕ ВЕНЕЦИИ ЗА СРЕДИЗЕМНОМОРСКУЮ ТОРГОВЛЮ В XIII-XIV ВВ.

Н.Б.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В XIII-XIV вв. существовали два важных аспекта в восточносредиземноморской торговле: во-первых, стала активизироваться итальянская торговля на западном побережье Средиземного моря и в Атлантике, а во-вторых, в связи с началом османских завоеваний дипломатические, политические и коммерческие меры в итальянских государствах сильно выросли. Эти два аспекта также сопровождались постепенными европейскими колониальными экспансиями на Атлантике.

Европейцы начали искать морские пути в Индию еще задолго до османских завоеваний. Особую роль в этой деятельности сыграла Венецианская республика.

Ключевые слова: Средиземноморская торговля, Венеция, Османы, Анатолийские эмираты

ATTEMPTS OF VENICE TO TAKE CONTROL OVER THE TRADE AROUND THE MEDITERRANEAN SEA IN THE XIII-XIV CENTURIES

N.B.MAMMADOVA

SUMMARY

In the XIII-XIV centuries the trade around the Eastern Mediterranean Sea had two main peculiarities: first, the activation of Italian traders in the Western shores of the Mediterranean Sea and the Atlantic and second, the improvement of diplomatic, political and trade events in Italy due to Ottoman endeavours.

Both the exploration of the sea route to India and activation of Europeans in the Atlantic started well before the Ottoman endeavours. The Republic of Venice played an important role in all these events.

Key words: trade around the Mediterranean Sea, the Republic of Venice, Ottoman and Anatolian beyliks

UOT 94 “16/18”**İTALİYA MÜHARİBƏLƏRİ VƏ HABSURQLAR****S.Ə.ZEYNALOVA****Bakı Dövlət Universiteti****sevinc_zeynalova@hotmail.com**

962-ci ildə yaranmış və tarixi ədəbiyyatda «Alman xalqının Müqəddəs Roma imperiyası» kimi tanınan Habsburqlar imperiyası yarandığı vaxtdan etibarən işğalçılıq siyasəti yeritmiş və Avropada böyük münaqişə ocaqlarının yaranmasına səbəb olmuşdu. Bu imperiya siyasi cəhətdən Qərbi Avropanın ən iri siyasi qurumlarından biri olsa da, daxili cəhətdən zəif və vəhdətdən uzaq idi. Habsburqların Avropa qitəsində ən böyük düşməni Fransa idi və Fransa onlar üçün əsl təhlükə yaradırdı. İqtisadi cəhətdən zəngin, siyasi cəhətdən isə pərakəndə İtaliya torpaqlarını işğal etmək uğrunda Fransa və Habsburqlar arasında başlayan müharibə 65 il davam edir və tarixdə İtaliya müharibələri (1494-1559) kimi tanınır.

Açar sözlər: Alman xalqının Müqəddəs Roma imperiyası, Habsburqlar, Anju vərəsəliyi, Kato-Kambresi sülhü

Qərbi Avropanın siyasi tarixində və beynəlxalq münasibətlərində böyük rol oynamış, XVI-XVII əsrin birinci yarısında isə qitədə beynəlxalq ziddiyyətlərin böyük mənbələrindən biri olmuş Habsburqlar imperiyasının tarixi ortaəsrşünaslıq üçün çox aktualdır və bu günədək tədqiqat obyektinə olaraq qalır.

Habsburqlar imperiyası tarixi ədəbiyyatda daha çox “Alman millətinin Müqəddəs Roma imperiyası” kimi məşhurdur. 962-ci ildə meydana gələn bu imperiya yarandığı vaxtdan Avropada universalçı xarici siyasət aparmış, özünü Roma imperiyasının varisi kimi təqdim etmişdir. XII əsrdən başlayaraq “Müqəddəs Roma imperiyası” adını alan bu dövlətdə 1438-ci ildə hakimiyyətə Habsburqlar sülaləsinin gəlməsilə yeni mərhələ başlayır. Bir tərəfdən, bu sülalə imperiyadakı siyasi sabitliyin mühafizəçisi kimi çıxış edir, digər tərəfdən, Avropada böyük ziddiyyət ocaqlarının yaranmasına səbəbkar olur.

1486-cı ildən başlayaraq imperiyanın rəsmi adı “Alman millətinin Müqəddəs Roma imperiyası” olur. Habsburqlar isə bu imperiyanı 1806-cı ilədək idarə edir. 1555-ci ildə imperator V Karlın hakimiyyətdən əl çəkməsilə imperiya iki yerə bölünür: İspaniya Habsburqlarına və Avstriya Habsburqlarına. Hər iki dövlət Avropada universalçı xarici siyasət aparır və Fransa, İngiltərə və Osmanlı imperiyası ilə böyük rəqabətə girir. Bu rəqabət öz əksinin

İtaliya müharibələrində (1494-1559), Osmanlı imperiyası ilə aparılan davamlı müharibələrdə və nəhayət, Otuzillik müharibədə (1618-1648) tapır. Bu müharibələr Avropaya böyük məhrumiyyətlər, hərbi-siyasi sabitsizlik və dağınıqlıq gətirir. Eyni zamanda Habsburqlar imperiyası avantürist xarici siyasət yeritməklə, imperiyanın özəyini təşkil edən Almaniya torpaqlarına və alman xalqına da böyük ziyan vurmuş olur. Almaniya uzun müddətə milli dövlətçilikdən uzaq düşür və Almaniyanın birləşməsi XIX əsrin ortalarına qədər ləngiyir.

Beləliklə də, XIV əsrin əvvəllərinə doğru Müqəddəs Roma imperiyası Qərbi Avropanın ən iri siyasi qurumu olaraq qalırdı, lakin bu qurum daxili vəhdətdən məhrum idi. İmperiyanın özəyi Almaniya torpaqları idi. Bundan başqa onun tərkibinə imperiya ilə formal bağlı olan, faktiki isə Şimali İtaliyanın və Toskananın muxtar dövlətləri, Çexiya krallığı daxil idi. XIV – XV əsrlərdə imperiyanın qəti müəyyən edilmiş sərhədləri yox idi, müharibələr, sülalə nigahları, vassal asılılıqlarının dəyişməsi ilə sərhədlər də dəyişirdi (19, 73).

1291-ci ildə imperiyanın ərazisində yeni siyasi birlik – İsveçrə ittifaqının əsası qoyulur. Üç Alp torpağı – Şvitsa, Uri və Untervalde Habsburqların onları tabe etdirmək cəhdlərinə qarşı birləşdi. 1315-ci ildə İsveçrə qoşunu Habsburq süvarilərini Morqarten yaxınlığında darmadağın etdi. Öz müstəqilliyini qoruya bilən bu ittifaqa XIV əsrin ortalarında beş dairə (kanton), o cümlədən Lüsern, Sürix və Bern də qoşulur. Bu konfederasiyanın möhkəmlənməsi üçün isveçrəlilərin uzun mübarizəsi tələb olundu. Beynəlxalq tanınma isə yalnız 1648-ci il Vestfal sülhü ilə oldu.

Habsburqlar imperiyası Roma imperiyasının varisi olaraq xarici siyasətini də universalçı prinsiplərlə qurmuşdu və Avropa qitəsində heqemonluğa can atırdı. Lakin bu heqemonluq siyasəti XV-XVI əsrlərin hüdudunda Avropanın milli dövlətlərinin xarici siyasəti ilə toqquşurdu.

Habsburqların Avropa qitəsində ən böyük düşməni – Fransa krallığı idi. XV əsrin sonu Fransa Habsburqlar üçün böyük təhlükəyə çevrilmişdi. Belə ki, XI Lüdovik tərəfindən fransız krallarının mərkəzləşmə siyasətinin başa çatdırılması və Burqundiya Cəsur Karlın məhv edilməsi (1477) ilə Fransanın sərhədləri “Müqəddəs Roma imperiyası”nın hüdudlarına qədər genişləndi. Cəsur Karlın qızı Burqundiya Mariyanın Maksimilian Habsburqla nigahı bu sonuncunu Fransanın düşməninə çevirdi. Maksimilianla Mariyanın oğlu I Filipp isə ispan monarxları Ferdinandla İzabellanın qızı Xuanayla evləndiyindən, bu nigahdan doğulan Karl İspaniya taxtının da vəliəhdi oldu. Özlərinin Avstriya mülklərinə dayaqlanan Habsburqlar sülaləsi Fransanı hər tərəfdən əhatələmişdi. Bu əhatədən çıxmaq üçün ən zəif halqanı qırmaq lazım idi ki, Fransa üçün bu, İtaliya oldu.

1493-cü ildə Maksimilian alman imperatoru olur. 1519-cü ildə onun vəfatından sonra isə imperator taxtına nəvəsi Karl keçir. Beləliklə, Fransa bütün istiqamətlərdə imperiya təhlükəsi qarşısında idi: şimalda Habsburqlar

Niderlanda sahib idilər, Niderlandın 2 qraflığı - Flandriya və Artua fransız kralının vassalı idilər. Şimal-şərqdən və şərqdən Almaniya ilə Fransa arasında sərhəd çox qeyri-müəyyən qalırdı, çünki Fransanın sərhədində yerləşən bəzi knyazlıqlar İmperiya ilə çox zəif əlaqədə idilər. İsveçrə isə faktiki müstəqil idi. Cənubda Savoyya hersoqları da İmperiya ilə əlaqələrini “unutmağı” üstün tuturdular. Beləliklə, Almanyanın siyasi vəziyyəti onun Fransa ilə mübarizə qüdrətini azaldırdı (1, 15).

İspan və fransız dövlətləri arasında münasibətlərə gəlinə, erkən orta əsrlərdən XV əsrin sonunadək bu, dostluq səciyyəsi daşımışdır. Lakin XV əsrin sonu onların ərazisi toqquşanda, aralarında mübahisəli ərazi - Russilyon məsələsi münasibətləri kəskinləşdirdi. Digər tərəfdən, İspaniya, daha dəqiq desək, Araqon sülaləsi bu dövrdə Aralıq dənizinin qərbində xeyli ərazilər əldə edir: Balear adaları, Siciliya və Sardiniya ispanlara məxsus idi, Araqon sülaləsinin bir qolu isə 1435-ci ildən Neapolda hakimiyyətə gəlmişdi (21, 345).

Yeni dünyanın kəşfi ilə isə İspaniya, onunla bir yerdə Habsburqlar yeni gəlir mənbələri əldə edir. Beləliklə, Avropanın qərbində yaranan Habsburq-fransız ziddiyyətləri iki əsrdən çox beynəlxalq aləmin əsas ziddiyyət ocaqlarından biri olur.

Fransa, İspaniya və “Müqəddəs Roma imperiyası” arasında ziddiyyətlər İtaliya müharibələrinə (1494-1559) gətirib çıxarır. Bu münaqişədə adı çəkilən ölkələrlə yanaşı, İngiltərə də iştirak etmiş, Osmanlı imperiyası ilə Fransa arasında məhz bu müharibə gedişində “kapitulyasiya” müqaviləsi bağlanmışdır.

İmperiya ilə müharibənin zəruriliyini başa düşən Fransa ona zərbəni ən zəif halqada - İtaliyada vurmağa çalışırdı və “Anju vərəsəliyi” bu yolda fransızlar üçün bəhanə idi. “Anju vərəsəliyi”nin - Neapol krallığının Fransaya geri qaytarılması planı hələ XI Lüdovikin dövründə hazırlanmışdı. Lakin İtaliya yürüşünün hazırlanması üçün güclü qonşuların - İspaniyanın, İngiltərənin və İmperiyanın neytrallaşması zəruri idi. Bu problemlər əvvəlcə Bretanın fransız krallığına birləşdirilməsi (1491), daha sonra İspaniya və İmperiya ilə bir neçə müqavilənin imzalanması (1493) sayəsində həll edilir. Fransa İspaniyaya Russilyon və Perpinyan qraflıqlarını güzəştə gedir, Maksimilianla danışıqlarda isə fransız kralı Frans-Konte və Flandriyadan əl çəkməli olur (1, 15).

Bretanın birləşməsindən sonra İtaliyaya yürüş real olur. İtalyan dövlətlərinin siyasi durumu - pərakəndəliyi də bu yürüşü asanlaşdırır. Yürüşün olacağından xəbər tutan italyanlar antifransız liqasını yaratmağa heç də tələsmirdi.

1494-cü ilin yayında fransız ordusunun avanqanrdları Romanya vilayətinə daxil oldular, sentyabrda isə kral VIII Karl özü İtaliyaya gəldi. 1495-ci ilin fevralında fransızlar artıq Neapolda idilər (1, 15-16).

Fransız ordusunun bu qələbələri imperator Maksimilianı və İspaniyanı çox narahat etdi. Onların təşəbbüsü ilə yaradılan antifransız liqasına Milan, Venesiya və papa daxil oldu.

Qeyd edək ki, antifransız liqasının yaradılması haqqında danışıqlar gizli aparılmış və fransız diplomatları onun haqqında gec xəbər tutmuşdular. Liqa

qoşunları ilə fransızlar arasında baş verən Fornovo döyüşü (6 iyun 1495) fransızların İtaliyanı tərk etməsi ilə nəticələndi (1, 16).

Fransızların İtaliyanı tərk etməsi ölkəyə sakitlik gətirmədi. İtaliyadakı siyasi mütənəsblik tezliklə dağıldı. Fransa bundan istifadə etmək qərarına gəldi. Lakin indi Fransa daha real məqsədlər qarşısına qoymuşdu – Milanda bərqərar olub Apeninin şimalında möhkəmlənmək.

1500-cü ilin noyabrında Fransa Neapol krallığının bölüşdürülməsi haqqında İspaniya ilə müqavilə imzaladı. Müqaviləyə görə, Fransa Neapolu, Kampaniyanı və Abrussanı, İspaniya isə – Apuliyanı və Kalabriyanı alırdı (1, 16).

1517-ci ilin martında isə Fransa və İspaniya razılaşmasına Venesiya və papalıq da qoşuldu; bağlanan müqaviləyə görə, Apenin yarımadası Fransa, İspaniya, Venesiya və papalıq arasında nüfuz dairələrinə bölündü. Lakin bu qüvvələr nisbəti də sabit olmadı.

1519-cu ildə Karl Habsburqun imperator seçilməsi ilə Fransa hər tərəfdən Habsburq mülkləri ilə əhatələndi. Paris üzərində Niderland təhlükəsi peyda oldu.

Reformasianın və Kommuneros üsyanının başlanmasından istifadə edən fransız kralı I Fransisk 1521-ci ilin yazında hərbi əməliyyatlara başladı. Bu əməliyyatlar uzun çəkdi və heç bir tərəfə uğur gətirmədi. 1525-ci il Paviya döyüşündə əsir düşən I Fransisk Madridə gətirildi. 1525-ci il Madrid sülhünə görə, Fransa italyan torpaqlarına iddialarından, Burqundiyaaya olan hüquqlarından əl çəkirdi. 1526-cı ilin aprelində I Fransisk Parisə döndü və Madrid sülhünü ratifikasiya etmədi (1, 16).

Fransız kralı dərhal antihabsburq koalisiyasının yaradılması haqqında danışıqlara başladı. 1526-cı ilin mayında təşkil olunan Konyak liqasına Fransa, papa, Venesiya, Genuya, Florensiya və Milan daxil oldu. Lakin liqa üzvləri arasında çox güclü nifaq mövcud olduğundan, artıq 1527-ci ilin martında liqa buraxıldı.

1529-cu ilin yazı Kambredə İmperiya, Fransa, İngiltərə və Savoyya hersoqluğu arasında danışıqlar başladı (12, 234). Avqust ayında Kambre sülhü bağlandı. Bu sülh danışıqlarının əsas iştirakçıları V Karlın bibisi Avstriyalı Marqarita və I Fransiskin anası Navarralı Marqarita olduğu üçün, bu sülhə bəzən «damaların sülhü» də deyilir (12, 234). Sülhə görə, İmperiya Fransanın Burqundiya üzərində hüquqlarını tanıyırdı, Fransa isə İtaliyaya, Flandriyaya və Artuaya olan iddialarından əl çəkirdi. Fransa, həmçinin, türklərə qarşı mübarizədə imperatora kömək göstərəcəyinə söz verirdi.

Kambre sülhündən sonra Avropa siyasətində təşəbbüs Habsburqların əlinə keçdi. V Karl öz uğurları ilə kifayətlənmək istəməyib Fransanı türklərə qarşı mübarizəyə cəlb etmək planında idi. Fransanın isə bu dövrdə diplomatik fəaliyyəti bir neçə istiqamətdə gedirdi: Almanianın və İngiltərənin protestantları ilə əlaqələri möhkəmləndirmək; Osmanlılarla yaxınlaşmaq; papa və italyanlarla intriqaları davam etdirmək.

1536-1538-ci il müharibəsinin təşəbbüskarı da Fransa oldu. Hərbi

cəhətdən fransızlar strateji məqamı düzgün seçsələr də (İmperiya qoşunları Tunisdə türklərlə vuruşurdu), diplomatik baxımdan bu, uğursuz addım idi, çünki Osmanlı ilə kapitulyasiya müqaviləsi bağlamış I Fransisk türklərlə mübarizə aparan V Karla qarşı çıxış edirdi; bu isə xristian dünyasında çox pis qarşılanmışdı (12, 235).

Hərbi əməliyyatlar tərəflərdən heç birinə uğur gətirmədi və 1538-ci ilin iyununda Nitsada danışıqlar başladı. Türklərə qarşı mübarizənin daha vacib olduğu ideyası ilə çıxış edən papa III Pavel bu danışıqlarda vasitəçi idi. 18 iyununda bağlanan sülhə görə, hər iki tərəf bir-birilərinə olan iddialarından əl çəkirdi (1, 17).

Sonrakı illərdə Avropada qruplaşmalar xeyli dəyişikliyə uğradı: V Karl İngiltərəni öz tərəfinə çəkə bildi, Fransa isə Danimarka və İsveç ilə yaxınlaşma xətti götürdü (Otuzilik müharibədə də fransızların müttəfiqləri dəyişməz qaldı). Bir neçə illik hərbi əməliyyatlardan sonra, 1544-cü ilin sentyabrında Krepida sülh bağlandı.

1555-ci ildə V Karl imperator taxtından əl çəkəndən və imperiya onun qardaşı Avstriyalı I Ferdinandın və oğlu II Filipin arasında bölünəndən sonra, Fransanın İtaliya siyasəti yenidən fəallaşdı. 1556-cı ildə II Henri papa IV Pavel ilə ittifaq bağlamağa müyəssər oldu (12, 235).

İtaliyadakı qoşunlarına o qədər də ümid bağlamayan ispan kralı II Filipp Fransanın şimalına zərbə endirmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə II Filipp arvadı Mariya Tüdüru Fransaya qarşı müharibəyə təhrik etdi və 1557-ci ildə İngiltərə Fransaya müharibə elan etdi. Lakin 1558-ci ilin yanvarında ingilislərin qitədəki dayaq məntəqəsi – Kale qalası fransızların əlinə keçəndən sonra İngiltərə faktiki müharibədən çıxdı.

1558-ci ilin noyabrında Mariya Tüdürun vəfatı və taxta Yelizavetanın keçməsilə, İngiltərə İspaniya ilə ittifaqdan çıxdı. 1559-cu il aprelin 2-3-də Kato-Kambrezidə bağlanan sülh İtaliya müharibələrinə son qoydu. Fransa Lotaringiyada Mets, Tul və Verden qalalarını, İtaliyada Asti qraflığını qazanırdı, Frans-Konte üzərində hüquqlarını bərpa edirdi, lakin İtaliyaya olan iddialarından əl çəkirdi. İspaniya Neapol krallığını və Milan hersoqluğunu ələ keçirirdi (12, 237).

Beləliklə, II Filipp əsas məqsədinə çatdı – İtaliyanı özünə tabe etdirə bildi. Fransaya gəlincə, o, öz milli ərazilərinin kiçik bir hissəsini də itirmədi. Digər tərəfdən, Fransa V Karlın imperiyasını parçalamağa müyəssər oldu. Tezliklə İspaniyanın başı Niderlanddakı milli-azadlıq hərəkatına qarışdı, Fransada isə vətəndaş müharibələri (1562-1594) başladı.

İtaliya müharibələri ümumavropa münafişəsi olaraq qitədəki yeni qüvvələr nisbətini bərqərar etdi və buradakı siyasi, o cümlədən diplomatik mübarizənin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirdi.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Gözəlova Y.H. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XVI-XVII əsrin birinci yarısı). Bakı, 2006, 47 s.
2. Gözəlova Y.H. Orta əsrlər tarixi. XVI-XVII əsrin birinci yarısı. Bakı, 2008, 155 s.
3. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2006, 414 s.
4. Mahmudov Y.M. Orta əsrlər tarixi. Bakı, 2012, 133 s.
5. Orta əsrlər tarixi. I cild. S.S.Skazkinin redaktəsi və Y.M.Mahmudovun tərcüməsində. Bakı, 1988, 526 s.

Türk dilində

6. J.M.Roberts. Avropa tarixi. İstanbul, 2010, 457 s.
7. J.M.Roberts. Dünya tarixi. I cild. İstanbul, 2010, 510 s.

Rus dilində

8. Всемирная история. М., 1957, т. 4. 350 с.
9. История дипломатии (с древнейших времен до 1919 года). М., 2005, 448 с.
10. История Европы. Т.3. От средневековья к Новому времени. М., 1993, 398 с.
11. История Испании. М., 2006. 321 с.
12. История Италии. М., 1970. т.1, 269 с.
13. История средних веков. Под ред. С.П.Карпова. Т.2. Раннее новое время. М., 2000, 430 с.
14. История Франции. М., 1972. т.1, 357с.
15. Кенигсбергер Г. Европа Раннего Нового времени. М., 2006, 276 с.
16. Котова Е.В. Династия Габсбургов – Новая и новейшая история, 1991, № 4, 59с.
17. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, 1991, 263 с.
18. Мусский И.А. Сто великих дипломатов. М., 2004, 267 с.
19. Рутенбург В.И. Италия и Европа накануне Нового времени. Л., 1974, 322 с.
20. Сказкин С.Д. Итальянские войны. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. М., 1981, 312 с.
21. Сказкин С.Д. Международные отношения в Европе в конце XV и первой половине XVI в. - Сказкин С.Д. Из истории социально-политической и духовной жизни Западной Европы в средние века. М., 1981 с.439

ИТАЛЬЯНСКИЕ ВОЙНЫ И ГАБСБУРГИ

С.А.ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

Созданная в 962 году и известная в исторической литературе как “Священная Римская империя германской нации”, империя Габсбургов со времени образования вела захватническую политику и была причиной создания больших очагов конфликтов в Европе. Империя представляла собой конгломерат самостоятельных и слабосвязанных между собой владений.

Основным соперником Габсбургов в Европе являлась Франция, которая представляла им реальную угрозу.

Интересы двух врагов столкнулись на Аппенинском полуострове. Стремление захватить политически раздробленные, но экономически богатые итальянские земли привело к Итальянским войнам (1494-1559 гг.).

Ключевые слова: Священная Римская империя германской нации, Габсбурги, Анжуйское наследство, Като-Камбрезийский мир

ITALIAN WARS AND THE HABSBURGS

S.A.ZEYNALOVA

SUMMARY

Established in 962 and known in historical literature as the "Holy Roman Empire of the German Nation", the Habsburg Empire pursued an aggressive policy from the time of its establishment and was the reason of conflicts in Europe. The Empire was a conglomerate of independent and loosely connected possessions.

The main rival of the Habsburgs in Europe was France, which posed a real threat to them.

There was a major conflict of interest between the two rivals on the Apennine peninsula. The desire to conquer politically collapsed, but economically rich Italian lands led to the Italian Wars in 1494-1559.

Key words: Holy Roman Empire of the German Nation, the Habsburgs, Angevin heritage, Treaty of Cateau-Cambresis

UOT 94 “02/18**FORMASIYALARARASI FƏRQ. QULDARLIQ FORMASIYASI
(II BÖLMƏ)****İ.C.ƏMİRLİ****Bakı Dövlət Universiteti****Israilamirli@mail.ru**

Məqalə e.ə.IV minillikdən başlayaraq XX əsrə qədər olan dövrü əhatə etməkdədir. Məqalədə Asiya və Afrika ölkələrində, eləcə də Avropa və Amerika ölkələrində quldarlıq münasibətlərinin yaranması və inkişafı araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Bununla bərabər, dünyanın digər ölkələrində də mövcud quldarlıq münasibətləri tədqiq olunmuş və məqaləyə cəlb edilmişdir. Məqalənin yazılmasında Azərbaycan, türk, rus dillərində olan ədəbiyyatlardan və internet saytlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Quldar, qul, mülkədar, natural təsərrüfat, formasiya, Asiya və Afrika quldarlığı, Avropa və Amerika quldarlığı

E.ə IV minillikdən başlayaraq ibtidai icma cəmiyyətini, yeni icma cəmiyyəti əvəz etməyə başlayır. Tarixi ədəbiyyatda icmaların daxil olduğu bu quruluş quldarlıq formasiyası adlanır. E.ə IV minillikdən başlayaraq, III-V əsrlərə qədər quldarlıq formasiyası davam etmişdir. XX əsrə qədər isə quldarlıq münasibətləri digər formasiyalarla paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Həm feodalizm, həm sosializm, həm də kapitalizm formasiyası ilə birgə mövcud olmuşdur.

Eneolit dövründə icmalar qəbilə və tayfalardan ibarət olmaqla oturmaşmış və köçəri şəkildə yaşamlarını davam etdirmişlər. Bunun nəticəsində ixtisaslaşmış təsərrüfat sahələri inkişaf etməyə başlamışdır. İlk kəndlər və şəhərlər yaranmışdır. Qəbilə və tayfaların kəndlərdə və şəhərlərdə məskunlaşması zamanla bu icmaların dağılmasına və yenilərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qəbilə və tayfa icması kollektiv mülkiyyət və kollektiv əmək münasibətləri formasından ailənin şəxsi mülkiyyət və şəxsi əmək münasibətlərinə cəlb olunmuşlar. İcma təsərrüfatı ilə yanaşı, şəxsi mülkiyyət münasibətləri də meydana gəlmişdir. Xüsusi mülkiyyət formasında əmək münasibətlərinin inkişaf etməsinin səbəbi isə anaxaqanlıqını, qoşa nigahlı ailələrin əvəz etməsi, yeni təsərrüfat sahələrinin yaranması səbəb olmuşdur. Sənətkarlığın və kənd təsərrüfatının inkişafı isə bu amili daha da möhkəmləndirmişdir. Digər tərəfdən köçəri və yarımköçəri icmalarda qəbilə və tayfaların əmlakı xüsusi mülkiyyət şəkildə əks olunmağa başlamışdır. Bu amil qəbilə və tayfalar arası münaqişə-

lərin əsasını qoymuşdur. Əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişaf etməsi, natural təsərrüfatın mövcudluğu da qəbilə və tayfalar arasındakı münaqişələrə səbəb olan amillərdən olmuşdur.

Bunun nəticəsində eneolitdən başlayaraq, tunc və dəmir dövrünü əhatə edən bu mərhələlərdə tayfa (sülalə), tayfa ittifaqları, icma, şəhər, qala, imperiya tipli dövlətlərin yaranması baş vermişdir. Azərbaycan sovet ensiklopediyasında göstərilir ki, E.ə. IV minillikdən başlayaraq yaranan qədim dövlətlərin əksəriyyəti quldarlıq münasibətlərinə əsaslanırdı (13, 264).

Bu zaman, istehsal münasibətlərinin inkişaf etməsi, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi, əmlak bərabərsizliyinin artması, müharibələrin və cinayətlərin çoxalması, quldarlıq formasiyasının yaranmasına şərait yaratdı.

Quldarlıq quruluşunun yaranması üçün ilk amil müharibələrin başlaması oldu. Bu dövrdə ərazi, insan resursları, din və sərvətlər uğrunda müharibələr başladı. Bunun nəticəsində çoxlu sayda əsirlər həbs edildi. İlk vaxtlar həbs edilən əsirləri qətlə yetirirdilər. Lakin zaman keçdikcə həmin əsirləri qula çevirməyə başladılar. Bununla quldarlıq quruluşunun yaranması üçün ilkin şərait yarandı. (Eneolitdə insanlığın kəşf etdiyi köləlik formasiyasının qanunları, demək olar ki, bütün formasiyalar dövründə, o cümlədən müasir dövrdə baş verən müharibələr zamanı da işlək vəziyyətdə olmuşdu. Misal üçün İkinci Dünya müharibəsi zamanı və ondan sonra baş verən müharibələr dövründə də, klassik quldarlığın qanunları əsas götürülmüş, çoxsaylı əsirlər müxtəlif sahələrdə köləlik münasibətlərinə cəlb olunmuşlar) (13, 264).

Quldarlıq, yəni qul sahibi olmaq, ona görə əhəmiyyətli idi ki, bu cəmiyyətdə istismar edilənlərin əməyi maliyyə vahidi ilə dəyərləndirilmirdi. Qullar nəinki, istehsal vasitələri üzərində hakimiyyətdən məhrum idilər, onlar, hətta öz ağalarına məxsus idilər. Quldarlar qulları bazardan ala bilər, sata bilər, döyə və hətta öldürə bilərdilər.

Qədim dövr tarixçiləri quldar və qul münasibətləri haqqında məlumat verərkən yazırlar ki, qul bir insanın başqa birinin mülkü olmasıdır. Bəzən bir adamın mülkü olan adama kölə və ya qul sahibinə himayədar deyilirdi. Misal üçün Asiya quldarlığında xidmətçilərə kölə, qadın qullara isə cariyyə deyilirdi. Bununla əlaqədar müsəlmanların Quran kitabında deyilir ki, kölələrinizə Allahın sizə verdiyi maldan verin, cariyyələrinizə hörmətlə yanaşın (9, 353).

Asiya quldarlığında qədim zamanlardan başlayaraq əsir düşənlər, ağır cinayət işləyənlər, borcunu ödəyə bilməyənlər, cinayət törədən insanlar qul qəbul edilir və qul bazarında satılırdı.

Asiya və Afrika quldarlığı. Qədim dövr Asiya və Afrika quldarlığının ilk mərhələsi Misir dövlətindən başlayır. Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, e.ə IV minilliyin sonunda iqtisadi cəhətdən güclü olan, Misir dövləti yarandı (18, 158).

Misir fironları qədim səltənət (e.ə. 2800-2250-ci illər) dövründən başlayaraq, Fələstin, Finikya, Nubiya ərazilərində işğalçı müharibələr aparmağa başladılar. Bunun nəticəsində çoxlu sayda əsir həbs edildi. İlk vaxtlar əsirləri

qətlə yetirirdilər. Lakin sonradan hərbi əsirlərin əməyindən təsərrüfatda istifadə edilməyə başlandı.

Qədim Misir səltənətində, hökmdar, məbəd, əyanların təsərrüfatları ilə yanaşı fərdi təsərrüfatlar da vardı ki, burada da qul əməyi tətbiq olunurdu. Qulların tərkibi yadellilərdən və misirlilərdən ibarət idi. Məsələn üçün Xeops ehtiramının tikintisində 20 il ərzində 100 min qul çalışmışdı (18, 158-160). Bu qulçuluq forması elmi ədəbiyyatda klassik quldarlıq növü adlanır.

A.Turayev əsərində, orta səltənət dövründə Misir cəmiyyətində üç əsas sosial təbəqənin mövcudluğundan bəhs edir. Quldarlar, azad istehsalçılar və qullar (16, 215-229).

Qul sahibləri və qullar qədim Misir cəmiyyətində əhalinin çox hissəsini təşkil edirdi. Qədim Misirdə qulların artması, fironların ardıcıl olaraq davam etdirdikləri, uğurlu müharibələr ilə əlaqədar idi.

Turayev əsərində, orta səltənət dövründə qulların Misir dövlətində, demək olar ki, bütün təsərrüfat sahələrində çalışmaları barədə məlumatlar verir. Qullar dövlət və məbəd təsərrüfatlarında əsas işçi qüvvəsi olmaqla bərabər din xadimləri, hərbi və əyanların əmlakının bir hissəsini təşkil edirdilər.

Orta səltənət dövründə Misir dövlətində, əhalinin azad istehsalçılar təbəqəsinin də təsərrüfatında qul əməyindən istifadə olunurdu. Ev köləliyi geniş yayılmışdı (16, 215-229). Ev köləlik növü tarixi ədəbiyyatda məişət quldarlığı adlanır.

Turayev əsərində göstərir ki, kütləvi şəkildə qullar saraylarda və məbədlərdə çalışırdılar. E.ə. XVIII əsrdə, orta səltənət dövründə, dövlət və məbəd təsərrüfatlarında çalışan, qulların amansız istismarı nəticəsində, üsyan baş versə də qarşısı alınmışdı (16, 215-229). İ.L.Snequrov və Y.P. Fransov da öz əsərlərində XIII sülalənin dövründə bu faktın olduğunu təsdiqləyirlər (14, 186). Ancaq yeni səltənət dövründə (e.ə. 1580-1085-ci illər) qullara qarşı mülayim rəftar mövcud idi. III Tutmosun uğurlu müharibələri nəticəsində aşağı sosial təbəqəyə mənsub ailələr də qul saxlayırdılar. Yadelli qullara Misir adları verilirdi.

Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, qul əməyindən dini məbədlər geniş şəkildə istifadə edirdilər. Məsələn üçün III Tutmos Megiddo qələbəsindən sonra, əsirlərin bir hissəsini Amon məbədinə göndərmişdi. Əsirlər məbəd təsərrüfatında işləməli, torpağı əkib-becərməli idilər (18, 179).

Azərbaycan Sovet ensiklopediyasında məlumat verilir, ki, Mesopotamiyanın şəhər dövlətlərində e.ə.III minillikdə təsərrüfat vəziyyətinin inkişafı ilə əlaqədar hərbi əsirlər müəyyən dəyər kəsb etməyə başladılar. İndi onları öldürmür, əsirlərin əməyindən istifadə edirdilər (13, 264).

Mesopotamiyanın tayfa, tayfa ittifaqları və şəhər dövlətlərində köləlik kəşf edildi. Çox keçmədən köləlik öz inkişafında icma münasibətlərindən irəli gedərək bütün xalqlar arasında hakim istehsal üsuluna çevrildi.

E.ə IV minilliyin sonu- e.ə.III minillikdə, Mesopotamiya ərazisində mövcud olan dövlətlərdə quldarlıq forması bərqərar oldu. Akkad, Şumer, Ur, Laqaş, Babilistan, bu qəbildən olan dövlətlər idi.

Bunlardan Babilistan quldar dövlətində sosial və iqtisadi təbəqələşmə daha da dərinləşmişdi. Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, Babil cəmiyyətində quldarlarla yanaşı, azad adamlar təbəqəsi də mövcud idi ki, onlar da qul əməyindən istifadə edirdilər. Hər bir adamın bir-iki qul saxlamağa ixtiyarı vardı. Bu ictimai sinifə mənsub olanlar öz əməyi ilə yaşayan, lakin qul saxlayan əhali idi (18, 294).

Sonuncu ictimai qrupun üzvləri ya varlanıb daha yüksək iqtisadi və sosial mövqeyə sahib olur, ya da müflisləşib yoxsullar cərgəsini artırırdılar. Buna səbəb olan əsas amil isə Mesopotamiyanın həm şəhər, həm də kəndlərində natural təsərrüfatın geniş şəkildə mövcudluğu və əmtəə pul münasibətlərinin inkişaf etməməsi səbəb olurdu.

M.A.Korostevseva əsərində göstərir ki, Babilistanda digər sosial təbəqəni, torpaq və istehsal vasitələrindən məhrum olmuş, əmək adamları təşkil edirdilər. Zəhmətlə dolanan bu adamlar əmlaklarını itirərək qul vəziyyətinə düşmüşdülər.

Əslində əmlaklarını itirmiş, əmək adamlarının sosial vəziyyəti qulların vəziyyətindən fərqlənmirdi. Onlar borc üzündən, yaxud başqa səbəbdən ağadan asılı vəziyyətə düşürdülər. Onları satmaq, bağışlamaq olmazdı. Əmək adamları dövlət, məbəd və fərdi təsərrüfatlarda işə cəlb olunurdular. Əmək adamları ilə müqayisədə qullar hüquqsuz vətəndaşlar idi. Qul danışan canlı, yeriyən alət hesab edilirdi (10, 225-243).

Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, qul əməyi Babil cəmiyyətində bir çox hallarda ailə üçün sərfəli olurdu. Buna görə ağa quluna sərbəstlik verirdi. Əvəzində qul ağaya görə, müəyyən ödəniş verməli olurdu. Beləliklə, qul müəyyən hallarda əmlaka malik olurdu. Müstəqil təsərrüfatla məşğul olması nəticəsində qul varlıqsaydı, onun bütün varı ağasının mülkü hesab olunurdu. Sərbəstliyə çıxmış, lakin əvvəlki kimi ağasının əmlakı hesab olunan qul ildə 12 şekel məbləğində ağasına gümüş verməli idi. Yeni Babilistan cəmiyyətində qulun qiyməti 60-90 şekel gümüşə bərabər olurdu. Sənətkar qulların qiyməti, peşəsi olmayan qullara nisbətən baha idi. Qul alınıb satılırdı, icarəyə verilirdi, girov qoyula bilərdi (18, 294-295).

M.A. Dandamayev əsərində bir quldarın öz qulunu mizd müqabilində bir aylığa işləməyə verdiyi barədə məlumat verir (3, 74). O, yenə öz əsərində məbədlərin də mizd müqabilində qullarını işləməyə verdikləri haqda məlumat verir (3, 76).

Yusif Yusifov əsərində göstərir ki, yeni Babilistan dövründə qullar bir sıra hüquqlara da malik idilər. Bu dövrdə, ailə və əmlakı olan müstəqil təsərrüfat saxlayan qulların xüsusi mülkiyyət sahibi olduqlarını bildirən möhürləri vardı. Onlara ailə saxlamaq, ev və əmlaka sahib olmaq ixtiyarı verirdilər. Qula müstəqil iş aparmaq tapşırılırdı.

Müqavilə bağlanan zaman onlar, şahid sifəti ilə də çıxış edirdilər. Bu cür müqavilələr adətən azad adamlar arasında bağlanılırdı. Yeni Babilistan dövründə əmlakın alınıb satılması, icarəyə verilməsi, girov qoyulması və sair

müqavilələr qullar tərəfindən də bağlanılırdı. Qul öz təsərrüfatında işlətmək üçün satın qul ala bilərdi. Eyni zamanda o, azad adamı muzzla işlədirdi. Varlı qul şəxsi azadlığa malik deyildi və azadlığı satın da ala bilmirdi. Çünki, o qulun azadlığa buraxılması ixtiyarı onun ağasına mənsub idi.

Ümumiyyətlə, qulların əksəriyyəti heç bir mülkiyyətə malik olmayıb bilavasitə saray, məbəd və ailə təsərrüfatında işlədilirdi. Ağır istismardan qurtarmaq üçün qullar etiraz əlaməti olaraq ağanın üzünə qaydır, iş görmür, təsərrüfata can yandırmırdılar. Bir çox hallarda qullar ağanın evindən qaçır-dılar, lakin onlar tapılıb geriyyə qaytarılırdı (18, 294-295). Hazırda Azərbaycan dilində işlənən quldur sözü də sahibinin yanından qaçmış və meşələrdə dağlarda gizlənən və soyğunçuluqla məşğul olan qullara deyilirdi ki, müasir günümüzdə bu ifadə soyğunçu mənasında işlənməkdədir.

Yusif Yusifov əsərində məlumat verir ki, köləliyin mövcud olması cəmiyyətin sosial və siyasi münasibətlərinə təsir göstərir və sinfi ziddiyyətləri kəskinləşdirirdi.

Məbədlərə mənsub sənədlərdə deyilirdi ki, məbəd qulları tez-tez narazılıqlarını bildirirdilər. Məbəd qulları həm çoxluq təşkil edir, həm də dəstə halında işləyirdilər. Buna görə onlar vəzifəli məbəd işçilərinin özbaşınalığına qarşı birgə çıxış edirdilər. Lakin qullar köləliyin ləğv edilməsi məsələsini irəli sürmürdülər. Babil, eləcə də Şərqi cəmiyyəti köləliyin mövcud olmasını adi hal hesab edirdilər. Buna görə bu istismar sisteminin ləğv olunması məsələsi qaldırılmırdı (18, 294-295).

Yeni Babilistan dövründə ölkədə xeyli peşə sahibi, sənətkar qullar vardı. Sənətkar qul əməyi məbəd, dövlət və böyük fərdi təsərrüfatlarda tətbiq olunurdu. Lakin sənətkarlıq sahəsində qul əməyi, azad peşə sahiblərinin əməyini sıxışdırıb aradan çıxara bilmədi. Sənətkarlıq istehsalında başlıca yeri azadların əməyi tuturdu. Məbəd və xüsusi şəxslər sənətkarlıq sahəsində olan ehtiyacı ödəmək üçün azad muzzdurların ixtisaslaşmış əməyindən istifadə edirdilər.

Yusif Yusifov əsərində məlumat verir ki, Yeni Babilistanda əsas qul mənbəyi müharibələr olmuşdu. Bununla bərabər azad babillilər arasında baş verən sosial dəyişikliklər, köləliyi müflisləşmiş adamlar hesabına da inkişaf etdirirdi. Azad adamlar borc əsarətinə düşürdülər. Borcunu ödəməyənlər qul vəziyyətinə salınırdı. Yeni Babilistan cəmiyyətində borc köləliyi dəyişilirdi. Borclu sələmçinin təsərrüfatında işləməli və borcunu ödəməli idi. Sələmçi onu kənara sata bilməzdi. O, azadlığını saxlayırdı. İşləməkdən boyun qaçırırdısa, sələmçi borclunu həbs edə bilərdi. Bəzi hallarda borclu öz övladını sələmçinin yanında girov qoyurdu. Bu uşaqlar sələmçinin təsərrüfatında qul kimi işləyirdilər. Uşaqlar öz əməyi ilə borcu ödəyə bilməsəydilər, onda sələmçi onları qul vəziyyətinə salmaq ixtiyarına malik olurdu. Həmin adam uzun müddət köləlik əsarətində saxlanılırdı. Yeni Babilistan dövründə muzzdlu azad əməyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq borc köləliyi məhdudlaşmışdı. Azad adamların əməyindən istifadə geniş tətbiq olunurdu (18, 296).

Bu dövrdə Asiya və Afrika ərəzilərini digər istiqamətlərdə, Hindis-

tanda e.ə. IV-III minillikdə, Bəlucistanda e.ə. III minillikdə, Urmiya gölü ətrafında quldar dövlətlər meydana gəlmişdi. Bir sıra ərazilərdə isə qəbilə və tayfalar daxilində icma münasibətlərinin uzun müddət davam etməsi, quldar dövlətlərin nisbətən gec e.ə. II- I minillikdə yaranmasına şərait yaratmışdır.

Həvil Həvilov əsərində məlumat verir ki, e.ə. II minillikdə Ərəbistanın cənub qərbində Mayın, Sabey, Himyar adlı ərəb mənşəli quldar dövlətlər meydana çıxmışdı. E.ə. V əsrdə bu quldar dövlətlər eyniadlı Yəmən dövlət birliyinin tərkibində birləşmişdilər (6, 341).

E.ə X əsrdə Suriyada quldar dövlət olan Dəməşq çarlığı təşəkkül tapmışdı (6, 323).

E.ə. I minillikdə Mesopotamiya ərazisində quldar dövlət olan Assuriya dövləti mövcud idi (6, 325). Asiya qitəsinin ucqarlarında e.ə. I minillikdə Koreya ərazisində quldar dövlət olan Çoson dövləti, e.ə. VII-III əsrlərdə Vyetnamın şimal vilayətlərində Vanlanq adlı quldar dövlət birləşməsi meydana gəlmişdir (6, 355-403). O cümlədən Mərkəzi Asiya və İran ərazisində e.ə. I minilliyin II yarısında, Qərbi Türkünstan ərazisində sinifli cəmiyyətin mövcud olduğu dövlətlər yarandı (15, 13).

E.ə. I minillikdə Azərbaycanın cənub ərazilərində Manna və Midiya adlı quldar dövlətlər meydana çıxdı.

Bununla da quldarlıq formasıyası Asiya və Afrika ərazilərində yaşayan xalqlar arasında tamamilə təşəkkül tapdı. Avropa qitəsində yaşayan xalqlar içərisində quldar dövlətlər I minillikdə yarandı.

Avropa və Amerika quldarlığı. Hər yerdə quldarlıq münasibətlərinin mövcud olduğu bir dövrdə, Avropada da köləlik yayılmış, bu haqda ilk yazılı məlumat Herodotun tarix əsərində bildirilmişdir. Herodot özünün Tarix əsərində bir neçə yerdə qullar haqqında məlumat vermişdir (22).

Avropa quldarlığı da Asiya və Afrikada olduğu kimi ümumi xüsusiyyətlərə malik idi. Köləliyin mənbəyi hərbi əsirlər, borc üzündən kölə olmuş azad adamlar, kölə doğulmuşlar, dəniz quldurluğu nəticəsində ələ keçirilmiş şəxslər idi. Avropa quldarlığının ən inkişaf etmiş əraziləri Roma və Yunanıstan olmuşdur. Y.Həsənov məlumat verir ki, XII əsrdə Romada etrusklar qul əməyindən istifadə edirdilər. İlk qullar hərbi əsirlərdən ibarət idi (7, 34). Ancaq nə qulların sayı, nə də onların vəziyyəti haqqında məlumat yoxdur.

A.Q.Bakşanina isə məlumat verir ki, e.ə XIV-XIII əsrlərdə Elladada qullar mövcud idi (1, 81).

Tarixçilərin bir çoxu Avropada quldarlıq quruluşunun geniş yayılmadığını, ancaq bəzi ərazilərində ibtidai icma quruluşunun quldarlıqla əvəz olunmasını yazırlar. Ancaq bir məsələni dəqiqləşdirmək daha doğru olar ki, dünyanın digər istiqamətlərində olduğu kimi, Avropada da ibtidai icma quruluşunu, icma cəmiyyəti əvəzlədi. Lakin icma cəmiyyəti formasıyaya çevrilə bilmədi. Azad icma münasibətləri quldarlıqla paralel şəkildə inkişaf etməyə başladı.

Avropanın bəzi əraziləri müharibələrə cəlb olunmayan əraziləri icma cəmiyyəti şəklində feodalizm dövründə də yaşamlarını davam etdirmişlər.

Müharibələrə cəlb olunan ərazilərdə isə quldarlıq quruluşu yarandı.

Roma və Yunanıstan müharibələrə fəal şəkildə qoşulduqlarına görə bu ərazilərdə quldarlıq quruluşu bərqərar oldu. Quldarlıq quruluşu ona görə əhəmiyyətli idi ki, bu zaman çalışan insanların əməyi maliyyə dəyəri vasitəsilə ödənilmirdi.

M.A.Dandamayev öz əsərində məlumat verir ki, Yaxın və Orta Şərqdə quldarlıq Yunan, Roma və Amerika quldarlığından fərqlənirdi. Burada qullar öz sahiblərlə işləyir və fəaliyyət göstərirdilər. Yaxın və Orta Şərqdə insan bir gün qul kimi satıla bilərdi, digər gün azad oluna bilərdi (3, 45). Məhz bunun nəticəsi idi ki, qullar Yaxın və Orta Şərq ərazilərində feodalizm dövründə bir çox dövlətlərin yaradıcıları idilər. Bunların sırasına Zəncilər, Eldəgizlər, Əy-yubilər, Tulunilər və s. göstərmək olar.

“Qədim Yunan tarixi” adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə XI-IX əsrlərdə Yunanıstanda ibtidai icma quruluşunu tamamilə quldarlıq əvəz etmişdi (27). Bununla da azad kəndli icmaları ilə birlikdə qulların da əməyindən geniş şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdı. Yunanıstanda qullardan təsərrüfat, sənət, inşaat ticarətin bütün sahələrində istifadə olunurdu. Bonqard Q.M. əsərində məlumat verir ki, qul Yunanıstanda danışan əmək alətləri statusunda idi (2, 92).

Bu dövrə aid məlumatlarda bildirilir ki, yunan polislərində hamının geniş şəkildə qullar əldə etməyə ixtiyarı çatırdı (8, 77) (Bir məsələni də yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, yunan polislərinin hər biri dövlət idi. Hazırda dünyada mövcud olan böyük şəhərlər də dövlət təmsalindədir.)

A.Q. Bokşanina Attikada, Afinada, Korində, Pantikapeyde, Sirakuzda və digər polislərdə çoxsaylı qulların olması barədə məlumat verir (1, 171).

Ancaq Yunanıstanda quldarlığın ən inkişaf etdiyi dövr e.ə VI-V əsrlərdə Yunan - Əhəməni müharibələrindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Demək olar ki, bu müharibələrdən sonra çoxlu sayda qullar əldə edilmişdi.

A.İ. Davatur öz əsərində yazır ki, Yunan - Əhəməni müharibələrindən sonra bütün şəhərlərdə qul bazarları var idi (4, 65). Müəllif yenə öz əsərində yazır ki, VI-V əsrlərdə Yunanıstanda hərbi əsir sözü qul sözü ilə eynilik təşkil edirdi (4, 28).

V.İ. Kuzişin isə öz əsərində e.ə VI-IV əsrlərdə Yunanıstanın inkişaf etmiş Afina, Korinf, Milet, Xios polislərində qul bazarlarının olması haqqında məlumat verir (11, 95). Bu qulların böyük əksəriyyəti Əhəmənilərlə müharibədə həbs edilmiş əsirlər idi. Onlar da azad icmaçılarla birlikdə çalışırdılar.

Bokşanina A.Q. öz əsərində yazır ki, Afinada azad vətəndaşlarla yanaşı qullar da təsərrüfatla məşğul olurdular (1 109).

Kuzişina V.İ digər bir əsərində göstərir ki, e.ə. V-IV əsrlərdə yunanlar özləri də kölə vəziyyətinə düşmüşdülər (12, 69-72).

Bu zaman Avropada, Romada mövcud olan quldarlıq münasibətləri də inkişaf edirdi.

E.ə VIII əsrdə latın tayfalarının birləşməsi nəticəsində Roma dövləti yaranmış, e.ə VI əsrdə Roma respublikası meydana gəlmişdi. Azad kəndli

təsərüfatları ilə yanaşı quldarlıq istehsal üsuluna əsaslanan təsərüfatlar üstünlük təşkil etməyə başlamışdı. Y.Həsənov öz əsərində məlumat verir ki, padşahlıq dövründə Romada köləlik var idi (7, 44).

Roma dövlətində qullar, quldar mülkədarlara məxsus təsərüfat, inşaat, ticarət və digər sahələrdə çalışırdılar.

Zamanla Roma klassik quldarlıq dövlətinə çevrildi. Məlum olduğu kimi buna səbəb olan amillər yenə müharibələr oldu. Romanın işğalçı müharibələri nəticəsində əsir düşən döyüşçülər qula çevrilir, Romanın tutduğu ərazilərdə isə kəndli icma təsərüfat sistemi qalmaqda davam edirdi. Bu kəndlilər torpaq münasibətlərinə cəlb olunsalar da hüquqsuz idilər. Roma sərkərdələri istila olunmuş ərazilərdə torpaq üzərində mülkədara çevrilirdilər. Torpaq sahibləri olan mülkədarlar, onlardan asılı vəziyyətə düşürdülər. Bu məhdud mülkədarlıq (feodalizm) idi.

«Проблема рабство в древнем Египте» adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə III əsrdən başlayaraq romalılarla birlikdə istila olunmuş bölgələr də vergi və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər (23).

Bununla bərabər olaraq Romada, torpaq üzərində quldarlıq münasibətləri də paralel şəkildə inkişaf edirdi. Bu torpaqlarda əsasən qullar çalışırdılar. Misal üçün Y.Həsənov Roma tarixçisi Katonun iri torpaq sahiblərindən yazdığını göstərir. Bunlar Latifundiya-iri təsərüfat adlanır və burada qul əməyindən istifadə olunurdu (7, 95).

“Romada quldarlığın tənəzüli. Xristianlığın meydana gəlməsi” adlı məqalədə məlumat verilir ki, e.ə V əsrdə Roma yeni ərazilər əldə etmək uğrunda qonşuları olan etrusklar, latınlar və başqa tayfalarla müharibələr aparırdı. E.ə IV əsrin ortalarında qazandığı qələbələr nəticəsində Roma İtaliyada güclü dövlətə çevrildi. Romanın latınlar (e.ə 340-338-ci illər), sammitlər, Epir çarı üzərində (e.ə 280-275) qələbələri nəticəsində Apenin yarımadasının 200 il davam edən işğalı başa çatdı. Roma (e.ə 264-e.ə 146-cı illərdə) Karfagenlə apardığı “Pun müharibələrində” qələbə qazanıb, Aralıq dənizinin qərbində hegemonluğu ələ keçirdi. E.ə II əsrdə Yunanıstan, Makedoniya Aralıq dənizi sahilinin bir çox ərazisi Romanın tərkibinə qatıldı (24). Çoxlu sayda qul əldə edildi. E.ə III-II əsrləri Roma quldarlığının tərəqqi etdiyi dövr kimi də qiymətləndirmək olar. Telmut Xyoflinq öz əsərində məlumat verir ki, e.ə III-II əsrlərdə Romanın apardığı müharibələr nəticəsində qulların sayı daha da artmışdı (17, 148).

Y.Həsənov yazır ki, Romada II əsrdən başlayaraq qulların amansız istismarı onların üsyanlarına səbəb olmuşdu. Qulların ilk çıxışı e.ə 198-ci ildə Lasiyada, e.ə 138-132-ci illər Sicilyada (7, 106-107), e.ə 132-129-cu illərdə Perqamda (7, 108-109), e.ə. 104 –cü ildə Sicilyada ikinci üsyan (7, 121), e.ə 74-71-ci illərdə Spartak üsyanı (7, 132-137) baş vermişdir.

E.ə I əsrdə Roma imperiyaya çevrildi. İnternet saytında məlumat verilir ki, I-II əsrlərdə Roma imperiyası ən qüdrətli zirvəsinə çatdı. Lakin II-III əsrlərdən başlayaraq, quldarlıq quruluşunda tənəzzül başlandı. Çünki qul əməyi

getdikcə əhəmiyyətini itirirdi, qul nəzarətsiz yaxşı işləmirdi. Qullar üçün yaxşı işləməyin əhəmiyyəti yox idi. Onlara, ancaq yemək və paltar verirdilər. Qullara nəzarətçilər, keşikçilər, quldarların özləri nəzarət edirdi. Quldarlıq təsərrüfatın inkişafı üçün əngələ çevrildi. Qul əməyinin daha sərfəli olmadığını quldarlar da başa düşürdülər. Buna görə də bəzi quldarlar qullara kiçik torpaq sahələri, əmək aləti, toxum, iş heyvanı verir, onlara ev tikməyə, ailə qurmağa icazə verirdilər. Belə qullara «daxmal qullar» deyirdilər. «Daxmal qullar» Romada yaranmışdı və quldarlıq quruluşunun tənəzzülü ilə bağlı idi. II əsrdə imperator Adrian qulu öldürməyi qadağan etdi. İri torpaq sahibləri öz torpaqlarını kiçik hissələrə bölüb azad kəndlilərə icarəyə verirdilər. Romada belə icarədarları kolonlar adlandırırdılar. Kolonlar öz əməklərinin nəticəsində maraqlı idilər. Qula nisbətən yaxşı işləyirdilər. II-III əsrlərdə qulları kolonlar əvəz etməyə başladı, onların sayı sürətlə artdı (24).

Bununla da Romada klassik quldarlıq sona çatdı. 395-ci ildə Roma imperiyası Qərb və Şərq imperiyalarına ayrıldı. 476-cı ildə Qərbi Roma imperiyası qotların hücumları nəticəsində süquta uğradı.

Quldarlıq quruluşunu torpaq üzərində məhdud mülkədarlıq dövrü (feodalizm) əvəz etdi. Bununla yanaşı, feodalizm dövründə də məişət quldarlığı qalmaqda idi. Həm şərq, həm də qərb ölkələrində məişət quldarlığı davam edirdi.

Ancaq quldarlığın inkişafının yeni mərhələsi Amerika quldarlığı ilə davam etdi.

Amerikada quldarlıq hələ hindu cəmiyyətinin dövründən mövcud idi. Bu quldarlıq əsasən məişət səviyyəsində inkişaf edirdi. Avropalılar Amerikaya gəldiyi zaman da bu münasibətlər davam edirdi. Averkieva Yuliya Pavlovna “рабство у индейцев Северной Америки” (Şimali Amerika hindularında quldarlıq) adlı əsərində yazır ki, ibtidai icma münasibətlərində olan qullar hindu cəmiyyətinin hüquqsuz üzvləri idi. Qul sahibləri qulunu sata, öldürə və qurban verə bilər, azadlıq bəxş edə bilərdi. Amerika hindularında qulun öldürülməsi sahibinin zənginliyinin əlaməti idi. Amerika hindularında qulların qurban verilməsi halı daha geniş yayılmışdı. Bayramlarda, yeni ev tikəndə qul qurbanı adəti daha geniş yayılmışdı (Bütün dünya xalqlarında yayılmış bu adət İsmayıl peyğəmbərin dövründən başlayaraq zamanla aradan qalxmışdır. Hazırda müsəlmanların qeyd etdikləri Qurban bayramının mahiyyəti də insanların nə qədər dəyərləli olmasını əks elətdirir) Müəllif yazır ki, Amerika hinduları qulları maral dərisinə, su sincabları dərisinə, avropalılar gəldikdən sonra isə onlara bir neçə adyala qullar satırdılar (19). «Рабство в США» məqaləsində bildirilir ki, Amerikada quldarlığın yeni mərhələsi 1619- 1865-ci illəri əhatə etməkdədir. Amerikaya ilk dəfə zənci qulları 1619-cu ildə ingilislər, Vircinyaya ştatına gətirmişdilər (25). Zinn Qovard əsərində bildirir ki, 1619-cu ildə artıq 1 mln qaradərili Afrikadan portuqal, ispan koloniyalarına, Cənubi Amerika və Karib bölgəsinə gətirilmişdi (21).

Avropa kölə tacirləri bu kölələri Afrikada mövcud olan qul bazarlarından

alır və yaxud həbs edirdilər. B. Devidson öz kitabında Afrika dövlətlərində qul ticarətinin olması haqqında məlumat verir (20).

Demək olar ki, kölə ticarəti Afrika dövlətlərində hələ qədim zamanlardan mövcud olmuş və yeni dövrdə bu ticarətin gəlirli olması nəticəsində əksər hissələrini əhatə etmişdir. Yeni dövrdə əksər Afrika dövlətlərinin gəlirləri içəri-sində kölə ticarətinin xüsusi payı var idi. Xarici Asiya və Afrika ölkələri tarixi əsərində bildirilir ki, fransızların Seneqal çayı mənsəbində, Branderburqun-Qızıl sahilə, (1675-ci ildə) yerləri var idi. Hollandiyanın müstəmləkələri də burada idi. İngiltərənin müstəmləkələri Qambi çayı mənsəbində, Syera –Leonədə, Qızıl sahilə, Laqos adasında və başqa yerlərdə idi. Bunlar ədviyyat, fil sümüyü, palma yağı, qızıl və kölə aparmaq üçün düzəldilmiş məntəqələr idi (5, 600).

Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi əsərində bildirilir ki, Kano, Katsina, Qobir, Zariya və s. dövlətlər kölə ticarətinin mövcud olduğu dövlətlər idi (5, 599).

Avropa koloniyalarının mövcud olduğu Amerika qitəsində qullar əsasən torpaq mülklərində və məişətdə çalışdırılmaq üçün gətirilirdilər. Bu zaman Amerika koloniyalarında qul sahibi olmayan və əsasən əkinçilik, maldarlıqla məşğul olan kəndlilər üstünlük təşkil edirdilər. «Работство в США» məqaləsində məlumat verilir ki, 1860-cı il göstəricilərinə görə Amerika ştatlarının 12 milyonluq əhalisinin 4 milyonu qullar idi (25).

Ancaq Amerika qitəsində quldarlıq münasibətləri uzun müddət davamlı olmadı. «Хронология отмены рабства в странах мира» məqaləsində bildirilir ki, 1683-cü ildə İspaniyanın koloniyası Çilidə, 18 may 1652-ci il Şimali Amerikada ilk ingilis koloniyası Roy-Aylenddə, Haitidə 1804-cü ildə, 1810-cu ildə Meksikada, 1824-cü ildə Mərkəzi Amerika respublikasında, 1830-cü ildə Uruqvayda, 1831-ci ildə Boliviya, 1853-cü ildə Argentinada, 1854-cü ildə Peru və Venesueledə, 1865-ci ildə ABŞ-da, 1886-cı ildə Kubada, 1888-ci ildə Braziliyada quldarlıq münasibətləri ləğv olunmuşdur (26).

Bununla birlikdə dünyanın müxtəlif dövlətlərində də mövcud olan qulçuluq münasibətlərinin ləğvi barədə də qərarlar verilmişdir. Yaponiya 1500-cü ildə, Çar Rusiyası 1723-cü ildə, Yunanistan 1822-ci ildə, Niderland 1814-cü ildə, Fransa və Danimarka 1848-ci ildə, Tunis 1846-cı ildə, Bolqarıstan 1879-cu ildə, Osmanlı imperiyası 1882-ci ildə, Koreya 1894-cü ildə, 1922-ci ildə Mərakeşdə, Əfqanıstan 1923-cü ildə, İraq 1924-cü ildə, İran 1928-ci ildə, Şimali Nijeriya 1936-cı ildə, Qatar 1952 –ci ildə, Səudiyyə Ərəbistanı 1962-ci ildə, Yəmən 1962-ci ildə, Birləşmiş Ərəb əmirlikləri 1963-cü ildə, Oman 1970-ci ildə, Mavritaniya 1981-ci ildə köləlik münasibətlərinin ləğvi barədə qərarlar vermişdir (26).

XX əsrə qədər davam edən quldarlıq münasibətləri özünü doğrultmadı. Buna səbəb olan amillər kənd təsərrüfatının və sənayenin inkişafı, muzzdlu işçi qüvvəsinə ehtiyacın çoxalması, dünyəvi qanunların meydana çıxması və s. amillər təsir etmişdir. Əvvəllər qul kimi fəaliyyət göstərən insanlar indi bərabər hüquqlu vətəndaşlara çevrildilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бокшанина А.Г. История древней Греции. М.: Высшая школа, 1972, 159 с.
2. Бонгард Г.М. Бонгард-Левина. Древние цивилизации М.: Наука, 1989, 333 с.
3. Дандамаев М.А. Рабство в Вавилонии. М.: Наука, 1974, 430 с
4. Даватур А.И. Рабство в Аттике VI-V вв. до н.э. Л.: Наука, 1980, 346 с.
5. Xarici Asiya və Afrika ölkələrinin yeni tarixi. Bakı: Azərbaycan dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyatı, 1962, 622 s.
6. Həvilov N. Dünya xalqları etnoqrafiyası. B.: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, 506 s.
7. Həsənov Y. Qədim Roma tarixi. Bakı: Maarif, 1975, 271s.
8. Из истории древнего мира и средних веков. Л.: Наука, 1956, 124 с
9. Qurani Kərim (Azərbaycan dilində tərcüməsi, tərcümə edən Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev) Bakı: Nurlar, 2016, 17 nəşr, Ən-Nur surəsi 18 cüz, 33 ayə, s.353, 626 s
10. Коростевцева М.А., Казнелсон И.С. Хрестоматия по истории древнего Востока. М.: Высшая школа, 1980, т.1, 430 с.
11. Кузьшин В.И. Античное классическое рабство. М.: МГУ, 1990, 346 с.
12. Кузьшин В.И. История древний Греции. М.: Высшая школа, 1986, 234 с
13. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası, Qayıbov və Eldarovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Sovet ensiklopediyası, 1979, III c., 599 s.
14. Снегуров И.Л., Франсов Й.П. Древний Египет. Л.: 1938, 340 с.
15. Türk xalqlarının tarixi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1994, hissə I (metodik göstərici), 75 s.
16. Тураев А. История древнего Востока. Л.: ОQIZ, 1935, 350 с
17. Телмут Хйюфлинг. Римляни – рабы гладиаторы. М.: Мысль, 1992, 380 с.
18. Yusif Yusifov. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 487 s.
19. Аверкиева Юлиа Павловна Рабство у индейцев Северной Америки. www.indiansworld.org.
20. Девидсон Б. Африканская работорговля (www://ec-dejavu.ru/s-2/Slavery.html)
21. Зинн Говард. Народная история США: с 1492 года до наших дней. М.: Вес-Мир, 2006, с. 37-55(www://ec-dejavu.ru/s 2/Slavery.html)
22. Heredot. Tarix. Bakı, 1998, I hissə, tərcümə edən Pənah Xəlilov, www.kitabxana.net.
23. Система Налогов в Древнем Риме // www.drevniy egipet. ru. 03.11.2015
24. Romada quldarlığın tənəzüli. Xristianlığın meydana gəlməsi // www.kayzen.az. 5 iyul, 2010
25. www.usa-info.com. // Рабство в США., 20.12.2010
26. Хронология отмены рабство в странах мира // www.taday.ru. 03.03. 2016
27. Qədim Yunan tarixi // www.worldpress.com. 2 iyun 2010

РАЗЛИЧИЯ В ФОРМАЦИЯХ

И.Дж.АМИРЛИ

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья посвящена IV тысячелетия формирования рабства вплоть до XX века. В таких стран как Азия и Африка, западноевропейские страны, Америка, сам процесс формирования рабство было изучено, проанализирована. В данной статье была сделана предпосылка попытки взаимосвязи рабовладельческой фармации меж этими регионами. В подготовке этой статьи были использованы интересные источники, такие как азербайджанские, турецкие и российские, далее были использованы интернет ресурсы.

Ключевые слова: Рабовладения, рабства, феодализм, натуральное хозяйство, формация

THE DIFFERENCES IN FORMATIONS

I.J.AMIRLI

SUMMARY

The presented article covers the period from the IV millennium B.C. to the XX century. The article analyzes the establishment and development of the relations of slavery in the countries of Asia and Africa as well as Europe and America. Besides, the slavery formations and relations in other world countries are studied and summarized. The author has referred to Azerbaijani, Turkish and Russian materials and internet resources.

Key words: Slavery, slave, feudalism, natural economy, formation

UOT 94 (479.24)**ELXANI ORDUSUNDA HƏRBİ VƏZİFƏLƏR
(İNGİLİSDİLLİ TARİXŞÜNASLIQ ÜZRƏ)****N.P.NƏSİROV*****Bakı Dövlət Universiteti******Nurlan.pasha@gmail.com***

Hülakü xan rəhbərliyində türk-moğol ordusunun Yaxın və Orta Şərqdə etdiyi yürüşün nəticəsində mərkəzi Azərbaycan olan Elxanilər dövləti yarandı. Məqalədə bir əsr mövcud olmuş bu ulus dövlətin hərbi sistemi və bu sistemdə mövcud olan hərbi vəzifələr ingilisdilli tədqiqat əsərləri və son dövrdə elmi dövriyyəyə cəlb edilmiş tədqiqat işləri əsasında araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Elxani dövləti, hərbi vəzifələr, ingilisdilli tarixşünaslıq

Türk-moğol yürüşləri nəticəsində Yaxın və Orta Şərqdə yaranmış Elxanilər (Hülakülər) dövləti bölgənin hərbi və inzibati quruluşunda olduqca əhəmiyyətli rol oynamışdır. Tarixşünaslıqda bu dövlətin tarixinin ayrı-ayrı tərəfləri araşdırılmış və dəyərli elmi əsərlər ərsəyə gətirilmişdir. V.V.Bartold, B.Spuler, V.İ.Petruşevski, Ə.Ə.Əlizadə, V.Z.Piriyev və başqa müəlliflər mövcud tədqiqat işlərində Elxanilərin dövlət quruluşu və idarətmə sistemindən bəhs edərkən hərbi sistemlə bağlı müəyyən məlumatlar vermişlər. Problemlə bağlı ingilisdilli tarixşünaslığa baxdığımız zaman Elxanilər dövlətinin hərbi sistemə Moğol imperiyasının hərbi sistemi ilə bağlı tədqiqat əsərlərində toxunulmuş və mövzunun xüsusi şəkildə tədqiqinə dair bir sıra məqalələr həsr edilmişdir.

Dövrün əsas qaynaqlarını təhlil edən tarixçilərin fikrincə Elxanilər dövlətinin hərbi sistemi dövlətin yarandığı illərdən başlanaraq Moğol dövlətində mövcud olan hərbi sistem və qaydalara uyğun olaraq təşkil edilmişdir. Belə ki, XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiya bozqırlarında dağınıq halda yaşayan və köçəri həyat tərzini sürən moğol tayfalarını vahid halda birləşdirən Çingiz xan (1206-1227) özündən əvvəlki türk xanədanlıqlarında mövcud olan ənənəvi hərbi idarətmə üsulunu mənimsəyərək güclü ordu yaratmağa nail oldu. Bunun ardınca o, inzibati və hərbi idarəçilik qaydalarını özündə əks etdirən Yasa (Yasaq və ya Yosun –N.N) adlı qanunlar külliyyatına əsaslanaraq moğol ordusunu onluq, yüzlük, minliklərə böldü. Çingiz xanın ölümündən sonra onun yaratdığı hərbi-inzibati sistem işğal olunmuş ərazilərdə yaranmış müstəqil ulus dövlətlər-

də də tətbiq olundu.

Tədqiqatçılar Elxani dövlətinin mülki idarəçilik sisteminin əvvəlcə Moğol dövlətinin hərbi köçəri idarəçilik sistemi əsasında təşkil olunduğunu və bu sistemin zamanla tabe edilmiş xalqların otraq idarəçilik sisteminə uyğunlaşmasını qəbul edirlər. Lakin mülki idarəçilikdən fərqli olaraq, Elxanilər dövlətinin hərbi və inzibati idarəçiliyi Moğol dövlətinin ənənəvi idarəçilik prinsipindən uzaqlaşmamış və dövlətin süqutuna qədər öz təsirini qoruyub saxlamışdı. Bu özünü hərbi sistemdə mövcud olan vəzifələr və vəzifələrin iyerarxiyasında aydın şəkildə göstərmişdir.

Moğol hərbi sistemində olduğu kimi Hülakü dövlətinin ordusuna başçılıq edən hərbiçilər moğol hərbi feodal aristokratiyasının əsası hesab edilən *noyan* ünvanlı əmirlər idi. Elxanilərin son dövrünə aid qaynaqlarda noyanların ən yüksək mövqeyə sahib olan qrupu *ulus əmirləri* adlandırılır. Bu əmirlər adətən dörd nəfərdən ibarət olur və dövlətin əsas dayaqları hesab edilirdilər. Moğol Ensiklopediyasının tərtibatçısı Kristofor Atvudun fikrincə moğol ordu birliklərinə rəhbərlik edən noyanlar adı moğol hərbiçilərdən yuxarı, Çingiz xan uruğdan (nəsl, oğlanları, qardaşları –N.N) aşağı mövqeyə sahib idilər [3, 412].

Elxanilər dövlətində köçəri-feodal hərbi aristokratiyasını təşkil edən noyanlar istər xarici siyasətdə, istərsə də, daxili siyasətdə müəyyən vaxtlarda əsas söz sahibi idilər. Belə ki, onlar müharibə zamanı dövlətin hərbi qüvvələrinə rəhbərlik etməklə yanaşı, daxili siyasət məsələlərində də güclü təsirə malik idilər. Dövrün qaynaqlarından bəlli olur ki, hərbiçi əmirlər Elxani hökmdarlarının taxtdan salınması və yeni hökmdarın taxta çıxarılmasına da ciddi təsir göstərirdilər. F.Rəşidəddinin “Camiüt-təvarix” adlı əsərində verdiyi məlumata görə Abaqa xan (1265-1282) dövründə Samaqar, Baynal, Süləmiş, Çoban, Sultan, Əhməd Təküdər (1282-1284) zamanında Alınacaq Noyan, Arqun xan (1284-1291) dönəmində Əmir Buğa, Keyxatu xan (1294) zamanında Əmir Qurmuş, Əmir Çoban, Qazan xan (1295-1304) zamanında Novruz kimi qüdrətli noyanlar olmuşdur [11]. M.Uyarın araşdırmalarına görə Elxanilər dövlətində Olcaytu Xudabəndəyə (1304-1316) qədər noyanlar mülki aristokratiyadan da yüksək nüfuz və hüquqa sahib idilər. Müəllif Kaşaninin əsərinə istinadən belə nəticəyə gəlir ki, Hülakü (1258-1265) və Abaqa xan zamanında mülki işlərə rəhbərlik edən vəzirlər Elxanla görüşmək üçün hərbiçi əmirlərlə məsləhət etməli və icazə almalı idilər [12, 39]. V.Piriyevin fikrincə isə ulus əmirləri ən yüksək hərbi feodal aristokratiyasının təmsilçiləri ilə mülki bürokratiya rəhbəri olan vəzirlər arasında mövqe mübarizəsində XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində vəzirlərin üstünlüyü ələ alması keçici proses olmuş XIV əsrin ikinci yarısında ulus əmirləri nəinki vəzirləri, hətta elxanları da üstələməklə dövlətin faktiki hakiminə çevrilmişdilər [10, 321].

Elxanilər dövlətində inzibati və hərbi vəzifələri öz əllərində cəmləşdirən noyan və ya ulus əmirləri ilə yanaşı, hərbi işlər üzrə müxtəlif vəzifələr yerinə yetirən hərbiçilər də var idi. Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə qaynaqlarda *amarət* adlanan bu hərbi sistemdə: *şahnə (şihnə), inaq, bukavul, yasavul,*

yurdcı, bularğuçı, tavəçi, kütval və b. vəzifələr var idi.

Bu hərbi vəzifələrdən biri moğolların Yaxın və Orta Şərq yürüşlərindən öncə Səlcuqlular dönəmində mövcud olmuş *şəhnə və ya şihnənidir* [5,437-438]. Şəhnə moğollar tərəfindən işğal edilmiş və ya tabe edilmiş məntəqəni, xüsusilə şəhərin hərbi idarəçiliyini yerinə yetirən hərbiçilər idi. Bu vəzifənin tam olaraq mülki və ya hərbi vəzifə olması haqqında tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı vardır. Belə ki, şəhnə istilahnın izahına M.Naxçıvaninin “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” əsəri əsasında münasibət bildiren V.Piriyevə görə şəhnəlik hərbi-inzibati olmaqla şəhər rəisi, başçısı hesab olunurdu. Həmçinin müəllif moğol dövründə mövcud olan baskak vəzifəsi ilə şəhnənin eyni vəzifələr olduğunu qeyd edir [10].

Şəhnə vəzifəsini moğollarda olan baskak və daruğaçı vəzifələriylə müqayisə edən Donald Astrovskiyə görə şəhnə, daruğaçı və baskakdan fərqli olaraq moğollara müqavimət göstərməyən və dinc yolla təslim olan şəhərlərin idarəçiliyinə təyin edilirdi [9, 273-274]. A.Lambtonun fikrincə isə şəhərin hərbi hakimi olan şəhnənin funksiyası şəhərdə ictimai asayiş təmin etmək, yolları quldur hücumlarından qorumaq idi [5, 438].

Elxanilər dövründə mövcud olan *bukavul* hərbi vəzifəsi xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Əvvəllər süfrə işlərinə və yeməyin dadına baxan kimi xidməti vəzifəni ifadə edən bu istilah zaman keçdikcə hərbi vəzifəyə çevrilmişdir. Ç.Melvillin araşdırmalarına görə bukavul döyüş zamanı əldə edilmiş qənimətin bölünməsi işini yerinə yetirməli və qərarları ilə hökmdarı məmnun etməli idi [7, 155]. M.Uyarın fikrincə isə qurultay və toy zamanı yasavulla birlikdə feodal hərbiçilərin yerlərinin müəyyən edilməsi və iyeərxiyanın pozulmaması işinə də bukavul nəzarət edirdi [12, 41]. V.Piriyevin araşdırmalarına görə bukavul XIII–XIV əsrlərdə çox böyük hərbi vəzifə hesab edilir və baş əmir istisna olmaqla bütün hərbi heyət ona tabe idi [5, 323]. H.Naxçıvaninin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Elxani ordusunda bukavul-i tümən, bukavul-i hezara, bukavul-i sede adlı hərbi vəzifələr mövcud olmuşdur [12, 41]. D.Morqanın araşdırmalarından aydın olur ki, Elxanilərin son dövrlərində geniş istifadə olunan bukavul termininə sonrakı Cəlairlər dönəmində, hətta XVII əsrdə J.Şardenin səyahətnaməsində saray mətbəxinə nəzarət edən şəxs kimi də rast gəlinir [8].

Dövrün qaynaqlarında az rast gəlinən *yasavul* hərbi vəzifəsi Elxani ordusunda xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Adından da gördüyü kimi türkcə yasaq sözündən əmələ gələn bu hərbi vəzifəni icra edən hərbi qulluqçunun əsas iş hərbi yürüşlər zamanı bütün hərbi birləşmələr üçün döyüş mövqelərini müəyyən etmək, əmir və döyüşçüləri həmin yerə gətirmək və onların öz mövqelərini tərk etməmələrinə nəzarət etmək idi. Tədqiqatçıların fikrincə yasavul həm də bukavulla birlikdə qurultay və toyların təsis edilməsi və bu zaman elxanın buyruqlarının da təbliği vəzifəsini yerinə yetirirdi [12, 42].

Elxani hərbi sistemində önəmli görünlərdən birini də tavəçilər yerinə yetirirdilər. Tavəçi sözü cağatay türkcəsində “sayı sayan, əsgər toplayan, müfəttiş, zabıt, dəllal” kimi mənaları ehtiva edir. Əsasən Elxanilərin son dövrü və

Teymuri məxəzlərində tez-tez adı çəkilən bu hərbi vəzifəli şəxslər ordu üçün əsgər səfərbər edir, ordunun nizam və intizamına nəzarət funksiyasını yerinə yetirirdi. Bununla yanaşı qaynaqlarda tavaçının savaşı zamanı hökmdarla ordu komandanları arasında vasitəçilik etməsi faktlarına rast gəlinir. M.Uyarın araşdırmalarına görə tavaçilərin üzərinə düşən vəzifələrdən biri edam cəzalarının yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək idi [12, 42]. V.Bartoldun fikrincə isə tavaçilər qurultayların keçirilmə yeri və vaxtı haqqında əmirlərə əvvəlcədən xəbər verirdi [1, 50].

Elxani hökmdarlarının hərbi məsələlərdə ən yaxın məsləhətçisi mənbələrdə türkcə ünvan daşıyan *inaq* və ya *inaklar* hesab edilirdi. C.Klauson bu sözün etimologiyasından çıxış edərək “inanmaq, güvənmək” mənasını daşdığı və əski türk xaqanlıqlarında mövcud olan *yınal* ünvanı ilə oxşar olduğunu bildirir [4, 182]. V.Piriyevin fikrincə inaqqlar hökmdarın məsləhətçisi, konsultantı olmuş və hər bir elxanın bir neçə inaqı olmuşdur [5, 323].

Qaynaqlarda elxanların yaylaq-qışlaq vaxtlarında, ov mərasimləri zamanı iştirak edən nüfuzlu hərbi-feodallar əmirləri üçün yerlərin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsini *yürdçi* və ya *yurtçi* adlı hərbiçilərin yerinə yetirdikləri məlum olur. Rəşidəddinin verdiyi məlumatlara görə, Hülakü xan zamanında bu vəzifəni Mınke xaqan tərəfindən onunla birlikdə gələn Qara Yurtçi adlı əmir yerinə yetirirdi [11, 55]. M.Uyar H.Naxçıvaniyə istinadən məlumat verir ki, yurtçinin bütün dövlət mənsublarının padşahın çadırını görəcək şəkildə yerləşdirməsinin vacib olduğunu bildirir. Bundan əlavə, yurtçi bu yerləşmələri məxfi şəkildə saxlamalı idi [12, 41]. V.Piriye və görə bu hərbi vəzifə hökmdarın fərmanı ilə təyin olunurdu [5, 325].

Moğolların yaylağa və ya qışlağa köçdükləri zamanı, eləcə də döyüşlərdən sonra tərک edilmiş ərazini və ya döyüş meydanını təftiş edərək yaralanmış əsgərləri, itən əşyaları, heyvanları aşkar etmək, toplamaq və sahibinə qaytarmaq vəzifəsini *bularğuçi* və *balarğurçi* adlı hərbiçilər yerinə yetirirdi. Naxçıvanının verdiyi bilgilərdən də məlum olur ki, bu vəzifə təkcə hərbi deyil sivil xarakter də daşıyırdı. Belə ki, bularğuçi adlı şəxslər itən əşyaların tapılması üçün müəyyən edilmiş vəzifə idi.

Qalaların mühafizəsi də müəyyən hərbiçilər tərəfindən həyata keçirilirdi. Elxani ordusunda bu vəzifəni *kütvallar* icra edirdi. Hindcə kota-qala, palaqoruyan sözlərindən əmələ gələn bu hərbi vəzifə M.Uyarın fikrincə çox güman ki Sultan Mahmud Qəznəvi (998-1030) zamanında İran coğrafiyasına gətirilmişdir [1, 40]. Moğol və Elxanilər dövrünə aid qaynaqlarda bu istilah yenidən hərbi vəzifə kimi müşahidə olunmuşdur. Rəşidəddin Abaqa xan dövründə Ağbəy adlı əmir Amüyə qalasının kütvallı olmuş və Cağatay xanlığının yürüşlərindən qalanı mühafizə etmişdir [11, 536].

Beləliklə, dövrün qaynaqlarından faydalanaraq Elxani hərbi sistemində mövcud olan müxtəlif hərbi vəzifələr tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən qədər araşdırılmışdır. İngilisdilli tarixçilərin qənaətinə Moğol istilaları və Elxani dövlətinin yaranması ilə yeni hərbi vəzifələr yarandı və bu vəzifələr daha sonra

yaranaq Şərq dövlətlərin hərbi sistemi tətbiq olunmağa davam etdirildi. Bu hərbi vəzifələrdən ən üstünü hesab edilən və dövlətin sütunları adlandırılan noyan və ya ulus əmirləri nəinki hərbi sistemdə, eləcə də dövlətin inzibati-idarəçilik və elxanların taxt-taclarının əldə saxlanılmasında əsas rola sahib idilər. Bu hərbi-inzibati idarəçilik sistemi Elxanilər dövlətinin müəyyən qədər güclənməsinə səbəb olsa da hökmdarların mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsinə mane olurdular. Bu da nəticədə dövlətin mərkəzləşmə siyasətinə mane olur və süqutunu sürətləndirirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Бартольд В.В. Сочинения, Том II, ч. II. М.: Наука, 1964, 657 с.
2. Bertold Spuler. İran Moğolları.(çeviri. Cemal Köprülü). Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara: 2001, 580 s.
3. Christopher P. Atwood. Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire. New York: 2004, 676 p.
4. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford at the Clarendon Press, London: 1972, 1034 p.
5. Lambton K.S. "Shihna", Encyclopedia of İslam (Second Edition). p.437-438.
6. Lane G. Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran. A Persian Renaissance, Routledge Curzon, London: 2003, 330 p.
7. Melville C.P. "The Keshig in Iran: the survival of the royal Mongol household," in Komaroff (ed.), Beyond the Legacy of Genghis Khan, Brill-Leiden, Boston: 2006, 651 p.
8. Morgan D.O. 'Bokavol.' In Encyclopaedia Iranica, edited by Ehsan Yarshater. London and New York: Routledge & Kegan Paul. 1990
9. Ostrowski D. The Tamma and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, v, 61, No 2, 1998, p.262-277.
10. Piriye V.Z. Azərbaycan XIII – XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 458.s
11. Rashiduddin Fazlullah's Jami' u't-Tawarikh. Compendium of Chronicles: A History of the Mongols (English Translation & Annotation by W.M. Thackston). VolIII, Harvard University, Dept of Near Eastern Languages and Civilizations. 1998, 819 p.
12. Uyar.M İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askerî Yetkililer ve Nitelikleri, // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi\\ 49, 1, 2009, s.33-47.

ВОЕННЫЕ ЧИНОВНИКИ В АРМИИ ГОСУДАРСТВА ХУЛАГУИДОВ (АНГЛОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОРИОГРАФИИ)

Н.П.НАСИРОВ

РЕЗЮМЕ

После вторжения турецко-монгольских племен под командованием Хулагу-хана было создано государство Хулагуидов, которое в центре Азербайджана. В статье мы попытались исследовать историю военной системы и военной должностных лиц в государство Хулагуидов государство на основе англоязычной историографии и современные исследования работы.

Ключевые слова: Государство Хулагуидов, военный чиновник, англоязычные историографии

**THE MILITARY OFFICIALS IN THE ILKHANATE ARMY
(ENGLISH-LANGUAGE WORKS)**

N.P. NASIROV

SUMMARY

After the Turkish-Mongolian invasion of the Near and Middle East under the command of Hulagu Khan Ilkhanate state the center of which was Azerbaijan was established. The paper investigates the history of the military system and military officials in the Ilkhanate state on the basis of English-language historiography and modern research works.

Keywords: Ilkhanate, military official, English-language works

UOT 93/99**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN
İQTİSADİ-SOSIAL PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ
İSTİQAMƏTLƏRİ (2004-2014-cü illər)****G.R.ADIGÖZƏLOVA**
Sumqayıt Dövlət Universiteti
adigozelli.87@mail.ru

Ümummilli lider Heydər Əliyevin yolunu müvəffəqiyyətlə davam etdirən Prezident İlham Əliyev hər il qaçqın və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə dövlət proqramından irəli gələn işlərin görülməsi, sosial durumlarının yaxşılaşdırılması istiqamətində uğurlu tədbirlər yerinə yetirir.

Açar sözlər: Sosial proqram, sosial təminat, gəlirlər, məcburi köçkün, inkişaf

İşsizliyin və yoxsulluğun Azərbaycanda yaranma səbəblərindən biri də torpaqlarımızın 20 faizinin işğal altında olması, minlərlə vətəndaşımızın öz yurd-yuvalarından didərgin düşməsi amilidir. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə bu qədər qaçqın və məcburi köçkünlərin olması həm iqtisadi, həm də siyasi cəhətdən geriləməyə səbəb olan amillərdəndir. Məhz bu məsələləri nizamlamaq üçün dövlətimiz tərəfindən 1999-cu il 8 iyul tarixində “ Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı qəbul edilmişdir [1, 9]. Bu qanunun qəbul edilməsi Azərbaycan Respublikasında məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin məskunlaşdırılması, sosial müdafiəsi tədbirlərini və bununla əlaqədar dövlət orqanlarının vəzifələrini müəyyənləşdirməyə əsas verən amil oldu. Məcburi köçkün – xarici hərbi təcavüz, müəyyən ərazilərin işğalı və ya mütəmadi atəş altında saxlanması nəticəsində Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olub ölkə hüdudlarında başqa yerə köçmüş şəxslər hesab olunur. Ermənistan Respublikasında və başqa dövlətlərdə aparılan etnik təmizləmə nəticəsində daimi yaşayış yerlərini tərk edib Azərbaycan Respublikasına gəlmiş və daimi məskunlaşmamış şəxslər məcburi köçkünlərə bərabər tutulurlar [2, 87].

Ən vacib məsələlərdən biri məcburi köçkünlərin yaşayış sahəsi ilə təmin edilməsidir. Məcburi köçkünlərin məskunlaşdırılması müvafiq icra hakimiyyəti

orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Məskunlaşdırma məqsədilə yaşayış üçün yararlı olan və yararlı hala salınması mümkün olan yaşayış, inzibati və yardımçı binalardan, habelə digər binalardan istifadə edilə bilər.

Məcburi köçkünlərin sosial təminat və sosial müdafiəsi məsələsi də çox aktual problemlərdən biridir. Məcburi köçkünlərin iş stajı və əmək haqqı barədə sənədləri olmadıqda, onlara pensiya “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda müəyyən edilmiş qaydada təyin edilir. Məcburi köçkünlərə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə sosial sığorta ödəmələri iş stajından asılı olmayaraq, əmək haqlarının tam həcmində ödənilir. Məcburi köçkünlərə göstərilən yardımlar arasında maddi yardımları unutmamaq olmaz. Bu məsələ bu gün də təkmilləşməkdə davam etməkdədir. Məcburi köçkünlərin birdəfəlik və mütəmadi pul yardımları, ərzaq və sənaye məhsulları ilə təmin edilməsi müvafiq icra strukturunun müəyyən etdiyi qaydada müəyyənləşdirilir. Hüquqi və fiziki şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar məcburi köçkünlərə maddi və digər humanitar yardımların göstərilməsində, onlarla müəyyən dialoqlar keçiməkdə müstəqilliyə malikdirlər.

Məcburi köçkünlərə tibbi xidmət bilavasitə məskunlaşdıqları ərazidə yerləşən tibb müəssisələri tərəfindən göstərilir. Yaşayış məntəqələrindən kənarda qalan düşərgələrdə məskunlaşmış məcburi köçkünlərə tibbi xidmət müvafiq icra hakimiyyəti və onların ixtisaslaşmış orqanları tərəfindən müəyyən edilir. Məcburi köçkünlərin təhsil hüquqlarının qorunması, eləcə də həyata keçirilməsi ən diqqətə cəsarət məsələlərdən biridir. Yaşayış üçün əlverişli məntəqələrdən kənardə qalan düşərgələrdə məskunlaşmış məcburi köçkün uşaqlarının məktəbəqədər və ümumi orta təhsili müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təhsil standartlarına uyğun olaraq təşkil edilir. Ümumtəhsil məktəblərində oxuyan məcburi köçkün uşaqlar dərslərlə və dərslərlə əvəzlənərək, məktəbdən təmin olunurlar. Mənzil kommunal xidməti güzəştlər məcburi köçkünlərə ayrılan güzəştlər arasında mühüm yer tutur. Bu da o deməkdir ki, məcburi köçkünlər mənzil və kommunal xidmətlər (su təchizatı, qaz, elektrik enerjisi və s.) və telefondan istifadə (şəhərlərarası və beynəlxalq danışıqlar istisna olmaqla) haqqını ödəməkdən azad olunublar [3, 61].

Bu sahədə islahatlar Cənab Prezident İlham Əliyevin də daim diqqət mərkəzində olmuş və bu məsələyə xüsusi fikir vermişdir. Bunun da nəticəsi olaraq, 2004-cü il 1 iyulda imzalanmış sərəncamı nümunə göstərmək olar; “Qaçqın və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”. Ermənistanın təcavüzkar və işğalçı siyasəti nəticəsində öz yurd yuvalarından didərgin salınmış insanların həyatı, xüsusən də sosial müdafiəsi, mənzil təminat sistemi ən aktual məsələlərdəndir. Azərbaycanın işğal altında olan torpaqları azad edilənə və didərgin düşmüş vətəndaşları öz yurdlarına qayıdana qədər çadır düşərgələrində, dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında və yaşayış üçün yararsız yerlərdə məskunlaşmış soydaşlarımızın mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən “Qaçqın və məcburi köçkün-

lərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı” imzalandı [9, 3].

"Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin 21 fevral 2011-ci il tarixli "Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı"na əlavələr edilməsi haqqında sərəncam bu sahədə sosial müdafiənin yeni mərhələsindən xəbər verir [8, 2].

Eləcə də Cənab Prezident tərəfindən aidiyyəti olan dövlət orqanlarına tapşırıldı ki, məcburi köçkünlər öz doğma yurdlarına qayıdana, həmçinin müvəqqəti yaşamaq məqsədilə yeni qəsəbələrə və evlərə köçürülənədək mülkiyyətindən asılı olmayaraq, 1992-1998-ci illərdə müvəqqəti məskunlaşdıqları ictimai binalardan, mənzillərdən, torpaq sahələrindən və digər obyektlərdən çıxarılması hallarına yol verməsinlər. Həmçinin özəl müəssisə, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin rəhbərlərinə tapşırıq verildi ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin işlə təmin olunması və təhsil haqqının ödənilməsində güzəştlər edilsin.

Yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və müvəqqəti məskunlaşma sahəsində Dövlət Proqramına uyğun olaraq, Bərdə, Ağcabədi rayonları ərazisində və Bərdə rayonu ərazisində dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında müvəqqəti yerləşdirilmiş 3674 məcburi köçkün ailəsi üçün həmin rayonun ərazisində, Kəlbəcər rayonundan olan 149 məcburi köçkün ailəsi üçün Bərdə rayonu ərazisində, Laçın rayonundan olan 37 məcburi köçkün ailəsi üçün Ağcabədi rayonu ərazisində Laçın qış yataqlarında elektrik enerjisi, su təchizatı, təhsil, səhiyyə və digər zəruri sosial-texniki infrastrukturunu olan yeni qəsəbələr salınmışdı.

Bərdə və Ağcabədi rayonları ərazisində bütün çadır düşərgələrinin ləğv edilməsi, Saatlı, Sabirabad və İmişli rayonları ərazisində dəmir yolu üzərindəki yük vaqonlarında Füzuli rayonundan olan 2104, Cəbrayıl və digər rayonlardan olan 2109 məcburi köçkün ailəsi üçün Biləsuvar rayonu ərazisində, Ağdam rayonundan olan 35 məcburi köçkün ailəsi üçün həmin rayonun ərazisində, Mingəçevir, Yevlax, Goranboy, Şəki, Saatlı, İmişli, Füzuli, və digər rayonların ərazisində fin tipli qəsəbələrdə məcburi köçkün ailələri üçün qəsəbələrin hazırlanıb istifadəyə verilmişdir. Beyləqan rayonu ərazisində Xocavənd rayonuna məxsus qış yataqlarında məskunlaşmış və çətin şəraitdə yaşayan, Goranboy rayonunun Yuxarı Ağcakənd ərazisində Xocalı rayonundan olan ailələr üçün yeni qəsəbələrin salınması mühüm hadisə idi.

Bakı, Sumqayıt və digər şəhərlərində, rayonlarında məcburi köçkünlərin müvəqqəti sıx məskunlaşdıqları və təmirə daha çox ehtiyacı olan 268 obyektin (yataqxana, ictimai bina, sanatoriya, sağlamlıq düşərgələri və.s) infrastrukturunun yaxşılaşdırılması bağlı təmir-tikinti işlərinin aparılması həlli vacib məsələlərdən idi [5, 71].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının, Füzuli, Ağcabədi, Ağdam, Tərtər, Tovuz, Qazax və Gədəbəy rayonlarının işğaldan azad olunmuş və müharibə zamanı zərər dəymiş yaşayış məntəqələrində bərpası başa çatdırılmamış evlərin, sosial və texniki infrastrukturunun, tarix və mədəniyyət müəssisələrinin, tarixi abidələrin yenidən siyahıya alınması və təmir-tikinti işlərinə başlanılması apa-

rılan tədbirlərin uğurlu davamını göstərir.

Bütün bu görülən tədbirlərin nəticəsi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 31 oktyabr tarixli 2475 nömrəli sərəncamı ilə edilmiş əlavələrin icrası nəticəsində məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq həddi 74%-dən 25%-ə enmişdir. Təkcə dövlət investisiyası hesabına Sabirabad, Saatlı, Xaçmaz və Ağcabədi rayonlarında məskunlaşan məhsəti türkləri üçün 49 tikintisi yarımçıq qalmış evlər tamamlanmış və oraya yerləşdirilmişdir [6, 43].

BMT-nin “Ümumdünya Ərzaq Proqramı” təşkilatının Azərbaycanda ərzaq yardımı üzrə proqramı 2008-ci ilin sonunda başa çatdığına görə, indi məcburi köçkünlərə humanitar yardımdan daha çox sosial layihələrin inkişaf etdirilməsi vasitəsilə təsir göstərilir. Bayram günlərində, xüsusi əlamətdar günlərdə nazirlik, komitə, qeyri-hökumət təşkilatları, özəl şirkətlər tərəfindən 1 il ərzində 3,5 milyon manat müxtəlif yardımlar edilmişdir. Ölkəmizdə 72 beynəlxalq humanitar və bu sahədəki inkişaf təşkilatları tərəfindən 30 milyon ABŞ dolları həcmində müxtəlif yönümlü layihələr həyata keçirilməkdədir. Dünya Bankı və Azərbaycan hökuməti arasında imzalanmış kredit Sazişinə görə 2009-cu ildə MKSİF tərəfindən 107 icma mikro-layihəsi qeydiyyatla alınmışdır.

2011-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Goranboy rayonu, eləcə də Ağcabədi rayonunda Taxtakörpü adlanan ərazidə məskunlaşan məcburi köçkün ailələri ilə görüşüb yaxından tanış olmuşdur. Şəki və Bərdə rayonlarında 866 məcburi köçkün ailəsi üçün dörd beşmərtəbəli bina tikilib istifadəyə verilmişdir. Öz yurd yuvalarından didərgin düşmüş həmvətənlərimizin problemləri ölkəmizin gündəlik qayğısına çevrilmişdir. Görkəmli dövlət xadimi kimi Heydər Əliyev, demək olar ki, bütün beynəlxalq tədbirlərdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsini və zəbt olunmuş torpaqların azad olunmasını, soydaşlarımızın öz yurd -yuvalarına qayıtmasını dövlətimizin bir nömrəli problemi adlandırmışdı. Hətta ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan neft strategiyasından əldə olunan ilkin gəlirlər belə qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsinə istiqamətləndirilmiş, çadır düşərgələrinin ləğvinə başlanılmışdı. Cənab Prezident İlham Əliyev öz birinci görüşünü Biləsuvar rayonu ərazisində məcburi köçkünlərlə keçirən zaman bəyan etmişdi ki, ölkədə yaxın zamanda bir dənə də çadır düşərgəsi qalmayacaq. Aparılan uğurlu siyasətin nəticəsi idi ki, ölkədə əvvəllər mövcud olmuş 12 çadır düşərgəsi 2007-ci ilin sonunadək ləğv olundu. 2004-2012-ci illərdə bununla bağlı, bir Dövlət Proqramı və ona iki əlavə, Prezident tərəfindən 46 fərman, Nazirlər Kabineti tərəfindən 158 qərar və sərəncam, Milli Məclis tərəfindən 9 qanun verilmişdir [7, 45].

Ümummillə lider Heydər Əliyevin yolunu uğurla davam etdirən cənab Prezident Cənab İlham Əliyev hər il qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial ri-

fahı, yaşayış şəraiti və mövcud problemləri ilə bağlı hesabatları dinləyir, Dövlət Proqramına uyğun olaraq sosial müdafiə tədbirlərinin gücləndirilməsinə, mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasına və icrasına nəzarət edir. Prezident İlham Əliyev 2004-2014-cü illərdə məcburi köçkünlərlə yeni salınmış qəsəbələrdə 28 dəfə, o cümlədən 2014-cü ildə isə 3 dəfə görüş keçirmişdir. 2004- 2014-cü illərdə qaçqın və məcburi köçkünlər üçün respublikanın 30-dan artıq şəhər və rayonunda Dövlət Neft Fondundan və digər mənbələrdən ayrılmış vəsait hesabına 2,8 mln kvadrat metr sahəsi olan, bütün sosial-texniki infrastruktura malik 89 müasir qəsəbə salınmışdır [8, 5].

Azərbaycan Hökuməti ilə Dünya Bankı arasında bağlanmış Kredit sazişinə əsasən həyata keçirilən “Məcburi Köçkünlərin Yaşayış şəraiti və Gəlir İmkanlarının Dəstəklənməsi” layihəsi üzrə Azərbaycan Respublikası Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu tərəfindən 2014-cü il ərzində 50 min nəfərin faydalandığı dəyəri 4,2 mln manat olan 73 icma mikrolayihəsi icra edilmişdi. Bakıelektrik şəbəkə, ümumilikdə, “Azərenerji” ASC tərəfindən ümumilikdə 100575 mənzilə saygac quraşdırılmış, “Azəriqaz” istehsalat birliyi respublikanın bütün şəhər və rayonlarında məskunlaşma qəsəbələrində saygac təcizəti yekunlaşdırmışdır. Müqayisə üçün deyək ki, 2014-cü ildə hər bir nəfər məcburi köçkünə 1170 manat vəsait sərf olunmuşdur ki, bu da dünyada digər münaqişə zonası olan ölkələrlə müqayisədə çox yüksək rəqəmdir [11, 23].

2014-cü ilin iqtisadi-sosial göstəricilərinə görə, həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq 10 faizədək azalmışdır [9, 34].

BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Şurasının məcburi köçkünlər üzrə məruzəçisi Çaloka Beyani mayın 18-dən 24-dək Azərbaycanda səfərdə olmuş, onların məskunlaşdığı ərazilərə səfər etmiş, onlara göstərilən sosial qayğıni müsbət dəyərləndirmiş, keçirdiyi mətbuat konfransında dövlətimizin sözün əsl mənasında sosial-iqtisadi cəhətdən uğurlu siyasi kurs aparan bir dövlət olduğunu bildirmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli, 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 2014-2020-ci illərdə həyata keçirilməsi planlaşdırılan tədbirləri əhatə edən Strateji Plan hazırlanmışdır-“Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”(2015-2020) [10, 31].

Həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, məcburi köçkünlərin müəyyən hissəsi hələ də yaşayış üçün yararlı olmayan ictimai binalarda, yataqxanalarda, sağlamlıq düşərgələrində ağır şəraitdə yaşayır və hələ də sosial problemlərlə üzləşməkdədir. Mövcud qanunvericilik aktlarında, sahə ilə bağlı qəbul edilmiş Dövlət Proqramına, Həmin proqrama Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş sərəncamlar və onlara edilmiş əlavələrdə nəzərdə tutulan məsələlər, ölkə başçısı tərəfindən qarşıya qoyulan vəzifələr və tələblər bundan sonra da vaxtılı vaxtında və müvəffəqiyyətlə yerinə yetiriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın Mirzəzadə. Azərbaycan, zaman, inkişaf. Bakı: Azərbaycan, 2008, 608 s.
2. Elşad Abdullayev. Dövlət Quruculuğu. Bakı: Ozan, 2002, 232 s.
3. Ə.X.Nuriyev Azərbaycan iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı: Elm, 2013, s. 112
4. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cild: C. 29, Bakı: Azər nəşr, 2009, 520 s.
5. Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə dövlət proqramı (2007-2010-cu illər) Azərbaycan Respublikasının 15 may 2007-ci il 2167 sayılı sərəncamı. 10.06.2018
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi; Bakı: Səda, 2012, 44 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 15 noyabr tarixli Sərəncamı. Ses.gov.az. 18.12.2013
8. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı”(2015-2020). www.e-qanun. az
9. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı” www.e-qanun. az
10. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 8 iyul tarixli sərəncamı ilə qəbul edilmiş “ Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. www. refugees- idps -committee. gov. az
11. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişafa dair dövlət proqramı. 2003-2005-ci illər üçün İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi saytı: www. economy.gov.az

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВПЛ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (2004-2014 ГОДЫ)

Г.Р.АДИГОЗАЛОВА

РЕЗЮМЕ

Президент Ильхам Алиев, успешно продвигающийся по пути национального лидера Гейдара Алиева, ежегодно прислушивается к сообщениям о социальном благосостоянии беженцев и вынужденных переселенцев, условиях жизни и существующих проблемах, наблюдает за мерами социальной защиты, улучшает и реализует жилищные условия в соответствии с Государственной программой.

Ключевые слова: социальное программное обеспечение, социальное обеспечение, доходы, внутренне перемещенные лица, развитие

ECONOMIC AND SOCIAL PROBLEMS OF IDPS AND WAYS OF THEIR SOLUTION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN (2004-2014)

G.R.ADIGOZALOVA

SUMMARY

Mr. President Ilham Aliyev, who successfully continues the path of the National Leader Heydar Aliyev, listens to reports on the social well-being, living conditions and existing problems of the refugees and internally displaced persons every year, overseeing social protection measures, improvement and implementation of their housing conditions in accordance with the State Program.

Key words: social software, social security, income, internally displaced persons, development

UOT 94"16/18"**1821-Cİ İLDƏ OSMANLI İMPERİYASINA QARŞI BAŞLAYAN
YUNAN ÜSYANININ ADALARA SİRAYƏT ETMƏSİ****G.E.SƏDRƏDDİNOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
muhammed.sadraddin@mail.ru

1821-ci ildə Osmanlı imperiyasına qarşı başlayan yunan üsyanı tezliklə Egey dənizi adalarına yayıldı. Üsyan ərəfəsində yunan quldur gəmiləri Egey dənizi və Aralıq dənizində asayışı pozurdular, türk ticarət və hacı gəmilərinə hücum edirdilər. Üsyan başladıqdan sonra Hidra, Spetsa, Suluca, İpsara, Çamlıca adalarında, 1821-ci ilin yayında isə Kipr, Sisam və Girit adalarında üsyan baş qaldırdı. 1821 və 1828-ci illərdə baş verən Saqqız adası üsyanları uzun müddət Osmanlı ilə yunanları qarşı-qarşıya qoydu. 1830-cu il fevralın 3-də imzalanan London Protokolu ilə Yunanıstan dövlətinin müstəqilliyi rəsmən qəbul edildi. Bu müqavilə ilə Egey dənizi adalarının əksəriyyəti Yunanıstanın tərkibinə daxil edildi.

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, Yunan üsyanı, Egey adaları, Saqqız adası, quldur gəmiləri, 1821

XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəli Avropa tarixinin ən hərəkətli dövrlərindən biridir. Bu dövrdə baş verən tarixi dəyişikliklər aydın şəkildə göstərdi ki, siyasi bir fikri həyata keçirə bilmək üçün həmin fikir əvvəlcə cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməli və dəstəklənməlidir. Türk tarixşünaslığında əsasən “yunan üsyanı” olaraq adlandırılan “yunan istiqlaliyyət müharibəsi” də bu tarixi dövrün bir parçası kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Osmanlı dövlətinin "Millət sistemi" adlanan idarəçilik quruluşuna daxil olan yunanlar digər xristian millətlərlə müqayisədə geniş imtiyazlara malik idilər. Onlar bu üstünlüklərdən istifadə edib, Fransa burjua inqilabının da təsiri ilə müstəqillik uğrunda mübarizə aparmağa başladılar. Mərhələ-mərhələ Yunanıstan dövlətinin yaradılmasına doğru irəliləyən yunanların azadlıq hərəkatı, əvvəlcə ideoloji zəmində başlamış oldu.

Üsyanı təşkilatlandıran "Filiki Eterya" adlı inqilabi təşkilatın lideri olan Aleksandr İpsilanti, 1821-ci ildə Əflak (Valaxiya) və Boğdan (Moldaviya) bəyliklərində üsyan qaldırdı. Yunanlar müvəffəqiyyətsiz üsyan cəhdindən sonra, müstəqilliklə bağlı məqsədlərini reallaşdırmaq üçün Peloponnes yarımadasını seçdilər. 1821-ci ilin aprelin 25-i, yəni xristianların Pasxa bayramı üsyanın başlanma günü kimi seçilsə də (16, 45) üsyan vaxtından tez, 1821-ci ilin

aprelin 15-də başladı. Aleksandr İpsilantinın qardaşı Dmitri İpsilanti Peloponnes üsyanının lideri oldu (2, 2759-2760).

Tezliklə Peloponnesin mühüm strateji əhəmiyyətli qalaları, limanları və yerli əhaliyə məxsus əmlaklar yunanların əlinə keçdi. Peloponnesdə həyata keçirilən qətlialmlar nəticəsində burada bir nəfər belə türk qalmamışdı (22, 213-214).

Üsyanda din adamlarının əsas rol oynaması və din adamlarının Moskva ilə əlaqədə olmalarını öyrənən sultan II Mahmud, yunan Patriarxı V Qriqorini 1821-ci ilin 22 aprel Pasxa günündə Petro qapısında edam etdirdi (17, 415-435). Lakin Patriarxın edamı Avropa dövlətlərinin də etirazına səbəb olmaqla bərabər, yunan üsyanını daha da qızıışdırdı. Üsyan adalara yayılmağa başladı (2, 236-237).

Yunanların nəzarəti altında olan adalar üsyana qoşulmağa hazır idilər. Yunanların üsyanda müvəffəqiyyət əldə etməsi üçün adaların da üsyana qatılması qaçınılmaz idi. 1821-ci ilin aprel ayında Hidra və Spetsa adalarında yaşayan yunanlar üsyan qaldırdılar. 1821-ci ilin aprelin 15-də Suluca, 1821-ci ilin aprelin 18-də İpsara və 1821-ci ilin aprelin 28-də Çamlıca adaları üsyana daxil oldular. Bu adalara aid yunan quldur gəmilərinin Egey və Aralıq dənizindəki fəaliyyətləri Osmanlı dövlətinə mane olurdu. Onlara məxsus gəmilər güclü və hərtərəfli texniki üstünlüklərə malik idilər. Hələ üsyanın əvvəlində Çamlıca kapitanı Tombazisin 180 gəmidən ibarət donanması var idi (11, 40). Dəniz yolu vasitəsilə türklərə kömək göndərmək qeyri-mümkün olmuşdu. Osmanlı donanmasının mütəşəkkil formada Aralıq dənizinə göndərilməsinin qarşısı alınır. Üsyançılar gəmilərini daha çox Egey dənizinin şərqinə göndərirdilər. Əsas məqsədləri isə Anadolu sahillərində üsyan qaldıraraq İstanbul-Misir dəniz yolundan keçən ticarət gəmilərinə hücum etmək idi (15, 135-136).

Üsyan Kipr, Sisam və Girit adalarına da sirayət etdi. Kiprdə üsyanı kilsə başlatdı. 1821-ci ilin iyunun 19-da Filiki Eteryə liderlərindən Konstantin Kanaris buraya gələrək Peloponnesə aparmaq üçün pul, silah və ərzaq topladı. Xristian əhaliyə təbliğat xarakterli yazılar payladı (19, 42).

Peloponnes üsyanının başlaması ilə eyni zamanda Sisam adasında da üsyan baş qaldırdı. Adanın xristian əhalisi üsyana başlayanda Sisam voyevodasını həbs etdilər. Üsyançılar Sisam əhalisini öz tərəflərinə çəkib onlarla ortaq hərəkət etməyə başladılar. Sisam quldur dəstələri Sisamdan Saqqız boğazına kimi olan yerləri öz nəzarətləri altına aldılar. Türklərə aid gəmilərin Sisam sahilindən keçməsi qeyri-mümkün oldu (20, 136).

1821-ci ilin iyulunda Girit adasında yaşayan xristianlar üsyan qaldırdılar. İlk qarşıdurma İsfakyada (Skafion) başladı. Üsyançılar Ramazan bayramında ayağa qalxdılar (10, 796). İllərdir bir yerdə yaşadıkları müsəlmanlara hücum etməyə başladılar. Apokorono qalasını zəbt edib şəhəri talan etdilər. Səmadirək adasında da adanın yunan əhalisi quldur dəstələrlə birləşərək üsyan qaldırdı. (20, 135).

Adalara məxsus quldur gəmiləri Anadolu sahillərinə də hücum edirdilər.

1821-ci ilin mayın 17-də Egey sahillərində yaşayan əhalinin qorxu mənbəyinə çevrilən Çamlıca və Suluca gəmiləri Maariz körfəzinə daxil oldular. Qalanın müdafiəsiz olmağından faydalanaraq buranı ələ keçirdilər.

Peloponnes üsyanının davam etdiyi vaxtda Əyriboz adasındakı xristianların da üsyan qaldırdıqları xəbəri gəldi. Sirozlu Yusif Paşa tabeliyindəki əsgərlərlə birlikdə Yanyadan hərəkət edərək, Preveze və Lepanto yolu ilə Evbeya istiqamətində yola çıxdı. Yusif Paşa Lepantodan qayıqlarla Peloponnes sahilinə keçdi və Patrası üsyançıların mühasirəsindən xilas etdi. Yusif Paşanın qazandığı bu uğurlardan sonra ona Lepanto körfəzindəki qalaların mühafizəsi vəzifəsi verildi (8, 17-18).

Yusif Paşa, Xurşid Paşaya bildirdi ki, Peloponnesin bütün xristian əhalisi üsyana qoşulub və dərhal ən az 5000 əsgər buraya göndərmək lazımdır. Xurşid Paşa Babı-Aliyə buraya əsgər göndərilməsi tələbi barədə məlumat verdi. Lakin bu zaman Peloponnesdəki üsyanın əhəmiyyəti hələ də sultana tam aydın olmadığından, təkcə Anadoludan əsgər toplanaraq göndərilməsi ilə kifayətləndi. Peloponnesdəki Osmanlı əsgərlərinin saylarının az olması isə üsyanın basdırılmasına mane olurdu (2, 2762).

Yusif Paşadan sonra Peloponnes valisi Kösə Mehmet Paşa Tripolini xilas etmək üçün hərəkətə keçdi. Mehmet Paşa üsyançılarla döyüşdə qalib gələrək Livadanı da ələ keçirdi. Üsyan Səlanik və Larisaya qədər yayılmışdı. Bu üsyanlarda rolunu olduğu anlaşılan Larisa Fənər mitropoliti həbs edilərək edam edildi.

Peloponnes üsyanının yatırılmasına kömək etmək üçün Tunisdən yeddi gəmi təchiz edildi. Gəmilər Mustafa kapitanın başçılığı altında Peloponnesə tərəf yola düşdü. Bunun ardınca Anadolu qalasına gözətçi təyin olunan Qayseri mütəsərrəfi Həsən Paşa, Təkə, Həmid və Aydın sancaqlıqlarından 2000 əsgər toplanmasını əmr etdi. Lakin həmin əsgərləri Peloponnesə göndərmək üçün kifayət qədər gəmi olmadı. Osmanlı sarayı ilə əlaqələrin zəif olması, Osmanlı qüvvələrinin yarımçıq təşkilatlanması və dəniz quldurlarının fəaliyyətləri nəticəsində Anadoludan toplanan əsgərlər Peloponnesə göndərilmədi (2, 2763).

Yunan quldur gəmilərinin qələbə əldə etmələrinin əsas səbəbi Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi ilə Rusiyanın xristianlar üzərində himayəçilik hüququna malik olması idi. Bu yolla yunan üsyançı gəmilər çox vaxt rus bayrağı daşıyırdılar və üsyançıların gəmiləri rus ticarət gəmilərindən seçilmirdilər. Onlar istədikləri yerə sərbəst girib çıxmağa başladılar. Eyni zamanda rus gəmiləri üsyançılara silah və hərbi ləvazimat yardımı edirdilər. Egey dənizindəki yunan üsyançılarına məxsus gəmilər xarici ölkələrə məxsus gəmilərə də hücum edirdilər. Xarici ticarət gəmilərinin içərisində, xüsusilə Avstriya gəmiləri hücumu məruz qalırdı. Bunun əsas səbəbi isə Avstriya baş naziri Metternixin yunan üsyanına qarşı çıxması idi (24, 18).

1821-ci ildə Saqqız (Xios) adasında da üsyan baş qaldırmışdı. Lakin üsyan bu adaya ilk əvvəl dənizlərdən sıçramağa başladı. Belə ki, hacıları aparan Osmanlı gəmiləri və Osmanlı ticarət gəmiləri tez-tez yunan quldur gəmilə-

rinin hücumlarına məruz qalırdılar. Bu quldur gəmilər osmanlılar tərəfindən "izbandit" adlanırdılar. Saqqız adası və ətrafı "izbandit"lərin mərkəzi sayılırdı (8, 54). 1821-ci il mayın 13-ü və 23-ü tarixlərində Misir mollası Yazıcızadə Seyid Mehmet Səid Əfəndi və bəzi hacıların olduğu gəmi İstanbuldan Saqqız adasına gəlib çatdı. Burada yunan dəniz quldurlarının hücumuna məruz qaldı. Gəmidəkilər yunan dəniz quldurları tərəfindən öldürüldülər. Molla Mehmet Əfəndi isə işgəncə ilə öldürüldükdən sonra gəminin dirəyindən asılaraq adalar arasında nümayiş edildi (1, 255).

Bu kimi hadisələr digər adalarda da baş verirdi. 1821-ci ilin may ayında Sisam adası da üsyana daxil olmuşdu. Sisam, İpsara, Çamlıca və Suluca kimi adaların quldurları Osmanlıya aid gəmilərə, xüsusilə də hacı və ticarət gəmilərinə hücum edirdilər (8, 57).

Digər adalara nisbətən Saqqız adasında yunanlar tərəfindən həyata keçirilən üsyan daha çox diqqəti cəlb edir. Çünki üsyançıların adanı mühasirəyə almaları iki ayrı dövrü əhatə edir. Mənbələrə əsasən, Saqqız adasında çıxan üsyanları 1821-1822-ci illəri əhatə edən birinci dövrə və 1826-1828-ci illəri əhatə edən ikinci dövrə ayırmaq olar. Arasında uzun zaman məsafəsi olan bu üsyanlarda ada ərazisi 3 dəfə yunan üsyançılarının hücumları ilə qarşı-qarşıya qalmışdır: 1821, 1822 və 1826-cı illərdə (21, 10).

Dənizlərdə hacı və ticarət gəmiləri ilə olan qarşıdurmaların davam etdiyi bir dövrdə 1821-ci il mayın 18-də Çamlıca, Suluca və İpsara adalarından gələn 30-a yaxın gəmi Saqqız adasını mühasirəyə aldılar. Üsyançılar Çeşmədən Saqqız adasına keçidləri nəzarətdə saxlayırdılar. Buna görə də adaya köməyin gəlməsi mümkün deyildi (5). Yunanların bu ilk mühasirəsi güclü olmadığından uğursuzluqla nəticələndi.

Saqqız adasında yaşayan yunan üsyançıları yenidən hərəkətə keçmək üçün fürsət gözləyirdilər. 1822-ci il martın 22-də 60 kiçik, 17 böyük gəmi ilə adaya hücum edən sisamlılar ikinci mühasirəni gerçəkləşdirdilər (3, 41). Bəzi tarixçilər 17-si böyük olmaqla, 77 gəminin olduğunu yazır (2, 150-160). Ertəsi gün üsyançı dəstələr Çeşmənin qarşısındakı Tumana kəndi sahilinə çıxdılar. Təxminən 2 saat sonra Saqqız adasındakı yunanlar da üsyan bayraqlarını qaldırdılar. Bu dəfə Saqqız adasının yerli əhalisinin üsyana qoşulması üsyanı daha da alovlandırdı (21, 16).

Üsyan başlayanda Saqqız adasında 80.000 yunan, 1000 nəfərə yaxın isə türk yaşayırdı. Müdafiə üçün Aydın və Sarıhandan göndərilən əsgərlərin sayı 2000 nəfəri keçmişdi və onlar döyüşlərə hərbi baxımdan tam hazır deyildilər. Bu vəziyyətdə dənizdən gələn dəstək ilə də atəş açmağa başladılar. 40-50 nəfər şəhid verən müsəlmanlar qalaya geri çəkildilər. Qalada çarəsiz vəziyyətdə qalan türklər arada yunanların hücumlarına qarşılıq verirdilər (20, 138).

Saqqız mühafizəçisi Vahid paşanın əmrindəki əsgərlər 20 gün gecə-gündüz döyüşdülər. Vahid paşanın Babı-Aliyə göndərdiyi məktubunda adanın vəziyyətini haqqında məlumat verilirdi. Həmçinin o məktubda, üsyançılara qarşı mübarizəni davam edə bilmək üçün tezliklə donanmanın gəlməsinin vacib

olduğunu vurqulayırdı. Məktubun cavabında, sultanın əmri ilə Tahir paşanın komandanlığı altında bir donanma adaya göndərildi. (6) Üsyançılar donanmanın sahilə yaxınlaşmasının qarşısını almaq üçün top-tüfəng atəsinə tutdular (21, 33). Nəticədə adaya cəmi 800 Osmanlı əsgəri daxil ola bilmişdi. 1822-ci il aprelin 12-də üsyançılar üzərinə hücumə keçən Osmanlı hərbi qüvvələri üsyançıların geri çəkilməsi ilə qalib gəldilər. Yunanlara aid 15 ədəd qayıq, 30 ədəd top və çox sayda silah-sursat türklərin əlinə keçdi (21, 44). Üsyançı dəstələrin bir hissəsi dağlara qaçdı, bir hissəsi isə adanı tərk etdi (9, 56).

Lakin nə quldur gəmilərinin Saqqız adasına gəlməsi, nə də ki yerli yunanların adanı ələ keçirmək təşəbbüsləri bununla nəticələnmədi. 1824-cü ilin qışında yunan quldur gəmilərindən biri Viso kəndində üsyan qaldırmağa təşəbbüs etdi. Dərhal buraya Mühafiz Yusif Paşanın komandanlığı altında əsgərlər göndərildi. Yusif Paşa üsyanın qarşısını ala bildi (3, 86).

Dörd illik aradan sonra, 1826-cı ilin sentyabr ayında dənizdən və qurudan Saqqız adası üsyançıların hücumuna məruz qaldı. Mənbələrdə bildirilir ki, "Top, tüfəng və qumbaralar adaya yağış kimi yağdırdı." Adanın hər tərəfdən mühasirədə olmasını, "izbanditlər" in də hücumə qoşulmasını və Saqqızın müdafiəsinin daha da çətinləşdiyini göstərən Tarihi Vakai Sakız əsərindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, bu ikinci mühasirə, daha planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilmişdi. Bunda üsyançılara ingilis və fransızların kömək göstərməsinin də təsiri var idi.

Saqqız adasının mühafizəçisi Yusif paşanın Babı-Aliyə məktubundan sonra, sultan II Mahmud adaya köməyin yaxın bölgələrdən təmin edilməsi əmrini verdi (7). 1828-ci il martın 14-də mayor İbrahim paşanın komandanlığı altındakı Osmanlı donanması adaya, 13 gün sonra isə Saqqız qalasına gəlib çıxma bildi. Onlar adaya yaxınlaşanda atıq üsyançı gəmilər adanı tərk etmişdilər. Nəticədə Saqqız adası bu son mühasirədən də azad olundu (13, 78).

Özünün çoxşaxəliliyi ilə seçilən Saqqız adasındakı üsyanın gedişini aydınlatmaq həm də ona görə vacibdir ki, Osmanlı dövləti buradakı üsyanın yatırılmasına xüsusi diqqət ayırmış, üsyançılara qarşı xeyli hərbi güc və zaman sərf etmişdir. Bu məsələyə Avropa ictimaiyyəti də biganə yanaşmamışdır. Viktor Hüqo yazdığı "Uşaq" ("L'Enfant") adlı şerində, Saqqız adasında baş verən döyüşlərin müstəqillik uğrunda mübarizənin bir hissəsi olduğunu göstərir. Şair, bu mübarizədə, hətta inqilabın haqlı yol olduğunu da vurğulayır (13, 81).

Beləliklə, tarixi mənbələrdən bu qənaətə gəlirik ki, Saqqız üsyanı, Yunan istiqlal müharibəsinin ayrıca bir qolu kimi inkişaf etmişdir. Onlar öz əlahiddə hökumətlərini qurmaq istəsələr də onların müstəqillik elan etmələrinə mane olunmuş və bu hadisə üsyan səviyyəsində qalmışdır.

1821-ci ilin oktyabr ayında (12, 7) Tripoli qalasını ələ keçirən üsyançılar amansızca müsəlmanları qətlə yetirdilər. Şəhərdəki 10000 nəfərə yaxın türk, alban, yəhudi və başqa millətlərdən əhali vəhşicə öldürüldü (3, 27-28).

Avropa mədəniyyətinin beşiyi sayılan Afina, 1822-ci ilin iyunun 21-də üsyançılar tərəfindən ələ keçirildi (22, 116).

Afinanın süqutundan sonra Osmanlı ordusunun bir hissəsi Missolinqi və Andilikoz adası üzərinə hərəkətə keçdi. Üsyançılar Missolinqiyə 12 gəmi və 6000 adam çıxartmışdılar. Peloponnes üsyançılarının gəmiləri Missolinqidə toplaşdığından Peloponnes qalalarına qida və hərbi ləvazimatların ötürülməsi çətinləşdi. Buna qarşı tədbir almaq üçün ada sahillərinə donanmadan beş-altı gəminin göndərilməsi qərarlaşdırıldı. Osmanlı qüvvələri Missolinqi qalasını toplaqla doldurub ətrafına xəndəklər qazdılar. Lakin kömək üçün gözlənilən yeni əsgərlər gəlmədi. Missolinqini mühasirə edən Osmanlı ordusunun yarısı malyariya xəstəliyinə tutulmuş və ərzaqları qurtarmışdı. Bu səbəblərdən yunanlara qarşı uğur əldə edə bilmədilər (4, 45).

Limni adasında yerli yunan əhalisi bütün təzyiqlərə baxmayaraq üsyançılara dəstək olmadılar. Lakin üsyançılar 1822-ci ilin sonunda adaya böyük miqyaslı hücum təşkil etdilər. 25 ədəd gəmidə adaya gələn 3 min nəfər üsyançı qalanı 8 saat mühasirədə saxladılar. Rumelidən Limniyə kömək üçün yeni qüvvələr göndərildi. Üsyançılar məğlub edildi. Ələ keçirilən bəzi gəmilər və üsyançılar İstanbula göndərildi (4, 65-66).

1822-ci ilin sonlarına çatmamış yunanlar, Afina, Korinf və Naupliyani osmanlılardan aldılar (18, 83).

Peloponnesin strateji məhəllələrindən olan Anadolu qalası üsyançılar tərəfindən quru və dənizdən mühasirəyə alındı. Həmin vaxtda Anaboluda 7500 müsəlman var idi. Bir çox müsəlman aclıqdan öldü. Belə ki, qalada sadəcə 2400 türk sağ qala bildi. Nəhayət, 1823-cü il yanvarın 22-də imzalanan bir müqavilə ilə qala yunanlara təslim edildi. Anadolu ilə eyni vaxtda mühasirə altına alınan Korinf də üsyançılara təhvil verildi (4, 46).

1823-cü ildə Evbeya adasındakı Qızılhisar qalasına üsyançılar hücum çəkdi. Evbeya mühafizi Ömər Paşa dərhal qalaya gəlib üsyançıları dağıtdı. Osmanlı donanması da Evbeyaya gəldi. Qurudan və dənizdən aparılan əməliyyatlar nəticəsində bu bölgədəki üsyançılar məğlub edildi (15, 134).

1823-cü ildə üsyanlar nisbətən azalsa da, tamamilə yatırılmadı. 1822-1823-cü illərdə Peloponnesdə Patras, Koron və Motondan başqa hər yer yunanların əlinə keçdi. Amvrakikos körfəzindən Korinf körfəzinə qədərki bölgə artıq yunanların əlində idi (23, 79).

Yunanıstan və Türkiyəni bir-birindən ayıran Egey dənizi, böyüklü-kiçikli 3000-ə yaxın ada və ada şəklindəki quru sahəni ehtiva edən yarı qapalı bir dənizdir. Adaların çox olması səbəbilə bura keçmişdən bəri "Adalar Dənizi" adlanır. Coğrafi mövqeyi etibarilə bütün Egey dənizi adaları Asiya ilə Avropa arasında dənizdə bir körpü mövqeyindədir. Bu xüsusiyyətlərinə görə Adalar həmişə böyük dövlətlərin maraq dairəsində olmuşdur. Yunan üsyanına hər baxımdan dəstək olan Rusiya və Avropa dövlətləri (Fransa, daha sonra İngiltərə) üsyanın müvəffəqiyyət əldə etməsində başlıca rol oynadılar. Adalardakı asayiş və türk donanmalarının təhlükəsizliyini təmin edə bilməyən Osmanlı dövləti bunun qarşılığını ağır şəkildə aldı. 1827-ci ildə Navarin dəniz faciəsi ilə donanması tamamilə yandırılan Osmanlı dövləti bundan sonrakı hadisələrdə söz

sahibi olmaq iqtidarında deyildi. Yunanların müvəfəqiyyət əldə etməsi nəticəsində yeni qurulan Yunanıstan dövlətinin sərhədləri müəyyənləşdirildi. 1830-cu il müqaviləsinə görə Yunanıstana təhvil verilən adalar aşağıdakılar idi:

Sporadlar qrupundan Çamlıca, Suluca, Şıra, İstandil, İşkinos, İşkilos, İşkiros, Santorin, Andre, Nakşa, Amurgos, Para, Miknos, Mürted, EGINE, Şeytan, Poros, Kirlangıc, Güvercin, Kardaşlar, Belko, Yarasu, Zora, Osuda, İskandil, Pir, Yılan, İstoporya, Delos, Caros, Uzuncal Nepale, Aya Yorga, Polikondros, Gümüş, Polino, Değirmenlik, Küçükdeğirmenlik, İpsara, Kalori (Kaya), Zenari (Kenari), Yaban, Keçi və İstifalya adaları (14, 199).

Beləliklə, məqalədə yunan üsyanı zamanı Adaların üsyana qatılmasının əhəmiyyətini görürük. Üsyanın belə geniş areala yayılması onu yerli xarakterli üsyanlardan fəqləndirir. Türklərin kütləvi şəkildə qətl edilməsi ilə bərabər, Adalarda Osmanlıya aid tarixi izlər də silinirdi. Adaların London müqaviləsi ilə yunanlara verilməsi nəticəsində, 1830-cu ildə qurulan Yunanıstan dövləti Egey dənizi dövləti olaraq yenidən dirçəlmiş oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdülkadir Özcan. Boğdan. DİA. C. 6. Türk Diyanet Vakfı. İstanbul, 1992.
2. Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet. C: XI. Matbaayi Osmaniye. Der Saadet. İstanbul, 1994.
3. Ahmet Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet. C: XII. Matbaayi Osmaniye. Der Saadet. İstanbul, 1994. s.41.
4. Ali Fuat Örenç. Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanıstan. Babali Kültür Yayıncılığı. İstanbul, 2009. s.65-66.
5. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) HAT. No:40614.
6. BOA., HAT. No:40198.
7. BOA., HAT. No:38925.
8. Bilal N. Şimşir. Ege Sorunu - Belgeler (1912 – 1913). C. I, 2. Baskı. TTK Yay. Ankara, 1989.
9. Cengiz Bektaş. Sakız. Sayı: 188. Yapı. İstanbul, 1997.
10. Cemal Tukin. "Girid" İslam Ansiklopedisi. IV. İstanbul, 1948.
11. Douglas Dakin. The Unification of Greece. (1770-1923) Ernest Bern Ltd. London, 1972.
12. Fahrettin Seyfi. 1820-1827 Mora İsyanı. İstanbul Askeri Matbaası. İstanbul, 1934. s.17.
13. Filiz Yaşar. Yunan bağımsızlığı sırasında Sakız adası. Phoenix yay. Ankara, 2006. s.81.
14. Frank Edgar Bally. British Policy and the Turkish Reform Movement 1826- 1853. Harvard University Press, 1942. p.42.
15. Hasan Demirhan. Büyük Güçlerin gölgesinde Yunan isyanı. İdil yayıncılık. İstanbul, 2016.
16. Nureddin Tursan. Yunan Sorunu. Ankara, 1987.
17. Necdet Sakaoğlu. Bu Mülkün Sultanları. Oğlak Yayınları. İstanbul, 1999.
18. Rıfat Uçarol. Siyasi Tarih. 1789-2014. 10-cu Baskı. Ankara, 2015. s.83.
19. Şerafettin Turan. "Geçmişten Günümüze Ege Adaları Sorunu Boyutlar, Taraflar." Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri (Türk-Yunan İlişkileri 20 Temmuz 1974-e Kadar) Gnkur.Basımevi. Ankara 1986. s.42.
20. Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea. Hazırlayan: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. Türk Kültür ve Turizm Bakanlığı yayımları: 594. Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 4. Ankara, 1985.
21. Vahid Paşa. Tarihi Vakai Sakız. Mektebi Sanayi Matbaası. Der-saadet. 1290. s.10.
22. William Saint Clair, That Greece Might Still be Free. The Philhellenes in the War of

- Independence, Oxford University Press, Oxford, 1972, p. 213-214.
23. Wilson W. Phillips. The War of Greek Independence 1821 to 1833. Smith Elder Co. London, 1897.
24. Zeki Ankan. 1821 Yunan İsyanının Başlangıcı. Askeri Tarih Bülteni. Genelkurmay Basımevi. Ankara, 1987. s.579.

**ВЛИЯНИЕ ВОССТАНИЯ ГРЕКОВ ПРОТИВ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ
В 1821 ГОДУ НА НАСЕЛЕНИЕ ЖИВУЩИХ В ОСТРОВАХ**

Г.Э.САДРЕДДИНОВА

РЕЗЮМЕ

Греческое восстание против Османской империи в 1821 году вскоре распространилось на Эгейские острова. Накануне восстания, морские пираты нарушили Эгейское море и Средиземное море, атаковали турецкие корабли и паломнические корабли. После начала восстания на островах Хидра, Спеца, Сулука, Ипсара, Чамлыка, а летом 1821 года на островах Кипре, Сисаме и Крите поднялось восстание. Восстание островов Хиос, которые произошли в 1821 и 1828 годах, уже давно привело к столкновению между Оттоманами и греками. 3 февраля 1830 года в Лондоне был принят Лондонский протокол, по которому официально признавалась независимость греческого государства. С этим контрактом большинство островов Эгейского моря включены в Грецию.

Ключевые слова: Османская империя, Греческое восстание, Эгейские острова, Остров Хиос, пиратские корабли, 1821

**THE SPREAD OF 1821 GREEK REBEL AGAINST
THE OTTOMAN EMPIRE INTO THE ISLANDS**

G.E.SADRADDINOVA

SUMMARY

The Greek revolt against the Ottoman Empire in 1821 soon spread to the Aegean islands. On the eve of the revolt, sea pirates violated the Aegean Sea and the Mediterranean Sea, attacked Turkish commercial and pilgrim ships. After the outbreak of the rebels on Hidra, Spetsa, Suluca, Ipsara, Camlica islands, the rebels spread to Cyprus, Sisam and the Crete islands in the summer of 1821. The Rebellion of the Chios Islands, which took place in 1821 and 1828 long led to clashes between the Ottomans and the Greeks. On February 3, 1830 the London Protocol was adopted in London, which officially recognized the independence of the Greek state. Under this contract most of the islands of the Aegean Sea were included into Greece.

Key words: Ottoman Empire, Greek Revolution, Aegean islands, Chios Island, pirate ships, 1821

UOT 94 (479.24)**XX ƏSRİN 70-Cİ İLLƏRİNDƏ YÜKSƏKİXTİSASLI MİLLİ
KADRLARIN HAZIRLANMASINDA VƏ YERLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ
ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU****A.B.HƏMİDOV***Bakı Dövlət Universiteti**anar.hemidov.91@inbox.ru*

Məqalədə 70-ci illərdə SSRİ-nin böyük şəhərinin çox nüfuzlu ali məktəblərində respublikamız üçün zəruri ehtiyac duyulan müxəlif ixtisaslar üzrə azərbaycanlı gənclərin təhsil alması, yüksəkixtisaslı kadr kimi formalaşması, həmçinin respublikamızdakı təhsil ocaqlarının hər birinin təhsil tariximizdəki yerindən, onların yüksəkixtisaslı kadr hazırlığındakı nailiyyətlərindən bəhs edən məsələlərə toxunulmuşdur. Bu işdə Ulu öndər Heydər Əliyevin rolu, onun siyasi kursu, qazanılmış uğurlar öz əksini tapmışdır. Görülmüş işlərin statistik məlumatı qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, təhsil, ali məktəb, mütəxəsis

Bəzən sovet dövrünü çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin başqa bir şəkildə davamı kimi də dəyərləndirirlər. Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyinə son qoymuş bolşevik işğalını və onun nəticələrini mahiyyətcə başqa cür qiymətləndirmək heç doğru da olmazdı. Lakin Cümhuriyyətin süqutuna baxmayaraq, işğaldan sonrakı dövrdə Azərbaycan formal olsa da, müttəfiq respublika sayılırdı, konstitusiya ilə müəyyən beynəlxalq əlaqələr saxlamaq hüququ var idi. Ancaq Sovet dövründə Azərbaycanda müstəqil dövlət quruluşu olmasa da, dövlətçiliyin müəyyən atributları saxlanılmışdı (3, 6). Çarizmin həyata keçirdiyi siyasət istər təhsildə, istərsə də digər sahələrdə, kadr hazırlığında ancaq öz mənafeyinə öz marağına xidmət edirdi. Qeyd edək ki, hələ Çarizmin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda çox az sayda olan məktəbləri açmaqda məqsəd yerlərdə müstəmləkə siyasətini həyata keçirmək üçün çarizmə savadlı kadrlar hazırlamaq olsa da, hər halda həmin məktəblər xalqın maariflənməsində müəyyən rol oynamışdı. Təhsilli adamlar maarifi yayır, milli kimlik barədə düşünür, milli düşüncənin yaranması və inkişafında müstəsna rol oynayırdılar. Azərbaycan kəndlərində isə məktəb və savadlı adamlar yox dərəcəsi idi. Yerli əhalinin yazışmalarını xalq içərisində böyük nüfuzla malik olan azsaylı Mirzələr aparırdılar. “Mirzə” ifadəsi xalq içərisində xüsusi hörmətlə səslənirdi. Xalq savadsızlıqdan əziyyət çəkirdi. Azərbaycan əhalisinin

savadsız olması geniş mənada götürüldükdə müstəmləkəçi hakimiyyətin maraqlarına daha çox uyğun gəlirdi. Savadsız, baş verən hadisələrin mahiyyətini anlamayan, haqqını tələb etməyən xalqı idarə etmək asan idi və o, mərkəzi hakimiyyət üçün ciddi təhlükə törətmirdi. Heç şübhəsiz, xalqın maariflənməsində mühüm mərhələni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü təşkil edir. Azərbaycanın ilk müasir ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universiteti (BDU) 1919-cu ildə yaradıldı. Lakin nəinki ana dilində dərslər, dərslər vəsaiti və kitablar, hətta müəllimlər çatışmırdı. Çarəsiz qalan hökumət Rusiyadan və Türkiyədən tanınmış müəllimləri, elmi işçiləri dəvət etmişdi. Universitet hər zaman Azərbaycanda mütərəqqi fikrin, milli düşüncənin mərkəzi olmuşdur. Burada Azərbaycanın yüzlərlə tanınmış alimi, ziyalısı, görkəmli diplomatları təhsil almışlar. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının aparıcı təhsil ocağı olan BDU ölkəmizdə elm və təhsil, maarif və mədəniyyət, sosial və iqtisadi həyatın müxtəlif sahələri üçün 100 mindən artıq yüksəkixtisaslı mütəxəssis yetişdirmiş, fəaliyyətə başladığı andan bu günə qədər şanlı yol keçərək dünyada tanınmış qabaqcıl universitetlərdən birinə çevrilmişdir. Milli hökumət azərbaycanlı gəncləri xarici ölkələrə oxumağa göndərməklə Azərbaycan tarixində müstəsna əhəmiyyətə malik olan bir fəaliyyətə başladı. Lakin bolşevik işğalı Azərbaycan maarifinin məqsəd və vəzifələrini dəyişdirdi. Milli ruhlu müəllimlər işdən qovuldular. Keçirilən attestasiyalar belə müəllimlərin işsiz qalması ilə nəticələndi. Məktəblərdə ana dilində dərslər verən müəllimlər çatışmadığından ali məktəblərin Azərbaycan bölmələri rus bölmələri ilə birləşdirilirdi. Azərbaycanlı tələbələr rus dilini bilmədiklərindən çətin vəziyyət yaranırdı. Təhsildə Azərbaycan bölmələri sıxışdırılır, sonra işə bağlanırdı. Nəticədə tələbələr arasında azərbaycanlılar azlıq təşkil edirdilər. Hətta fəaliyyət göstərən Azərbaycan bölmələrinə ögey münasibət bəslənilirdi. Onları bitirən şəxslərin yüksək partiya və sovet orqanlarında işə qəbul olunması çətin idi. İşə qəbul zamanı daha çox siyasi mənsubiyyət, rus dilini bilmək və bolşevik hökumətinə sədaqət əsas götürülürdü (3, 24). XX əsrin 70-ci illəri və 80-ci illərin birinci yarısını əhatə edən dövr keçmiş İttifaqın bütün respublikalarında olduğu kimi Azərbaycanda da ən mürəkkəb, ziddiyyətli dövrüdür. Bununla belə, bu dövrdə respublikanın inkişafında dərin dəyişikliklər baş vermiş, əhəmiyyətli uğurlar qazanılmış, elm və təhsil əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Həmçinin 70-ci illərdə sosial sahənin dinamik inkişaf etməsi Azərbaycanda baş verən səciyyəvi proseslərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan XX əsrin 70-ci illərində xalqımızın yaşadığı və yaratdığı tarix obyektiv şəkildə yenidən yazılmalıdır. Xalqımızın tarixinin bütöv, vahid, qarşılıqlı vəhdətdə, əlaqədə araşdırılması zəruridir. Böyük dövlət adamı H.Əliyev çox haqlı olaraq deyirdi ki, tariximizin hər bir səhifəsi bizim üçün əzizdir. H.Əliyev XX əsrin 70-ci illərində xalqını düşündürən problemləri məharətlə həll edir, istiqlalın bərpası üçün lazım olan şərtləri ehtiyatla, məqsədyönlü şəkildə sovet Azərbaycanında hazırlayır, milli ziyalıları qoruyur, idealizmə uymadan dövrün şərtləri daxilində gözlərinin qarşısında olan xalqı üçün çalışırdı (3, 7). XX əsrin 70-80-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan sovet

tarixində ilk dəfə olaraq xalqın problemlərinin həllində və müstəqil dövlətçiliyə aparan yolda böyük, strateji mərhələnin əsası qoyuldu. Bu yolda Heydər Əliyev milli düşüncəli ziyalıların yaradıcılıq fəaliyyəti üçün respublikada əlverişli şərait yaratmağa çalışdı. Millətsevərlik fəaliyyətləri üstündə təqiblər, demək olar ki, dayandırıldı. Xalqı düşündürən mühüm problemlərdən biri ən əsası deyərdim, yeni məktəblər açmaq, yüksəkixtisaslı, zamanın tələblərinə cavab verə biləcək ali təhsilli kadrlar, mütəxəssislər hazırlamaq idi (5). Tədqiq olunan dövrdə Sov.İKP XXIV qurultayı kadrların seçilməsi və tərbiyəsi məsələlərinə çox fikir vermişdir. Bu da tamamilə qanunauyğun haldır, çünki cəmiyyətin həyatının bütün cəhətlərinə rəhbərlik işini, kütlələr arasında aparılan təşkilatçılıq işini və siyasi işin səviyyəsini yüksəltmək, kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyələnməsinin yaxşılaşdırılması ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Sovet orqanların tərkibində də mühüm dəyişikliklər olmuşdur. Əgər 1965-ci ildə Azərbaycan SSRİ yerli zəhmətkeş deputatları Sovetləri icraiyyə komitələrinin sədrləri arasında 184 nəfəri ali təhsilli varda, 1970-ci ildə onların 257 nəfərinin ali təhsili olmuşdur. Lakin rayon və şəhər Sovetləri icraiyyə komitələri rəhbərlərinin seçilməsində və yerləşdirilməsində bir çox nöqsana yol verilirdi. Bu həmin yerlərə kadrların lazımınca sabitləşməsinin təmin olunmaması ilə əlaqədar olmuşdur (8, 31).

Ölkədə kadr hazırlığı düzgün kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi özünü səhiyyə sahəsində də göstərirdi. Bunu “Ölkədə səhiyyəni daha da yaxşılaşdırmaq və tibb elmini inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında” Sovet İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1968-ci il 5 iyul tarixli qərarının, SSRİ İt-tifaqının və müttəfiq respublikaların səhiyyə qanunvericiliyinin əsaslarını təsdiq etmiş yeddinci çağırış SSRİ Ali Soveti dördüncü sessiyası qərarlarının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Respublikada bu dövrdə 12.5 mindən artıq həkim və 39 mindən artıq orta tibb işçisi çalışırdı. N.Nərimanov adına Azərbaycan Tibb Universiteti respublikada həkim kadrları hazırlayan mərkəzi idi. Bu universitetdən yaradıldığı vaxtdan 16 min həkim və provizor məzun olmuşdur (8, 87). Tədqiq olunan dövrdə respublikada 11 elmi-tədqiqat tibb İnstitutu və 2 ali tibb məktəbi var idi: bu elmi idarələrdə və ali məktəblərdə ölkə patologiyasına aid ən mühüm problemlər sahəsində tədqiqatlar aparılır və yüksəkixtisaslı kadrlar hazırlanırdı. Respublikada 166 tibb elmləri doktoru və 638 tibb elmləri namizədi səmərəli fəaliyyət göstərirdi. Respublikanın alimləri ölkəmizdə tibb elminin ümumi inkişafı işinə böyük yardım göstərirdilər (8, 89).

Ümumiyyətlə, respublikanın sovet hakimiyyəti illərində sosial-iqtisadi inkişafı xeyli irəliləmiş, qabaqcıl istehsal təcrübəsi əldə etmişdisə, digər tərəfdən nöqsan və qüsurlardan xali olmamış, sonrakı müəyyən mərhələsində isə durğunluq illəri səciyyəsi qazanmışdı. Əldə edilmiş müvəffəqiyyətlər nə qədər çox olsa da, həmin dövrün dərin ziddiyyətləri, çətinlikləri, nöqsan və səhvləri obyektiv şəkildə təhlil və tədqiq edilməlidir (11, 8). Lakin respublikada kadrlar hazırlanmasının vəziyyətinə müasir tələblər baxımdan yanaşdıqda etiraf etmək lazımdır ki, ali məktəblərin fəaliyyətində “Ölkədə ali təhsili daha

da təkmilləşdirmək tədbirləri haqında” Sov.İKP MK SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarında göstərilən nöqsanlar hələ heç də tamamilə aradan qaldırılmamışdır. 1969-cu il iyulun 14-də baş tutmuş plenumda Heydər Əliyevin respublika rəhbəri seçilməsi ilə xalqın tarixində keyfiyyətə yeni mərhələ başlandı. MK bürosu əvvəlcə Heydər Əliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə seçilməsi məsələsini müzakirə edərək bəyəndi. Bundan sonra MK plenumu təşkilat məsələlərini müzakirə edərək Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Vəli Axundovu Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti vəzifəsinə seçilməsi ilə əlaqədar olaraq MK-nın birinci katibi vəzifəsindən və büro üzvlüyündən azad etdi, H.Əliyevi isə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi və büro üzvü seçdi. Bununla əlaqədar olaraq büronun qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: “Yoldaş Əliyev Heydər Əlirza oğlu başqa işə keçməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri vəzifəsindən azad edilsin. Bu qərarın təsdiqi Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsindən xahiş edilsin” (6). Sov.İKP MK həmin qərarı təsdiq etdi. ABŞ tarixçisi B.Foukis bu hadisə ilə əlaqədar olaraq yazır ki, Sov.İKP MK-nın baş katibi L.İ.Brejnev Heydər Əliyevi DTK-dan partiya liderliyinə gətirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildikdən sonra H.Əliyevə SSRİ DTK-nın sədri Y.Andropovun 1969-cu il 27 noyabr tarixli 166 №-li əmri ilə təşəkkür elan edildi və qiymətli hədiyyə verildi (2, 8). Heydər Əliyevin hakimiyyəti illəri xalqın tarixində dönüş, Azərbaycanda ilk növbədə iqtisadiyyat sahəsində, o cümlədən təhsil, mədəniyyət, incəsənət, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi, quruculuq və tərəqqi dövrüdür. Məhz bu dövrdə bu günki, müstəqilliyimizin sosial-iqtisadi, mədəni əsasları həmin dövrdə qurulmağa başladı. Ancaq 1969-cu il avqust plenumundan sonra ulu öndər Heydər Əliyevin diqqəti və təşəbbüsü ilə Mərkəzi Komitə ali məktəblərin işini yaxşılaşdırmaq üçün ciddi tədbirlər görmüşdür. Tədqiq etdiyimiz bu illərdə respublika əhalisinin ümumtəhsil hazırlığı, ali və orta ixtisas təhsili səviyyəsi xeyli artmış, təhsil sisteminə axın kütləvi xarakter almışdır. Təhsil sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasəti Azərbaycan xalqının maariflənməsində xüsusi rol oynadı. Bütün sahələr üzrə kadrların seçilməsi yerləşdirilməsi üçün yüksəkixtisaslı mütəxəssislər hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verilərək ali məktəblərdə təlim metodika, ideya-tərbiyə və elmi-tədqiqat işini yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra mühüm tədbirlər görülmüşdür. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə partiya və dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların, ziyalıların respublikanın milli kadr potensialının möhkəmləndirilməsinə diqqəti artdı. Minlərlə azərbaycanlı gənc SSRİ-nin aparıcı təhsil və elm ocaqlarına göndərildi. Qəbul imtahanlarının təşkilinə və keçirilməsinə, tələbələrin ictimai tərkibinin yaxşılaşmasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Azərbaycan KP MK və respublika hökuməti respublika üçün mühüm və zəruri olan bir çox ixtisaslar üzrə kadrlar hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verərək çoxlu abituriyentin SSRİ-nin müxtəlif şəhərlərinin ali məktəblərinə: Moskvaya, Leninqrada və digər şəhərlərə oxumağa göndərilməsindən ötrü tədbirlər görüldü (9, 15).

1971-1975-ci illərdə təqribən 9 milyon ali və orta ixtisaslı mütəxəssis hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Respublikamızda bu dövrdə 190 min mütəxəssis, o cümlədən ali məktəblərdə 90 min və orta ixtisas məktəblərində 100 min mütəxəssis hazırlanması planlaşdırılmışdır. Respublikanın ali məktəblərində idarəetmənin avtomatlaşdırılması, tətbiqi riyaziyyat, yarımkeçiricilər və dielektriklər, istilik-elektrik qurğuları, çoxkanallı rabitə, maddi-texniki təchizatın iqtisadiyyatı və s. kimi mühüm ixtisaslar üzrə kadrlar hazırlanmasını təmin etmək üçün 177 yeni kafedra açılmışdır (9, 34). Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın ali məktəbləri elmi-pedaqoji kadrlarla əsasən təmin edilmişdir. Ali məktəblərimizdə 7 min nəfərdən artıq müəllim işləyirdi ki, bunların 43,6 faizi elmlər doktoru, professor, elmlər namizədi və dosentdir. Elmi dərəcəsi və elmi adı olan müəllimlərin xüsusi çəkisinə görə respublikamızın ali məktəbləri mütəffiq respublikalar arasında ilk yerlərdən birini tutmuşdur. Bununla yanaşı, həmin işdə hələ də bir çox nöqsanlar və həll olunmamış problemlər var idi. Xalq təsərrüfatının bütün sahələri üçün tələb olunan ixtisaslı kadrlar hazırlanması hələ heç də tamamilə təmin olunmamışdır. Ağamalıoğlu adına Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Universiteti kənd təsərrüfatının vacib sahələrindən olan kənd təsərrüfatı bitkilərinin mühafizəsi, meşə təsərrüfatı, meliorasiya və bir sıra başqa sahələr üzrə mütəxəssislər hazırlanırdı (9, 47). Qeyd etmək lazımdır ki, ixtisaslı mütəxəssis təkcə ali məktəbdə hazırlanırdı, o, ali məktəbi bitirdikdən sonra öz biliyini ixtisasartırma kurslarında və fakültələrində fasiləsiz təkmilləşdirməli idi. Xalq maarifi haqqında Qanun layihəsinin 69-cu maddəsində bu barədə xüsusi bəhs olunur. Aspirantura yüksəkixtisaslı kadrlar, o cümlədən elmi-pedaqoji kadrlar hazırlayan sınaqmış vasitədir. Yalnız müvafiq təhsili və peşə hazırlığı olan şəxslər pedaqoji işə buraxılır. Qanunun bu müddəası bütün pedaqoji kadrların ixtisasının artırılması, onların seçilməsi və yerləşdirilməsi işini təkmilləşdirmək üçün mühüm amildir. Qanun layihəsində pedaqoji kadrların seçilməsinin əsas forma və metodları müəyyən edilirdi. Belə ki, ali məktəblərdə boş qalan professor-müəllim vəzifələri müsabiqə yolu ilə müəyyən müddətə tutulur və həmin vəzifələri tutan şəxslər yenidən seçilirdilər (10, 131).

XX əsrin 70-80-ci illərində həm də respublikanın orta və ali pedaqoji məktəbləri ixtisaslı müəllim kadrları hazırlamaq sahəsində çox mühüm işlər görmüş, 42816 nəfər ali və orta təhsilli müəllim hazırlanmış, onlardan 65 faizindən çoxu kənd yerlərinə göndərilmişdi (11, 238). Onu da qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycanda fizika elminin inkişafında güclü, bacarıqlı fizik kadrların hazırlanmasında və yerləşdirilməsində bu dövrdə yaşamış yaratmış Həsən Abdullayevin çox mühüm xidmətləri olmuşdur. Onun vasitəçiliyi ilə bir neçə fiziklərimiz müxtəlif ölkələrdə konfranslarda, simpoziumlarda iştirak etmişlər. Akademik Həsən Abdullayev gənc kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqətlə yanaşırdı (4, 21). Bütün bu illər ərzində, yəni XX əsrin 70-ci illərində sənayenin neft və kimya sahələrində də sürətli inkişaf müşahidə olunmuşdur. Eləcə də XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq keçmiş P.Montin və

L.Şmidt adına neft və mədən maşınqayırma zavodunun rəhbərliyi kollektivin səmərəli, işgüzar fəaliyyətini təmin etmək üçün qabaqcıl idarəetmə təcrübəsindən istifadə edirdi. Zavod rəhbərliyi əməyin və fəaliyyətin elmi əsaslar üzrə təşkilinə, yeni texnologiyanın tətbiqinə diqqəti xeyli artırmışdı. Burada əməyin elmi və yeni texnologiya əsasında təşkili üzrə ictimai şura, sexlərdə işə yaradıcılıq briqadaları təşkil olunmuşdu. İctimai şurada və bu briqadalarda 100-ə qədər mütəxəsis çalışırdı (7).

XX əsrin 70-80-ci illərində respublikamızda maşınqayırma sənayesinin inkişafında “İttifaqneftmaş-Ümumittifaq Neft Maşınqayırma Sənayesi Birliyi” mühüm rol oynamışdır. Respublika “Neftmaşınqayırma”birliyinin nəzdində fəaliyyət göstərən 20 müəssisədən 15-i zavod idi. Zavod rəhbərləri işgüzar, işi yaxşı bilən mütəxəssislər hesabına dəyişdirilmişdi. Neftmaşınqayırma Nazirliyində onların vaxtaşırı hesabatları və məlumatları dinlənilirdi, çətinliklər, mənfi hallar vaxtında aşkar edilir və aradan qaldırılırdı (11, 92).

Xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Neft Kimya İnstitutunda 1935-1960-cı illər ərzində elmi işini müdafiə edənlərin ümumi sayı 447 nəfər, 1970-ci ildə isə 1312 nəfər olmuşdur. Təkcə 1960-1970-ci illər arası 48 əcnəbi elmi kadr hazırlanmışdır. 1970-ci ilə artıq 46 ixtisas üzrə qəbul aparan Azərbaycan Neft Kimya İnstitutunun Aspirantura şöbəsi Moskva, Qroznı kimi şəhərlərin neft-kimya sənayesi yönümlü institutları və elmi müəssisələri ilə sıx əlaqə saxlayırdı. Nəzəri mexanika, Qeyri-üzvi, üzvi və fiziki kimya, Yüksək-molekullu birləşmələr kimyası, Neft kimyası və sintezi, Neft və qaz yataqlarının geologiyası və kəşfiyyatı, Faydalı qazıntıların geofiziki axtarış üsulları və kəşfiyyatı, İstehsalat proseslərinin avtomatlaşdırılması, Elektrik avadanlığı, elektrik şəbəkə və sistemləri, Avtomatika və telemexanikanın cihaz və aparatları, Maşınqayırma texnologiyası, Maşın və neft-qaz yataqlarının avadanlığı, Yüksək gərginliklər texnikası, Qaz və yanacaq kimyası texnologiyası, Neft, qaz və qaz-kondensat yataqlarının işlənməsi və istismarı, Sənaye istilik energetikası və s. kimi ixtisaslar üzrə elmi-pedagoji mütəxəssislər hazırlayan Aspirantura şöbəsinin məzunları sırasında M.P.Quluzadə, Ə.Ə.Yaqubov, A.M.Məlik-Şaxnəzərov, S.A.Baqaturov, L.A.Quxman, Z.İ.Kazımzadə, İ.O.Çimelson, A.Z.Vəzirzadə, K.V.Pokrovskiy, A.X.Mirzəcanzadə, A.M.Məmmədov, A.B.Plyuş, S.Y.Litvinov, A.A.Spirin, E.A.Orucəliyev, S.M.Quliyev və s. olmuşdur. Artıq 1980-cı illərdə İnstitutda fəaliyyət göstərən 58 elmlər doktorunun 36-sı, 610 elmlər namizədinin 359-u Aspirantura şöbəsi tərəfindən hazırlanmışdır (2). Təbii ki, bütün bu proseslər Heydər Əliyevin gərgin səyləri və məqsədyönlü, əzimkar siyasəti nəticəsində baş verirdi.

XX əsrin 70-80-ci illərində iqtisadi-sosial inkişafın fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət idi ki, bu illərdə respublika sənayesinin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verir, yeni müasir istehsal sahələri yaradılır, elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən sahələr sürətlə inkişaf edir və yeniləri meydana gəlirdi. 1971-1980-ci illərdə bu sahələrdə istehsalın həcmi 2.8 dəfə artmış, elektron, radiotexnika və digər yeni sənaye sahələri işə salınmış və onların

intensiv inkişafı üçün xeyli tədbirlər görülmüşdü (11, 97). Hətta “Elmlər Akademiyasının bütün tərkibinin, onun prezidenti, SSR EA-nın müxbir üzvü Həsən Abdullayev başda olmaqla rəyasət heyətinin səmərəli və məqsədyönlü fəaliyyəti özünü göstərir” Heydər Əliyevin bu nitqində elmi tədqiqatların respublikanın ümumi sosial-iqtisadi yüksəlişi ilə qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsində Elmlər Akademiyasının fəaliyyətinə yüksək qiymət verilməsi aparılan elmi quruculuq işlərinə onun nəzarət etdiyini və diqqət göstərdiyini bir daha sübut edirdi (4, 30). Respublikanın rəhbəri Heydər Əliyev həmin illərdə Həsən Abdullayevin rəhbərliyi ilə aparılan elmi araşdırmalara mühüm əhəmiyyət verərək deyirdi: “Son vaxtlar görülmüş bütün işləri, hətta bunların ən mühümlərini belə, bir-bir göstərməyə nə imkan, nə də ehtiyac var. Lakin onlardan yalnız bəzilərini göstərməklə tədqiqatların miqyası və diapazonu bəzində müəyyən təsəvvür əldə etmək olar. Fiziklər selen birləşmələrinin bioloji aktivliyi problemlərini fizioloqlarla, tibb mütəxəssisləri ilə, kimyaçılarla birlikdə yaradıcılıqla öyrənirlər. Bu tədqiqatlar texnikada, biologiyada və təbabətdə istifadə edilə bilən yeni səmərəli vasitələr yaradılması üçün real perspektivlər açır” (4, 60). Heydər Əliyev Bakı neftinin İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbədə oynadığı ümumdünya tarixi əhəmiyyətli rolunun SSRİ rəhbərləri tərəfindən etiraf edilməsinə nail oldu. 1978-ci ildə Bakı Lenin ordeni ilə təltif edildi. Milli hərbi kadrlar hazırlanmasına böyük qayğı göstərildi. 1971-ci ildə respublika orta hərbi internat məktəbi təşkil edildi.

Eyni zamanda, XX əsrin 70-80-ci illərində SSRİ-nin hərbi məktəblərində müxtəlif hərbi ixtisaslar üzrə 2000-dən çox azərbaycanlı zabit hazırlandı (1, 146). Heydər Əliyev kimi fitri istedadlı, uzaqgörən, xalqını sonsuz məhəbbətlə sevən, mütəfəkkir bir şəxsiyyətin, pragmatik siyasətçinin Azərbaycana rəhbərlik etməsi respublikanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında sürətli yüksəlişə səbəb oldu. Ulu öndərin rəhbərliyi altında hazırlanmış minlərlə kadr Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra bir çox dövlət və hökumət vəzifələrində mühüm vəzifələr tutdular.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi 1941-2002-ci illər yeddi cildə VII cild. Bakı: Elm, 2008, 570 s.
2. Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti // <http://asoju.edu.az/az/degrees/phd/history>
3. Qasımlı M. Heydər Əliyev İstiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 608 s.
4. Quliyev R. Akademik Həsən Abdullayev Azərbaycanda yarımkeçiricilər fizikası məktəbinin banisi Böyük elmin sükani arxasında Xatirələrdə yaşayan ömür. Bakı: Azərbaycan, 2008, 374 s.
5. Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi // <http://www.aliyevheritage.org>
6. Heydər Əliyev elektron sənədlər toplusu // <http://heydaraliyev.preslib.az>
7. Kommunist qəzeti, 9 sentyabr 1972-ci il
8. Səkkizinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. birinci sessiya, stenoqrafik hesabat. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1972, 269 s.
9. Səkkizinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. yeddinci sessiya, stenoqrafik hesabat. Bakı: Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət nəşriyyatı, 1975, 123 s.

10. Səkkizinci çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin iclasları. səkkizinci sessiya, stenoqrafik hesabat. Bakı: Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Dövlət nəşriyyatı, 1975, 181 s.
11. Zeynalov İ. Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafı (70-80-ci illəri). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 314 s.

**РОЛЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В
ПОДГОТОВКЕ И РАСПРЕДЕЛЕНИИ ВЫСОКОСПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ
НАЦИОНАЛЬНЫХ КАДРОВ В 70-е гг. XX ВЕКА**

А.Б.ГАМИДОВ

РЕЗЮМЕ

В научной статье рассматривается подготовка высококвалифицированных кадров по необходимым специальностям для республики в 70-е годы XX века в ведущих вузах СССР. В статье также рассматриваются вопросы места и роли, высших и учебных заведений вузов республики в развитии науки и образования в рассматриваемый период истории Азербайджана. Другим вопросам исследования в статье является вопросы повышения квалификации национальных кадров, методы преподавания и этапы развития этих вузов в Азербайджане.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, образование, высшая школа, эксперт

**THE ROLE OF THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV
IN THE PREPARATION AND ALLOCATION OF HIGHLY SPECIALIZED
NATIONAL STAFF IN THE 70S OF THE XX CENTURY**

A.B. HAMIDOV

SUMMARY

The scientific article considers the preparation of highly qualified personnel for necessary specialties for the republic at the leading universities of the USSR in the 70s of the XX century. The article also examines the issues of the place and role of higher and educational institutions of the republic in the development of science and education in the reviewed period of the history of Azerbaijan. The issues of qualification of national specialists, methods of teaching and stages of development of these universities in Azerbaijan are studied as well.

Key words: Heydar Aliyev, education, high school, expert

JURNALİSTİKA**UOT - 316.77:001.12/.18; 070:001.12/.18****TRANSMİLLİ MEDIA ORQANLARININ İNKİŞAF DİNAMİKASI,
TEMATİKASI VƏ SOSIAL MEDIADA TƏMSİLİ****K.Q.NİFTƏLİYEVƏ, N.X.SALAMOV***Bakı Dövlət Universiteti**kenul.nifteliyeva@gmail.com**nurlanselim@gmail.com*

Bu məqalədə transmilli media orqanlarının fəaliyyəti, onların tarixi inkişaf dinamikası, müasir durumları, tematikası və sosial mediadakı iştirakından bəhs edilir. Transmilli media fəaliyyətinə gedən yolda qloballaşma, informasiya cəmiyyəti və onun tələbləri nəzərdən keçirilmiş, dünyanın aparıcı transmilli media nümunələri olan "International Herald Tribune"- "The New York Times International Edition", "The Wall Street Journal", "USA Today", "The Financial Times" qəzetlərinin bu sahədəki fəaliyyəti nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: qloballaşma, transmilli media, media holdinqləri, tematika, informasiya siyasəti, sosial media

Qloballaşmanın gətirdiyi yenilik və özəlliklər cəmiyyətin bir sıra sahələrinə sirayət etdiyi kimi, media münasibətlərinə də təsir göstərmiş, informasiya yayımının zaman-məkan qavrayışından çıxmasına, məlumatlandırma sahəsində sərhədlərin aradan qalxmasına şərait yaratmışdır. Müasir dövrün aktual məsələlərindən olan informasiyalaşan cəmiyyət, toplum və media münasibətləri arasında keçidin baş verməsi ölkələrarası zəmində əlaqələrin daha da güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Əslində burada "sərhədlərin itməsi" prosesi artıq məcazi mənəni ötürüb də reallığa çevrilməkdə, ayrı-ayrı ölkələr, xalqlar, dillər, dinlər, irqələr və s. asılı olmayaraq, informasiyanın onları birləşdirən dəyəərə çevrilməsi həyata keçirilməkdədir.

Qlobal və informasiyalı cəmiyyətin nəzəri əsaslarına diqqət yetirdikdə aydın şəkildə görmək mümkündür ki, informasiya prosesləri, yəni məlumatların toplanması, saxlanması, emalı, ötürülməsi beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməli və bu əsasla informasiya cəmiyyəti anlayışının Yer üzərində tam olaraq bərqərar olması təmin olunmalıdır. Bu əsasdan çıxış edərək, qeyd etmək lazımdır ki, heç də hər cəmiyyət informasiya cəmiyyəti adına sahib ola bilməz. İnformasiyalı toplumun bir sıra şərtləri vardır ki, onlardan bəzilərini nəzərdən

keçirək:

- Ölkə əhalisinin yarısından çoxu iqtisadiyyatın informasiya sahəsində çalışmalıdır;

- İnformasiya cəmiyyəti birləşdirən və onun əsas sosial dəyərlərindən biri kimi çıxış etməli, iqtisadi istehsalın başlıca məhsulu kimi özünü göstərməlidir;

- Hakimiyyət xalqın informasiyalı təbəqəsinin əlində cəmləşməlidir;

- Toplumun hər bir üzvü fəaliyyət göstərdiyi coğrafi məkandan asılı olmayaraq, əhatəli informasiya xətləri vasitəsilə istənilən ölkədən lazımi informasiyanı dolğun, dəqiq və operativ şəkildə əldə etməlidir;

- Elektron kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti informasiya sistemləri ilə bütünləşməli, rəqəmsal televiziya təşkil olunmalıdır;

- İnformasiya sistemləri nəzdində ölkələrin coğrafi və geosiyasi sərhədləri itməli, müxtəlif ölkələrin qanunvericilikləri “toqquşmalı”, “sınımalı”, “dəyişdirilməli” və “müasirləşdirilməli”dir [3, 227].

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, qloballaşmanın təzühürü olaraq formalaşan informasiya cəmiyyətində məlumatların sərhədsizliyi başlıca meyardır. Günümüzdə “informasiya Yerin dörd bir tərəfinə çatımlılığı ilə böyük bir imperiya qurmuşdur” fikri ilə razılaşımaq olar [1, 13]. Məhz buradan çıxış edərək irəli sürmək mümkündür ki, elmi leksikona informasiya ilə bağlı yeni terminlər gəlməkdədir. Məsələn, infoimperializm, infoelita, infoidentiklik, infokratiya, infokulturoloji piramida, infogen təsir və s. [1, 189]. Bütün bu anlayışların cəmiyyətin həyatında öz yerini tapa bilməsi üçün isə müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur.

Qloballaşma siyasi-elmi yanaşma ilə bir növ mədəni imperiyanın qurulması kimi də izah oluna bilər. Demokratiyanın və ictimai fikrin həlledici rolunun danılmazlığının hakim olduğu bir zamanda silah zoru, işğalçılıq siyasəti vasitəsilə dünyaya hökm etmək, proseslərin rahat şəkildə idarə olunmasının mümkün ola bilməyəcəyi olsa da, imperialist dövlətlərin siyasətinin həqiqi tərəfinə bunun uyğun gəlməyəcəyi aspektindən yanaşdıqda, informasiyanın güclü bir silah, onun vasitəsilə qurulmaqda olan infoimperializmin də həqiqətə yaxın olduğu aşkar olunur. Bu zaman cəmiyyəti bir “qlobal kənd” olaraq stratifikasiya etmək üçün informasiyanın hansı beynəlxalq kateqoriyasını yaratmaq olar? Təbii ki, bu sualın cavabı sərhədsiz informasiya yayımı və onun təşkilatçısı ilə yayımçısı olan transmilli media orqanlarıdır.

Ayrıca tipoloji xarakterə malik transmilli media orqanlarının inkişaf dinamikasına nəzər yetirdikdə aydın şəkildə görmək olar ki, transmilli media vasitəsi statusuna malik olmaq sadə prosedur deyil. Bunun üçün də bir sıra şərtlər mövcuddur:

- Transmilli media nümunəsinin illik dövriyyəsinin 100 milyon dollardan artıq gəliri olmalıdır;

- Media qurumunun ən az altı ölkədə müxbir məntəqələri fəaliyyət göstərməli, həmin bölgələrin aparıcı KİV nümunələrindən birinə çevrilməlidir;

- Qurumun istehsal etdiyi media məhsulunun böyük hissəsi xaricdə

satılmalıdır. Yəni media orqanın baş ofisinə, onun fəaliyyət göstərdiyi ölkəyə artıq qalmış məhsul yox, yalnızca əldə olunmuş maddi gəlir daxil olmalıdır.

Bu kriteriyalara sahib olan, beynəlxalq informasiya yayımı aparən qurumlar transmilli, yəni millətlər və ölkələrarası fəaliyyət göstərən media orqanı adını daşıya bilərlər.

Transmilli media orqanlarının vətəni olaraq Amerika Birləşmiş Ştatları götürülür. Çünki dünyanın ən nəhəng transmilli media vasitələri məhz ABŞ-in payına düşür. Bu məqalədə təhlil edəcəyimiz transmilli mətbuat orqanları aşağıdakılardır:

1. “International Herald Tribune” – “The New York Times International Edition”;

2. “The Wall Street Journal”;

3. “USA Today”;

4. “The Financial Times”.

Adlarını qeyd etdiyimiz qəzetlərin jurnalistika nəzəriyyəsi baxımından təhlili zamanı onların mövzu dairəsi, informasiya siyasəti və tipoloji xarakterlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Hər bir dövlətin, partiyanın və ya bir qurumun fəaliyyətində özünə seçdiyi siyasi istiqamət olduğu kimi, qəzetlərin də informasiya siyasəti onların auditoriyasını tənzimləyir, bununla da qəzetin informasiya siyasəti onun tipini müəyyən edən əsas faktor kimi çıxış edir. Qəzetin informasiya siyasətinin formalaşmasında da onun tematikasının öyrənilməsi vacibdir. Buna görə də yuxarıda adları çəkilmiş media orqanlarının fəaliyyətinə ayrı-ayrılıqda nəzər salaq.

“International Herald Tribune” qəzeti “New York Herald”ın Avropa üçün nəzərdə tutulmuş versiyası olaraq 1887-ci ildə Parisdə yaradılmışdır. Bu zaman media məhsulunun adı “Paris Herald” olmuşdur. Qəzetin qurum olaraq sahibləri dəyişdikcə onun adı da bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır [6]. Onun ilk sahibi olmuş Ceyms Qordon Bennetin ölümündən sonra Frank Andre Munsey “Herald” qəzetlərini almış və 1924-cü ildə “New York Tribune”-a satmışdır. Bununla da həmin qəzetlərin adı “Paris Herald Tribune” və “New York Herald Tribune” olaraq adlandırılmışdır. Daha sonra, 1967-ci ildə “The New York Times” və “The Washington Post” qəzetin səhmlərini əldə etmiş və “Paris Herald Tribune” “International Herald Tribune” olaraq tanınmağa başlamışdır. 2002-ci ildə “The New York Times” “The Washington Post”-un qəzetin idarəsi üzərindəki səhmlərini almış, ortaq yönləndirilmə ləğv edilmiş, media qurumu tamamilə “The New York Times”-in ixtiyarına keçmişdir. Bundan sonra da qəzetin adı üç dəfə dəyişdirilmişdir: 1) 2002-ci ildə “The Global Edition of The New York Times”; 2) 2013-cü ildə “The International New York Times”; 3) 2016-cı ildə “The New York Times International Edition”. Hazırda transmilli media orqanı sonuncu adı altında, ingilis dilində, dünyanın 38 bölgəsində fəaliyyət göstərməkdə, onun nüsxələri isə Yer kürəsinin 160-dan çox ölkə və ərazisində satılmaqdadır. Müasir nəşiri Artur Qreq Sulzberger olan qəzetin baş ofisi Fransada yerləşir. Gündəlik qəzet olaraq

fəaliyyət göstərən “The New York Times International Edition”-in dövriyyəsi 242, 073-ə bərabərdir.

Qəzetin beynəlxalq səviyyəli tematikasıdan bəlli olur ki, o informasiya yayımında həyatın bütün sahələrini əhatə etmək kimi məqsədi prioritet olaraq götürmüşdür. “Dünya”, “ABŞ”, “Siyasət”, “New York”, “Şərhlər”, “Biznes”, “Texnologiya”, “Elm”, “Sağlamlıq”, “İdman”, “Mədəniyyət”, “Kitablar”, “Dəb və stillər”, “Yemək”, “Səyahət”, “Əmlak alveri” və bir sıra bölümləri ilə bərabər, hər bir bölümün də öz yarımbaşlıqları mövcuddur[6]. Buradan da aydın olur ki, qəzetin rəngarəng tematikası onun daşdığı statusa uyğun gəlir və ümumi olaraq tələblər çoxluğunu ödəyir. Qəzetin 22 mart 2018-ci il buraxılışının manşetlərində də adları çəkilmiş mövzularda müxtəlif yazılar yer almışdır. Həmçinin qəzetin ilk səhifəsinin sonunda müxtəlif ölkələr üzrə satış qiymətləri həmin ölkələrin pul vahidləri ilə göstərilmişdir.

“The New York Times International Edition” ümumi olaraq “The New York Times”-in daxilində fəaliyyət göstərir və onlar eyni saytda – nytimes.com-da yerləşdirilir. Saytda abunəlik mövcuddur. Qəzetin Facebook, Twitter və Instagram-dakı hesabları bir hissədən ibarət deyil, transmilli media qurumu sosial mediada ayrı-ayrı redaksiyalar üzrə təmsil olunur, hər bir bölmə müstəqil profil olaraq fəaliyyət göstərir və bölmələr üzrə kontentlər uyğun hesablardan paylaşılır.

128 yaşlı, 1889-cu ildən bəri işıq üzü görən “The Wall Street Journal” ABŞ-da transmilli statuslu media orqanlarından biridir. İngilisdilli qəzetin həm çap, həm də elektron versiyası fəaliyyət göstərir. Avropa və Asiya buraxılışlarından ibarət beynəlxalq media orqanının informasiya yayımının başlıca istiqaməti biznesdir və qəzet həftədə altı dəfə nəşr olunur. İndiki baş redaktoru Cerard Beyker olan mediaqurumun sahibi tanınmış media maqnatı Rupert Merdokun baş direktoru olduğu “News Corporation” media holdinqinin tərkibində fəaliyyət göstərən “Dow Jones & Company”-dir. 2017-ci ilin iyun ayının statistik göstəricisinə görə, qəzetin dövriyyəsi 2, 277, 000 nüsxəyə bərabərdir.

“The Wall Street Journal”-in tematikasının əsasını iqtisadiyyatla bağlı məlumatlar təşkil edir. Bununla belə, “Dünya”, “Siyasət”, “Texnologiya”, “Satış”, “Rəy”, “Həyat və mədəniyyət” kimi bölmələrlə də informasiya yayımı aparan media orqanının ABŞ ağırlıqlı xəbərləri ayrıca başlıq altında toplanmışdır [7]. Burada ABŞ-ın siyasəti, iqtisadiyyatı, hüquq sahəsi, ABŞ-la bağlı videoməlumatlar və s. kimi aspektlər mövcuddur.

Qəzetin www.wsj.com domenində saytı fəaliyyət göstərir və burada “The Wall Street Journal”-a abunə olmaqla xəbərləri oxumaq istəyənlər üçün abunəlik də var. Transmilli media nümunəsinin sosial mediadakı yeri isə “The New York Times International Edition”-dakı kimi ayrı-ayrı bölümlər üzrədir. Facebook, Twitter və Instagram, YouTube kimi şəbəkələrdə hesabı olan qəzetin materialları müəyyən bölmələr üzrə paylaşılır. Qəzetin informasiya yayımında prioritet götürülən iqtisadi-biznes ağırlıqlı xəbərlərə uyğun olaraq, qurumun sosial mediadakı hesablarının çoxu sırf bizneslə bağlı olanlardır. Twitter

mikrobloqunda “WSJ Business News” – biznes redaktorlarının biznes və maliyyə üzrə son xəbərləri və onlar haqqındakı şərhlərinin, “WSJ MoneyBeat” – bazarı formalaşdıran xəbərlərin anlıq təhlillərinin, “Real Time Economics” – “The Wall Street Journal”-ın iqtisadi xəbərlərinin, “WSJ Markets” – qlobal bazar və maliyyə sahəsində ən son xəbərlər, analizlər və xüsusiyyətlərin təmsilindən ibarət fərqli səhifələrinin olmasından media vasitəsinin iqtisadi istiqaməti aydın şəkildə görünməkdədir.

Digər bir transmilli media nümunəsi isə “USA Today”-dir. ABŞ-ın media sistemində daxil olan qəzetin əsası 1982-ci ildə Allen Neuhart tərəfindən qoyulmuşdur. Hazırda “Gannet Company” media holdinqinin sahibliyi ilə işiq üzü görün transmilli media orqanının prezidenti Con Zidiç, baş redaktoru isə Coan Lipmandır [8]. İngilisdilli gündəlik qəzet olan “USA Today”-in baş qərgahı ABŞ-da, Virciniyada, beynəlxalq departamenti isə İsveçrənin Cenevrə şəhərində yerləşir. Gündəlik oxucularının sayı 3,3 milyona yaxın olan media orqanının iyun 2017-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən, gündəlik dövriyyəsi 812, 971-ə bərabərdir. Qəzet ABŞ-ın 37 ərazisində və beynəlxalq arenada işiq üzü görür. Transmilli media orqanına çevrilmə dinamikasının başlanğıcı 1984-cü ildən başlanmış “USA Today” hazırda Avropa, Kanada, Sakit Okean və Asiya ölkələrində 14, 954 sayında dövriyyə ilə nəşr olunmaqdadır. Qəzetin mobil tətbiqi 24 milyon dəfə endirilmə göstəricisinə malikdir [8].

“USA Today”-in mövzu dairəsi həyatın bütün sahələrini əhatə edəcək qədərdir. Burada biri-birindən fərqli başlıq və onların yarımbaşlıqları da daxil olaraq, müxtəlif mövzular üzrə kontentlər yer almaqdadır. “Xəbərlər”, “İdman”, “Həyat”, “Maliyyə”, “Texnologiya”, “Səyahət”, “Rəy”, “Hava”, “Krossvord”, “Video” və s. başlıqlar altında materiallar dünyanın dörd bir tərəfinə yayılır. Bütün bu məlumatları əldə etmək üçün abunəlik də mövcuddur və bu abunəlik həm qəzetin çap versiyası, həm də elektron variantı üçün təqdim olunur.

“USA Today”-in sosial mediada təmsilindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu özəllik digər transmilli media orqanlarındakına bənzərdir. Çoxsaylı mövzular üzrə və böyük həcmə malik kontentlərlə işlənilməsinə görə, qəzetin sosial şəbəkələrdəki hesabları da başlıqlar üzrə ayrı-ayrılıqda bölünmüşdür. Məsələn, Facebook-da “USA Today” adlı qəzetin əsas hesabı olmaqla yanaşı, həmçinin musiqi, kitablar, əyləncə ilə bağlı “USA Today Life”, maliyyə və texnologiya xəbərlərini paylaşan “USA Today Money and Tech”, dəniz nəqliyyatı, gəmilər, marşrutlar üzrə xəbər və təhlilləri özündə birləşdirən “USA Today Cruises” və bu kimi səhifələr var. Twitter-də qəzetin hava haqqında “USA Today Weather”, kitablarla bağlı ən son xəbər və rəyləri göstərən “USA Today Books”, moda ilə bağlı “USA Today Style”, Vaşinqton bürosundan ən son siyasi məlumatlar paylaşılan “USA Today Politics” və s. hesablarını da izləmək mümkündür.

Təhlil edəcəyimiz sonuncu transmilli media qurumu isə Böyük Britaniya, yaxud da rəsmi adı ilə Birləşmiş Krallığın qəzeti olan “The Financial Times”-

dır. 1888-ci ildə Ceyms Şeridan və qardaşı tərəfindən əsası qoyulmuş mətbuat orqanı uzun illər maliyyə sahəsində olan digər qəzetlərlə rəqabət aparmışdır. Beynəlxalq iqtisadi-maliyyə qəzeti kimi fəaliyyət göstərən “The Financial Times” Avropa, Asiya, Şimali Amerika və dünyanın bir çox bölgələrində işıq üzü görür. 1995-ci ildə internet ünvanı debüt etmiş qəzetin həm də 1994-cü ildən bəri “How To Spend It” adlı həyat tərzini ilə bağlı jurnalı da nəşr olunmaqdadır [4]. “The Financial Times”-in şənbə buraxılışı “Financial Times Weekend” adı altında nəşr olunur və o özündə beynəlxalq iqtisadi və siyasi xəbərlər, bazar haqqında məlumatlar və s.-i birləşdirir. Baş qərargahı Londonda yerləşən media orqanının dövriyyəsi noyabr 2017-ci il statistik göstəricisinə əsasən, 186, 956 nüsxəyə bərabərdir. “Britannica” ensiklopediyasından qəzet haqqında əldə etdiyimiz məlumata görə, 2015-ci ildə Yaponiyanın “Nikkei” media holdinqi “The Financial Times”-in səhmlərini almış və həmin ildən bəri mətbu orqanının sahibi olmuşdur [4].

“The Financial Times” adından da görüldüyü kimi, biznes-maliyyə-iqtisadiyyat yüklü media orqanı olaraq fəaliyyət göstərir və onun tematikasının əsas istiqamətini bu tipli məlumatlar təşkil edir. Maliyyə, valyuta sahəsindəki qalxma və enmələr haqqında data qəzetin saytı olan www.ft.com –un yuxarı hissəsində yerləşdirilmişdir və bu məlumatlar sıx-sıx təzələnməkdədir [5]. Bundan başqa, həmçinin media məhsulunun “Dünya”, “Rəy”, “Bazar”, “İş və karyera”, “Yaşam və mədəniyyət” və s. kimi başlıqlar üzrə də kontentləri mövcuddur. “The Financial Times”-in oxucuları ona abunə də ola bilərlər və bu, abunəlik kateqoriyasının növündən asılı olaraq, fərqli qiymətlərlə istifadəçilərə təqdim olunur.

Bəhs etdiyimiz transmilli media orqanının da sosial mediadakı yeri onun global məkandakı media yükünə uyğun şəkildə görünməkdədir. Qurumun Facebook-da “Financial Times”, onun nəşr etdiyi jurnal olan “How To Spend It”-in “How To Spend It, Financial Times”, biznes təhsilinə bağlı, biznes məktəblərinin reytingləri, MBA (Master of Business Administration – Biznesin İdarə Edilməsi) proqramlarını əhatə edən “Financial Times MBA Page” kimi səhifələr fəaliyyət göstərdiyi kimi, Twitter-də də “FT Care”, “FT Energy”, “FT Live Health”, “FT Technology”, qəzetin şənbə buraxılışının “FT Weekend” və başqa səhifələri fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, transmilli media orqanlarının fəaliyyəti müasirləşən və qloballaşan dünyanın sürətinə çevrilməkdə olan informasiya cəmiyyətinin başlıca tələblərindən və onu formalaşdırmaqda olan əsas faktorlardan biridir. Təhlil olunmuş dörd transmilli media qurumunun təşəkkül və inkişafı, tematikasının hərtərəfliliyi, sosial mediadakı yeri və rolu sübut edir ki, bu KİV nümunələri öz tipologiyasına uyğun şəkildə fəaliyyət göstərir və dəyişən zaman prinsipinə riayət edirlər. Onların çatımlılıq dərəcəsi, kontentlərinin bolluğu, transmilli media statusuna malik olmaq üçün vacib olan şərtlərə cavab verməsi qəzetlərin fəaliyyətinin peşəkarlıq standartlarına uyğun olmasının göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babaoğlu H. İfoimperializm və media. Bakı: MSA, 2013, 191 s.
2. Küreselleşme ve Kültürlerarası İletişim. Anadolu Üniversitesi yayınları, 3.baskı, Eskişehir, 2014, 130 s.
3. Məmmədli S. Beynəlxalq jurnalistika: təşəkkül prosesi və demokratik ölkələrin media təcrübəsi. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2013, 284 s.

İNTERNET RESURLAR

4. "Encyclopedia Britannica" - www.britannica.com
5. "The Financial Times" - www.ft.com
6. "The New York Times" - www.nytimes.com
7. "The Wall Street Journal" - www.wsj.com
8. "USA Today" - www.usatoday.com

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ СМИ, ИХ ТЕМАТИКА И ПРЕДСТАВЛЕНИЕ В СОЦИАЛЬНОЙ МЕДИИ

К.Г.НИФТАЛИЕВА, Н.Х. САЛАМОВ

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются деятельность транснациональных СМИ, динамика их исторического развития, их текущее состояние дел, их актуальность и их участие в социальных сетях, ведущие мировые транснациональные медиа, глобализация, информационное общество и его требования на пути к трансмедийным медиа такие как, Financial Times, International Herald Tribune-The New York Times International Edition, The Wall Street Journal, USA Today были рассмотрены в этой области.

Ключевые слова: глобализация, транснациональная медиа, медиахолдинги, тематика, информационная политика, социальные сети

THE DEVELOPMENT DYNAMICS OF TRANSNATIONAL MEDIA OUTLETS, THEMATICS AND REPRESENTATION IN SOCIAL MEDIA

K.G.NIFTALIYEVA, N.Kh. SALAMOV

SUMMARY

The article deals with the activities of transnational media outlets, their historical development dynamics, thematic and representation in social media. It analyzes globalization, information society and its requirements and activities, the world's leading transnational media corporations, such as "International Herald Tribune" - "The New York Times International Edition", "The Wall Street Journal", "USA Today", "The Financial Times" in the way of development to transnational media outlets.

Key words: globalization, transnational media, media holdings, thematics, information policy, social media

UOT 316.77:001.12/.18; 070:001.12/.18**KÜTLƏVİ KOMMUNİKASIYADA YENİ MEYİLLƏR:
MƏDİA KONVERGENSİYASI****T.A.MAHMUDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
mahmutaa06@gmail.com**

Bu məqalədə kütləvi kommunikasiya sahəsində qeyd alınan yeni proseslərdən biri – media konvergensiyası haqqında danışılır. Məqalədə “konvergensiya” anlayışı haqqında geniş məlumat verilir, müxtəlif alim və ekspertlərin bu məsələ ilə bağlı fikirləri diqqətə çatdırılır. Burada, həmçinin media konvergensiyasının yaranma səbəbləri göstərilir. Məqalədə media konvergensiyasının növləri haqqında ətraflı məlumat verilir, hər növə aid nümunələr göstərilir və onlar arasında əlaqələrin xarakteri nəzərdən keçirilir. Burada qeyd olunur ki, bu prosesin əsasında texnoloji konvergensiya dursa da, başqa amillərin də rolu az deyil. Məqalədə, həmçinin bu prosesin kultürlərə və cəmiyyətlərin ictimai-siyasi həyatına təsiri araşdırılır. Burada qeyd olunur ki, media konvergensiyası qlobal bir proses olub dünyanın bütün ölkələrində izlənməkdədir. Məqalənin sonunda prosesin kütləvi kommunikasiya qarşısında açdığı imkanlar müxtəlif aspektlərdən təhlil edilir.

Açar sözlər: kütləvi kommunikasiya, müasir meyillər, rəqəmsal texnologiyalar, konvergensiya, konvergensiyanın növləri.

Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları bəşər tarixində yeni səhifə açmaqdadır. Dünya tamamilə fərqli və dinamik bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. “İnformasiya hakimiyyətdir” həqiqəti özünü bütün tutumu ilə göstərməyə başlamışdır. Öz konsepsiyasını “Üç dalğa” adlandıran E.Tofflerin təbirincə desək, bu proses bütün dünyanı bürüyən nəhəng bir dalğanı xatırladır. İnternet, həmçinin peyk-kabel yayım texnologiyalarının sayəsində bütün Yer kürəsi CNN, MTV, BBC World, Euronews, Al-Jazira kimi TV kanallarına tamaşa edir, milyonlarla insan eyni faktlar haqqında düşünür və eyni hisslər keçirir. Ölkələr və mədəniyyətlərarası fərqlər tədricən silinməyə doğru gedir. “Müasir dünyada informasiya həm də çox baha qiymətə satılan, mübadilə edilən və kifayət qədər etibarlı vasitələrlə qorunan məhsuldur. Digər resurslardan fərqli olaraq, informasiya maddi sərvətlərin elə növüdür ki, o, heç vaxt tükənmir, əksinə, getdikcə daha da artır, işləndikcə köhnəlmir, keyfiyyətcə yeniləşir, eyni zamanda, ondan təbii əmtəə növlərindən səmərəli faydalanmaqda, onların qorunmasında, yenilərinin yaradılmasında istifadə edilir. Çünki

informasiyanın ehtiva etdiyi elmi və təcrübi biliklər olmadan təbii sərvətlərin hasilatı, emalı və bazara – istehlakçıya çatdırılmasının yeni üsullarını yaratmaq mümkün deyil” (1, 35). İnformasiyanın əhəmiyyəti haqqında H. Baboğlunun da fikirləri maraqlıdır: “Yeni informasiya texnologiyalarının meydana çıxması, bir çox proseslər və münasibətlərin virtual platformaya transfer olunması idarəetmənin istər cəmiyyətdaxili, istərsə də qlobal miqyasda informasiya resursları vasitəsilə həyata keçirilməsini şərtləndirmiş oldu. Beləliklə, bu və ya digər cəmiyyətdə mədəni, siyasi, sosial, hüquqi, iqtisadi, ideoloji münasibətlər yeni xarakter almağa başladı” (2, 33). “Daha çox informasiya!” şüarı hər zaman açıq, demokratik cəmiyyətlərin ümdə şüarı və əsas prinsiplərindən biri olmuşdur. İnformasiya qaynaqlarının açıq və çatımlı olması ideyası isə II Dünya müharibəsindən sonra gündəmə gəlmişdi. Bəşər tarixində ən qanlı müharibəni törətmək Hitlerə o dövrdə başçılıq etdiyi Almaniyayı məhz qapada bilməsi sayəsində müəssər olmuşdu. Həmin dövrün hadisələrini araşdıran tədqiqatçılar bu cür bəşəri cinayətlərin təkrarlanmaması üçün yeni, informasiya yayımı baxımından daha açıq dünya düzəninə qurulmasının vacibliyini vurğulayırdılar. Bu istiqamətdə aparılan texniki və ideoloji işlər tezliklə öz bəhrəsini verdi. “1940-cı illərdə, xüsusilə də 1950 və 1960-cı illərdə “inkışaf” sözü böyümə, müasirləşmə, məhsuldarlıq, sənayeləşmə və başqa oxşar Qərb tarixi və təkamülçü dəyişikliklərinin sinonimə çevrildi” (3, 185). Bu məqamla əlaqədar Ayhan Erdem də özünün “Dünü, Bugünü və Yarınıyla Modernizm” məqaləsində bəşəriyyətin tarixində XX əsrin xüsusi rol oynadığını göstərərək bu yüzillikdə aparıcı elm və tədqiqat müəssisələrində medianın kültür sənayesinə çevrilərək siyasi həyatı formalaşdırması yönündə qızgın mübahisələr gətirdiyini göstərir (4, 214). Bir çox ekspertlərin fikrincə, informasiya əsrinin yaranması məhz II Dünya müharibəsindən sonrakı inkışafla əlaqədardır (5, 135).

İnformasiya - kommunikasiya texnologiyalarının görünməmiş inkışafı yaşadığımız planeti virtual olaraq “kiçildərək” onu hamının bir-birilə asanlıqla ünsiyyət qura bildiyi “qlobal kəndə” çevirdi. Yeni texnologiyaların sayəsində fantastik sürətlə yayılan informasiyanın sərhəd və maneə tanımayaraq bir andaca milyonların maraq “hədəfinə” çevrilməsi onun qüdrətini daha da artırdı.

“KİV anlayışının özündə dialoq, kontakt, qarşılıqlı əlaqə fəaliyyəti ideyası var. Müasir texnoloji imkanlar elə şərait yaratmışdır ki, bu əlaqələri eyni zaman kontekstində qurmaq mümkündür. İnteraktiv jurnalistikada hamı ilə danışan jurnalist eyni zamanda hər kəslə də danışır, hər kəslə danışan jurnalist hamı ilə danışır. Belə vəziyyətdə auditoriya manipulyasiya, dezinformasiya obyektindən bərabərhüquqlu, qarşılıqlı informasiya subyektinə çevrilir. Məhz bu kontekstdə jurnalistika yeni keyfiyyət kəsb edərək özünün əsrə uyğun cizgilərini göstərir” (6, 82).

Yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkışafı dünyada və ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə dəyişikliklərin daha intensiv olacağını düşünməyə əsas verir. Bu dəyişikliklərdən demək olar ki, heç kim kənarda qala bilmir. “1982-ci ildə şəxsi kompüterlərin (PC) təqdimatı ilə geniş vüsət alması

kompyuterlərin və kompyuter şəbəkələrinin “çoxluğun, yəni adi adamların” həyatına daxil olması prosesi başladı. Başqa sözlə, birbaşa kompyuter elmi və ya kitabxanaçılıq kimi sırf informasiya ilə əlaqəli olan peşəkar sahələrdə çalışmayan insanlar da bu işə qoşuldular” (7, 198). Yeni kommunikasiya prosesləri qloballaşma prosesinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olmaqla bütün dünyada vahid istifadə və yanaşma qaydalarını, eləcə də linqvistik terminləri yaratdı. “Sosial mediadan istifadə yeni bir ortaq dil yaratdı. Bu ortaq dil, yaş fərqiindən kənarında coğrafi sərhədlərin asanlıqla əzilib keçilə biləcəyinə işarət edir. Sosial mediadakı şəkil paylaşımı ilə dilini bilmədiyimiz bir insanla ünsiyyət qura bilirik” (8, 193). Rəqəmsal media sahəsində böyük sıçrayış qlobal səviyyədə işlədilən bir çox söz və terminlərin yaranmasına səbəb olsa da, prosesin davamlılığı və böyük sürətlə getməsi terminologiya sahəsində çətinliklər yarada bilər. Bu məsələyə toxunan E.Dennis və M. DeFlör qeyd edirlər ki, biz böyük dəyişikliklər dövründə yaşadığımızı görə hazırda şahidi olduğumuz dinamik prosesi və kommunikasiya sistemini tam, düzgün əhatə edən termin və ifadələri tapmaqda çətinlik çəkməyimiz təəccüblü deyil (9, 26).

Çağdaş dövrdə İKT və kütləvi kommunikasiya ilə bağlı ən çox işlədilən terminlərdən biri də konvergenziyadır. Konvergenziya nə deməkdir? “Konvergenziya” mənşəcə latın sözü olub yaxınlaşma, uyğunlaşma, uzlaşma, qovuşma deməkdir (10, 249). M.Azzaronun redaktoru olduğu “Strateji media qərarları” kitabında “konvergenziya” termini “ayrı-ayrılıqda mövcud olan sənayelərin, texnologiyaların və kontentlərin qovuşması prosesini əks etdirən” bir tendensiya kimi açıqlanır. Hazırda müxtəlif informasiya-kommunikasiya vasitələrinin birləşərək və ya qovuşaraq rəqəmsal texnologiyalar əsasında çalışması anlamında işlədilir (11, 352). C.Vivian da “Kütləvi kommunikasiyanın mediası” kitabında rəqəmsallaşma inqilabının media konvergenziyası adlandırıldığını qeyd edir (12, 40). Ş.Biagi “konvergenziya” sözünün eyni zamanda baş verən iki prosesi ifadə etdiyini göstərir. Birincisi, bu, rəqəmsal texnologiyaların üstünlüyü sayəsində kommunikasiyalar, kompyuter və elektron sənayelərinin birləşməsi, qovuşması deməkdir. İkincisi, bu, müxtəlif növlü media şirkətlərinin bir-birilə iqtisadi ittifaqı deməkdir ki, bu birliklərin yaranmasının əsas səbəbi də texniki tərəqqinin tələblərinə uyğun olaraq lazımi xidmətlər təklif etmək iqtidarında ola bilmək cəhdidir (13, 14). Konvergenziya Qərb mədəniyyətinin düşüncə tərzinin təəcəssümüdür. Bu prosesin mahiyyətini dərinlən anlamaq üçün isə, demək olar ki, hər kəsin şəxsi əşyaları arasında olan mobil telefonlara diqqət yetirək. Əslində klassik telefonlar kütləvi kommunikasiyanın “pionerlərindən” sayılır. XIX əsrdə məhz telefonların yaradılması ilə şəbəkələnmənin əsası qoyulmuşdu. İnsanların lazım olan informasiyanı, hətta musiqini belə öz istəklərinə görə əldə etmələri də qlobal kommunikasiyanın “pioneri” sayılan telefonların sayəsində mümkün olmuşdur. Mobil telefonların yenidən gündəmə gəlməsini isə bəzi ekspertlər telefonun “ikinci doğuşu” adlandırırlar (14, 6). Yeni texnologiyaların yaranması hələ köhnələrin gözdən itərək muzeylərdə tozlu eksponata çevriləcəyi demək deyil. Günümüzün media istehlakçıları hələ

də qəzet oxuyur, radio dinləyir, televiziya izləyir və filmlərə baxırlar. Fərq budur ki, bütün bunların hamısını bir cihaz - PC və smartfon, həmçinin internet vasitəsilə etmək mümkündür. Belə fəaliyyəti mümkün edən - media konvergen-siyasıdır. Şəkil və video çəkilişi apara bilən kameralı telefon, rəqəmsal fo-toqrafiya, video və müasir mobil telefonlar, digər texnologiyalar konvergen-siyaya bir nümunədir. Konvergen-siyanın əsasən üç növü ayırd edilir: texniki, iqtisadi və sosial. Hər üç səviyyədə - texniki, iqtisadi və sosial-mədəni səviy-yələrdə - konvergen-siyanın əsasında fikir mübadiləsi, ideya paylaşımı, təcrübə bölüşümü durur. Məhz bu fundament də konvergen-siyanın yuxarıda sadalanan üç aspektini müəyyən edir.

Konvergen-siyanın növləri

Konvergen-siya yalnız texnologiya ilə məhdudlaşmır. Öz həyatının böyük bir hissəsini konvergen-siya sahəsində tədqiqatlara həsr etmiş media eksperti Henri Yenkins sübut edir ki, konvergen-siya son nəticə deyil, o, medianın istehsal və istehlakını dəyişmə prosesidir. Yenkins konvergen-siyanı 5 kateqo-riyaya bölür:

İqtisadi konvergen-siya - medianın çoxlu növləri daxilində və onlar ara-sında maraqlanan bir çox şirkətlərin əyləncə sənayelərinin üfqi və şaquli in-teqrasiyasıdır. Məsələn, Rupert Mürdokun xəbər konvergen-siyalaşmış media “imperiyası” çoxlu qəzetlərə malikdir (“New York Post”, “The Wall Street Journal”), həmçinin kitab çapı (“Harper Collins”), idman (“Colorado Rookies”), televiziya (Fox), kabel televiziya (FX NAT-GEO), film istehsalı (20th Century Fox), internet (Facebook) və daha neçə-neçə medianı.

Üzvi konvergen-siya o zaman baş verir ki, kimsə onlayn danışmaqla və həmçinin musiqi dinləməklə yanaşı, televizora baxır - belə çoxfunksiyalı fəaliyyət müxtəlif media dünyasında təbii nəticə kimi qəbul olunur.

Mədəni konvergen-siya – bu növün bir neçə müxtəlif aspekti var. Vacib komponentlərdən biri media platformalarının bir çox növləri daxilindəki mövzu “axınıdır”. Məsələn, romanlar televiziya serialına (məsələn, “Dexter”), radiodramlar komiksə (“The Shadow”) çevrilir, hətta əyləncəli parklar film adları (“The Pirates of Caribbean”) olur. Harri Potter obrazına kitablarda, film-lərdə, oyuncaqlarda, park və klublarda rast gəlmək olar. Mədəni konvergen-siyanın digər aspekti iştirakçı mədəniyyətidir. Media istehlakçıları annotasiya və rəy yazır, remikslər edirlər. Buraya, həmçinin cavab və reaksiya verməyə, rəy bildirməyə imkan verən digər çoxsaylı unikal forma və vasitələr daxildir. Bütün bunların kommunikasiya sahəsində indiyə qədər görünməmiş üsullar olduğunu deməyə hər cür əsas var.

Qlobal konvergen-siya – aralarında okean və dağların olmasına, yəni coğrafi maneələrə baxmayaraq bir-birinə təsir edə bilən mədəniyyətlər prose-sidir. Nigeriyanın “Nollywood” filmi öz replikasını Hindistanın “Bollywood”-undan götürmüşdür. Bu, əlbəttə ki, “Hollivud” adından qaynaqlanır. Keçmiş “Tom və Cerri” cizgi filmi və yeni “Oprah” şouları ərəb peyk televiziya-sının məşhur proqramlarındandır. “Ring” and “The Grudge” kimi uğurlu Amerika

qorxu filmləri yapon hitlərinin remeykidir. Məşhur TV şou “American Idol” Britaniya şousunun remeykidir. Qlobal konvergensiyanın faydası mədəni təsirin zənginliyinə ümumdünyəvi “giriş”dir. İşin mənfi tərəfi odur ki, bəzi tənqidçilər bunu “mədəni imperializm” adlandıraraq mühakimə edirlər. Bu mühakimələrin əsasında belə bir iddia durur ki, gücü az olan millətlər bir sıra güclü ölkələrin göstərdiyi təzyiq nəticəsində öz adət-ənənələrini itirmək təhlükəsi ilə üzləşirlər. Başqa sözlə, həmin güclü ölkələr öz mədəniyyətlərini media və digər formalar vasitəsilə yayaraq yerli kulturların tədricən vahid sistemlə əvəzlənməsi prosesini həyata keçirirlər. Yenə də iddialara görə, bu gün mədəni imperializm TV, film və digər mədəni layihələr vasitəsilə təsirlərin qlobal miqyasda yayılması kimi çox ağıllı və düşünülmüş formada baş verir.

Texnoloji konvergensiya - texnologiyaların birləşməsi və ya qovuşmasıdır. Getdikcə daha çox medianın və onun müxtəlif növlərinin rəqəmsal kontentə transformasiya olunması kimi də izah edilir. Yenkinsin qeyd etdiyi kimi -“biz onlar (medianın müxtəlif növləri) arasında potensial əlaqələri genişləndirir və platformalar arasından “axa” biləcək vəziyyətə gətiririk.” “Texnoloji konvergensiya struktur konvergensiya ilə assosiasiya olunur. Başqa sözlə, ənənəvi xidmət sənayesi modelindən konvergenşiyalaşmış xidmət sənayesi modelinə keçid baş verir” (15, 122).

Yenkinsin “orqanik konvergensiya” konsepsiyasına, xüsusilə çoxfunksiyalı konsepsiyaya, çox güman ki, şəxsi yaşamımızdan yetərincə dəlil göstərə bilərik. Köhnə media (ənənəvi media nəzərdə tutulur) mühitində böyüyənlər üçün bu günün medialaşmış dünyasında orqanik, yəni xalis, əsl heç nə yoxdur. Digər tərəfdən, bu gün gənclərin, demək olar ki, hamısı dünyanın əvvəlki vəziyyəti, yəni İnternetin mövcud olmadığı halı ilə tanış deyil. Belə dərin mədəni dəyişikliklər yeni media ilə böyüyən və böyüməyənlər arasında nəsil “boşluğuna” səbəb olur.

Bu günün yeniyetmələri passiv şəkildə ekran qarşısında oturub informasiyanı “udmaqla” kifayətlənmirlər. Əvəzində onlar bu informasiyanı mesaj vasitəsilə dostlarına göndərir, xəbər linkini Facebook-da paylaşır, Youtube-da rəy yazır, televiziya epizodlarına onlayn olaraq fikir bildirirlər. Konvergensiya eyni zaman kəsiyində xeyli sayda funksiyaları çox asanlıqla yerinə yetirməyə imkan verən bir sistemdir. Başqa sözlə, eyni mexanizmdən e-mail və mətnlərə cavab verə, oyun oynamağa, musiqi dinləməyə, videoya baxmağa, istifadəçilərə İnternet ilə əylənməyə imkan verən cihazlar kimi. Bununla belə, haqqında danışdığımız sistem hələ də yeni sayılır və media-konvergensiya mədəniyyətinin toplumları, fərdləri, onların düşüncələrini necə formalaşdıracağı haqqında qəti bir fikir söyləmək çox çətindir.

Yeni texnologiyalar və media sənayesi

1986-cı ilin yanvarında məşhur media maqnatı Rupert Mördok öz nəşrlərində yeni texnologiyaları və onunla bağlı yeni iş sistemini təqdim etdi. Yeni texnologiyaların tətbiqi bu sahədə (kütləvi ixtisarlara, iş yerini öz istəyi ilə

tərk etmələr, zorakılıq həddinə çatan etiraz kimi) böyük çaxnaşmalara və digər kəskin münaqişələrə səbəb oldu. KİV-də yeni era başladı (16, 225-226).

Beləliklə, qəzet və jurnal istehsalında onlayn texnologiyaların tətbiqinə başlandı. Yeni İKT jurnalistin fəaliyyətinə hərtərəfli təsir edir, onu hər mənada yenidən təmin edirdi. Hazırda bu sahədə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha fərqli məsələlər prioritet sayılır, jurnalistdən peşəkar olmaq tələb edilmir, ondan başqa keyfiyyətlər tələb olunur. Məsələn, ən müxtəlif, hətta onun üçün sırf təsadüfi mövzularda kifayət qədər cəld yazmaq tələb olunur. İndi faktları "küçədən" yox, internetdən toplamaq daha əlverişli və sərfəlidir. İnternet, istehlak bazarında hər gün yeni seqmentləri "fəth etməkdədir", analoji müzakirələr isə artıq gündəmin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. "İnternet və onunla bağlı texnologiyalar auditoriya və media sənayeləri arasında əlaqələri dəyişir demək yetərli deyil. İnternet prosesin müxtəlif komponentlərinin izahını dəyişir və bunun nəticəsi kimi onlar arasındakı əlaqələri dəyişir. İnternetdə tək bir şəxs şəbəkə televiziya proqramlarını istehsal edən nəhəng, çoxmillətli korporasiya kimi geniş auditoriya ilə eyni səviyyədə ünsiyyətə girə bilər. Haqqında danışdığımız korporasiya bizim kütləvi kommunikasiya mənbəyi haqqında anlayışlarımıza – iyerarxik quruluşa malik böyük təşkilat - uyğun gəlir, lakin fərdi İnternet istifadəçisi yox. Kütləvi kommunikasiyada reaksiya və ya geri bildirim ənənəvi olaraq ləngimələrlə gəlib çıxır, amma onlayn reaksiya çox vaxt dərhal və ya birbaşa olur" (17, 82-83).

"Media konvergensiyası" anlayışının müəyyən olunmasında fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzi nəzəriyyəçilər razılaşırlar ki, ümumi terminlərdə "konvergensiya" sözünün mənası iki və yaxud bir çox nəsənin bir araya gəlməsi, onların qovuşması deməkdir. Bununla belə, arqumentlərin müxtəlifliyi nəyin tam olaraq bir araya gəlməsini müəyyən etmək üçün irəli sürülmüşdür. Digər tərəfdən konvergensiya xəbər istehsalı və yayımı üçün vasitə və cihazların qovuşması, bir araya gəlməsi kimi də səciyyələndirilə bilər. H.Yenkins isə konvergensiyayı çoxlu media platformalarına "şütüən" mövzu "axını" kimi izah edir. O bildirir ki, hazırda media izləyiciləri mövzu yaratmaq və yaymaq işində həlledici rol oynayırlar. Məhz bu səbəbdən də konvergensiya toplum və onun daxilindəki texnoloji dəyişikliklər baxımından izah olunmalıdır. H.Yenkinsə görə, media konvergensiyası keçmiş medianın yerdəyişməsi kimi görünməyən davamlı bir prosesdir, amma müxtəlif media platforma və növləri arasında əlaqə və mübadilə xeyli çoxdur. Bu arqumentə dəstək olaraq Erdalin 2011-ci ildə dərc olunmuş əsərində Duyza istinadən (ondan sitat gətirməklə) göstərilir ki, media konvergensiyasına, media növləri və platformaları arasındakı iş birliyi və əməkdaşlıq kimi baxılmalıdır. Burnett və Marşal Qrant və Vilkinson da konvergensiyayı media qarışımı və ya qovuşuğu, telekommunikasiya və kompüter sənayesi, başqa sözlə, müxtəlif media və onların bir rəqəmsal forma daxilində birləşmiş platformaları arasında mübadilə prosesi kimi izah edir. Ortaya belə bir sual çıxır - "istinilən halda bu yeni inkişaf prosesləri cəmiyyət və sənaye üçün nə dərəcədə faydalıdır?" Media konvergensiyası hər

bir halda media istehsal və istehlakçılarının təkliflərinə nisbətə daha çox imkanlar təqdim edir. Günümüzdə media sənayesinin idarə gücü sahibkarlar və onlarla əlaqəli böyük media şirkətlərinin əlində cəmlənib. Məsələn, “Warner Brothers” kimi şirkətlər film sənayesində müəyyən trendlərin yaranmasına və idarə olunmasına güclü təsir edir. Ümumilikdə günümüzdə əyləncə sənayesinin fərqli aspektləri üzərində nəzarət var. Kompüter oyunları, kitablar, jurnallar, veb saytlar və oyuncaqlar kimi vasitələr media konvergensiyasının əhəmiyyətli hissəsidir. Media bazarının davamlı olaraq böyük media şirkətləri tərəfindən sahiblənməsi və idarə olunması prosesi artıq heç kimdə şübhə doğurmur. Bu isə xidmət dəyərinin inkişafına, mövzuların inandırıcılığı, xüsusilə də texniki inkişafa, media sisteminin gücləndirilməsinə, peşəkarlar elitasının dəyişilməsinə və yeni ümumi maarifləndirmə üsullarının yaranmasına səbəb olur. “Media konvergensiyasının kültürel dəyişmələri köhnə mədəniyyət sənayelərini “silkələdi” və yeni marketlərin və təcrübələrin yaranmasına rəvac verdi. İnternetin media konvergensiyasında mərkəzi yer tutması Google və Yahoo! kimi şirkətlərin birjalarda nəyə görə milyardlarla dəyərləndirilməsini izah edir – investorlar inanırlar ki, bu korporasiyalar medianın gələcəyində olduqca mühüm rol oynayacaqlar” (18, 54).

Media konvergensiyasının Yenkinsin “iştirak boşluğu” adlandırdığı digər aspekti onun mühüm çatışmazlıqlarından biri kimi görünə bilər. Ümumilikdə media konvergensiyası sayəsində izləyicilər məzmun yaradılması prosesində iştirak üçün fürsətlər qazansalar da, hazırda medianın yeni formaları ilə yaxınlıq müəyyən bacarıqların inkişafını, həmçinin müasir texnologiyalara dərinlən bələd olmağı tələb edir. Nəticədə izləyicilərin müəyyən hissəsi kənarda qalaraq və ya imkanlardan lazımı qədər faydalana bilməyərək laqeydlik göstərir. Nəticədə o şəxslər yeni media mədəniyyətində tam iştirak edə bilmirlər. Lakin istənilən halda rəqəmsal texnologiyaların həyatımıza gəlişi kütləvi kommunikasiya sahəsində inkişafın yönünü müəyyən etdi. Bu yolun davamlı olacağı və bundan sonra da media istehlakçılarını daha böyük gəlişmələrlə təəccübləndirəcəyi şübhəsizdir.

Ç.Sterin haqlı olaraq qeyd edir ki, mass media texnologiyalarının gəlişməsi kultur və cəmiyyətlərə təsir edərək onların inkişafına təkan verir, bilik və təşəbbüslərin mənimsənilməsinə, paylaşılmasına və geniş kütlələrə yayılmasına şərait yaradır (19, 64).

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov A. Müasir dünyanın informasiya şəbəkəsində AzərTac-ın yeri: Təşəkkül tarixi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 229 s.
2. Məmmədov H. İmperializm və media. Bakı: MSA, 2013, 191 s.
3. Mowlana H. Global Information and World Communication. London: Sage Publications, 2005, 270 s.
4. Tüm yönleriyle Medya ve İletişim. Editörler Işık M., Erdem A. Konya: Eğitim Kitabevi, 2008, 236 s.
5. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. М.: Аспект Пресс, 2004, 398 с.

6. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: "Zərdabi LTD" MMC, 2012, 614 s.
7. Ess Ch. Digital media ethics. Cambridge: Polity Press, 2014, 298 s.
8. Özutku F., Çopur H., Sığın İ., İlter K., Küçükyılmaz M., Arı Y. Sosyal medyanın ABC-si. İstanbul: ALFA Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti., 2014, 210 s.
9. Dennis E., DeFleur M. Understanding Media in the Digital Age. New York: Allyn&Bacon, 2010, 411 s.
10. Словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1988, 621 с.
11. Azzaro M. Strategic Media Decision. Chicago: The Copy Workshop, 2008, 538 s.
12. Vivian J. The Media of Mass Communication. Boston: Allyn&Bacon, 2011, 480 s.
13. Biagi, S. Media/Impact. An Introduction to Mass Media, Sacramento: Wadsworth, 2001, 430 s.
14. Pavlik J., McIntosh Sh. Converging Media. New York: Oxford University Press, 2011, 479 s.
15. Global Media Policy in the New Millenium (Edited by Marc Raboy). Luton: University of Luton Press, 2002, 282 s.
16. Медиа: Введение. Под ред. Адама Бриггза и Пауля Кобли. 2-е издание. М.: Юнити-ДАНА, 2005, 534 s.
17. Baran, S. Introduction to Mass Communication. Media Literacy and Culture, Boston: McGraw Hill, 2002, 535 s.
18. Campbell R., Martin Ch., Fabos B. Media and Culture. Boston/New York: Bedford. St.Martins, 2008, 590 s.
19. Sterin Ch. J. Mass Media Revolution. Boston: Allyn& Bacon, 2012, 524 s.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В МАССОВОЙ КОММУНИКАЦИИ: К ВОПРОСУ О МЕДИАКОНВЕРГЕНЦИИ

Т.А.МАХМУДОВА

РЕЗЮМЕ

Данная публикация представляет собой анализ новых процессов, наблюдаемых в сфере массовых коммуникаций, в частности, медиаконвергенции. В статье дается подробная информация о понятии "конвергенция", доводится до внимания мнения различных ученых и экспертов по данному вопросу, а также указываются причины возникновения этого явления. Здесь также подробно представлена информация о разных видах медиаконвергенции, приводятся конкретные примеры по каждому из них, рассматривается характер отношений между ними. Несмотря на то, что в основе данного процесса лежит технологическая конвергенция, в статье отмечается немалая роль и других факторов. Подвергнув тщательному анализу влияние данного процесса на культуру и общественно-политическую жизнь различных обществ, автор приходит к выводу, что медиаконвергенция, будучи глобальным процессом, наблюдается во многих странах мира. В завершающей части исследования автор с различных аспектов рассматривает возможности процесса, открытые перед массовой коммуникацией.

Ключевые слова: массовая коммуникация, современные тенденции, цифровые технологии, конвергенция, виды конвергенции..

**CURRENT TRENDS IN MASS COMMUNICATION:
MEDIA CONVERGENCE**

T.A.MAHMUDOVA

SUMMARY

This paper analyzes new processes observed in the field of mass communications, in particular, media convergence. The article gives detailed information on the concept of "convergence", brings to attention the opinions of various scholars and experts on this issue, as well as the reasons leading to this phenomenon. Information on different types of media convergence is presented, specific examples are given for each of them, and the specific traits of the relationship between them are discussed. Despite the fact that this process is based mainly on technological convergence, the significant role of other factors has also been reviewed in the article. After carefully analyzing the impact of this process on the culture and socio-political life of different societies, the author comes to the conclusion that media convergence, being a global process, is observed in many countries of the world. In the final part of the study, the author examines from various aspects the opportunities open for mass communication by this process.

Key words: mass communications, current trends, digital technologies, convergence, types of media convergence.

KİTABXANAŞÜNASLIQ**UOT 050****AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNIVERSİTETİNİN
ELMİ NƏŞRLƏRİNİN YARANMASI****ŞƏHLA TAHİRQIZI**
Bakı Dövlət Universiteti
Sehla-tahirqizi@mail.ru

Məqalədə Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin elmi nəşrlərinin yaranma tarixi araşdırılır. Qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ali və Orta İxtisas Təhsil Komitəsinin orqanı olaraq 1925-ci ildən nəşr olunan jurnal müxtəlif adlarla 1958-ci ildən işıq üzü görmüşdür. 1959-cu ildən etibarən ittifaq miqyaslı "Neft və Qaz" adı altında işıq üzü görün jurnal 1999-cu ildən "Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin xəbərləri" adı ilə nəşr olunur.

Açar sözlər: neft və sənaye, "Neft və qaz", Ali Texniki Məktəblər, məqalə, jurnal.

Dünya elminin inkişaf edib bütövləşməsində elmi jurnalların danılmaz rolu vardır və bu jurnalların kitabşünaslıq baxımından təhlil edilib araşdırılması diqqətçəkəndir.

Keçmiş Sovetlər birliyində neft-qaz ali məktəblərinin flaqmanı olan Azərbaycan Dövlət Neft və Kimya İnstitutunda – indiki Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetində (ADNSU) nəşr olunan elmi jurnalların yaranma tarixinin, inkişaf perspektivlərinin və redaktə xüsusiyyətlərinin kitabşünaslıq nöqteyi-nəzərindən təhlil edilməsi daha çox diqqətçəkəndir.

"Azərbaycan dövrü mətbuatı: 1920-1970-ci illər" adlı bibliografik göstəricidə Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetində nəşr olunan elmi jurnallar haqqında deyilir: "Məşədi Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun əsərləri. Bakı, 1925-1970

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Ali və Orta İxtisas Təhsil Komitəsinin orqanıdır. 1925-1926-cı illərdə "M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Politeknik İnstitutunun əsərləri", 1927-1929-cu illərdə "Əzizbəyov adına Azərbaycan hökuməti Ali Sənaye məktəbinin elmi və fənni əxbarı", 1930-cu ildə "M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Neft İnstitutunun əxbarı", 1931-1934-cü illərdə "M.Əzizbəyov adına Qırmızı Əmək Bayrağı ordenli Neft Institu-

tunun əxbarı", 1935-1939-cu illərdə "M.Əzizbəyov adına Qırmızı Əmək bayrağı ordenli Azərbaycan İndustrial İnstitutunun əsərləri", 1940-1959-cu illərdə "M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunun əsərləri", 1960-1970-ci illərdə "M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun əsərləri" adlanmışdır.

1941-1945-ci illərdə Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunun əsərləri" nəşr olunmamışdır [2, 70-71].

1957-ci ilin dekabrında nəşrə imzalanan 1958-ci ilin yanvarından nəşrə başlayan aylıq elmi-texniki jurnal olan "Neft və qaz" jurnalı da keçmiş Azərbaycan Dövlət Neft və Kimya İnstitutunun elmi nəşrlərindəndir.

Bu jurnal ADNKİ-də 1958-ci ilədək nəşr olunan jurnallar içərisində ən uzunömürlüsü və populyarı olmuşdur.

Xalq Təhsili üzrə SSRİ Dövlət Komitəsinin "Ali məktəblərin Xəbərləri" seriyasından olan "Neft və Qaz" aylıq elmi-texniki jurnalı 1958-ci ilin yanvar ayından ayda 1, ildə 12 nömrə olmaqla nəşr olunmuşdur.

Araşdırma zamanı məlum oldu ki, jurnalda nəşr olunan məqalələr, demək olar ki, rus dilində olmuşdur. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu jurnal SSRİ Xalq Təhsili Dövlət Komitəsinin nəzdində nəşr olunurdu və bütün keçmiş sovetlər ittifaqının neft-kimya üzrə ali və orta ixtisas məktəblərini, həmçinin bu sahədə mövcud olan elmi-tədqiqat institutlarını əhatə edirdi.

Ciddi redaktə prosesindən keçməklə çapa hazırlanan jurnal nəşriyyat standartlarına əməl edilməklə 70x108 1/16 formatda, "Qızıl Şərq" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. Jurnalın 1-ci sayında redaksiya heyəti aşağıdakı tərkibdə olmuşdur:

Abduraşitov S.A., Əliyev A.K., Əsrəfov M.P., Baqdasarov B.Q., Quluzadə M.P. (məsul redaktor), Daxnov B.N., Yeqorov B.İ., Jiqaç K.F., İbrahimov İ.A. (məsul redaktor müavini), İsmayılov R.Q., Murav İ.M., Pançnkov Q.M., Şuxaryev Q.M., Tixomirov A.A. (məsul redaktorun müavini).

Mündəricatdan məlum olur ki, jurnalda neft-qaz sənayesinin, demək olar, bütün sahələri öz əksini tapmışdır: Neft sənayesinin geoloji tədqiqatları; quyuların qazılması; neft və qazın çıxarılması; neft və qazın işlənməsi; neft və qazın nəqli və saxlanması; neft maşınqayırması; neft sənayesinin iqtisadiyyatı və təşkili; yeni cihazlar; xronika; xarici təcrübədən və s. kimi bölmələrdə çoxsaylı məqalələr nəşr olunmuşdur [2].

Jurnalın 1981-ci il 5-ci sayında SSRİ Ali və orta ixtisas Təhsili Nazirliyinin orqanı olduğu qeyd olunaraq M.Əzizbəyov adına Neft və Kimya İnstitutunun mətbəəsində nəşr olunduğu bildirilir. Bu nömrə Qırmızı Əmək Bayrağı ordenli M.Əzizbəyov adına Neft və Kimya İnstitutunun 60 illiyinə həsr olunmuşdur.

Jurnalın baş redaktoru İ.A.İbrahimov, redaktor müavini T.Q.Alxazov, B.M.Dobrinin, redaksiya heyətinin üzvləri: T.M.Əliyev, B.Q.Belikov, A.D.Brents, N.B.Vassolviç, V.N.Vinoqradov, A.S.Hacıqasımov, M.P.Quluzadə, V.N.Daxnov, V.E.Kopılov, V.M.Matuseviç, A.M.Malik-Şahnazarov,

A.X.Mirzəcanzadə, A.D.Mustafayev, Q.E.Panov, Y.L.Rastoqev, D.L.Raxmankulov, Y.A.Sterlenko, A.İ.Spivak, Z.İ.Syunyayev olmuşlar [3].

Bu jurnalın 80-ci illərdə nəşr olunan xarakterik bir xüsusiyyəti də diqqətçəkəndir. Belə ki, jurnalın həmin illərdə çıxan hər ilin sonuncu (12-ci sayı) sayında bütün il boyu 11 nömrədə nəşr olunan məqalələrin bölmələr üzrə siyahısı verilir ki, bu da axtarış imkanlarının asanlaşmasına xidmət edir [4].

Jurnalın 1991-ci il 1-ci sayında jurnal artıq aşağıdakı redaksiya heyəti ilə işıq üzü görmüşdür:

T.M.Əliyev (baş redaktor), E.M.Mövsumzadə (baş redaktorun müavini), S.B.Baqın, V.N.Vinoqradov, M.P.Quluzadə, İ.A.İbrahimov, V.Q.Kanalin, A.F.Lunin, A.X.Mirzəcanzadə, Q.B.Rassoqin, Y.L.Rastoqev, A.İ.Spivak, E.S.Sıromyatnikov, B.Q.Tarasov (redaksiya heyətinin üzvləri, R.F.Hacınskaya (redaksiyanın məsul katibi) [5].

Jurnalın 1991-ci ildə nəşr olunan 3-cü sayından etibarən M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutu, M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənayev Universiteti adlanır və bu da jurnalda öz əksini tapmışdır. Redaksiya heyəti də eyni tərkiblə fəaliyyətini davam etdirmişdir [6].

M.Əzizbəyov adına Neft və Kimya İnstitutunun, sonralar Sənaye Universitetinin nəşri olan "Neft və qaz" jurnalı keçmiş Sovetlər Birliyində neft-qaz sənayesinin, qazma qurğularının, neft və qazın texniki işlənməsinin, neft sənayesinin avtomatlaşdırılması və mexanikləşdirilməsinin öyrənilməsində çoxşaxəli elmi araşdırmaların nəşrində çox böyük işlər görmüşdür. Jurnalın səhifələrində keçmiş ittifaqın müxtəlif yerlərindən – Qroznıdan, Ufadan, Moskvadan, Tüməndən, Başkiriya, Uxtinskidən, Ukraynadan, eləcə də Azərbaycan Texniki İnstitutundan, Bakı Dövlət Universitetinin Hesablama Mərkəzindən, Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutundan, Neft-Kimya İnstitutlarından gələn neft sənayesi və quyuların işlənməsi ilə bağlı elmi məqalələri nəşr edərək oxucularına çatdırmışdır.

"Neft və Qaz" jurnalı 1999-cu ilin may ayınadək nəşr olunmuşdur.

Araşdırmaların nəticələrindən belə qənaətə gəldik ki, öz sələflərinin işini səhifələrində uğurla davam etdirən "Neft və qaz" jurnalı neft-qaz sənayesinin inkişafında çox böyük işlər görmüş, əvəzolunmaz elmi uğurların əldə edilməsində Azərbaycanın, eləcə də keçmiş ittifaqın elmi ictimaiyyətinə fəvqəladə xidmətlər göstərmişdir.

Qeyd edək ki, jurnal ənənəvi olaraq 1500, 1900 tirajla institutun mətbəəsində ciddi redaktə və korrektə prosesindən keçməklə nəşr olunmuşdur.

Hazırda Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetində nəşr olunmuş çoxsaylı elmi jurnalların davamı olaraq "Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri" jurnalı nəşr olunur [11].

Azərbaycan ali texniki məktəblərinin birliyi 1999-cu ildə yeni jurnal (müvafiq statusla) təsis edilməsini lazım bildi. Təbiidir ki, jurnalın dəyişməsinin təşəbbüskarı "köhnə" jurnalın hüquqi varisi ADNSU (keçmiş Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) oldu. Ali Təhsil ocağının rəhbərləri tərəfindən re-

daksiyanın və redaksiya heyətinin yeni tərkibi, eləcə də nəşr materiallarını hazırlamaq üçün kompüter mərkəzi yaradıldı və 1999-cu ilin iyun ayında "Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri" jurnalının birinci sayı işıq üzü gördü [11].

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti (ADNSU) "Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri" elmi jurnalında

- Geologiya
- Neft və qaz
- Kimya və kimya texnologiyası
- Mexanika və maşınqayırma
- Energetika və enerji maşınqayırması
- Kompüter elmləri
- Kompüter mühəndisliyi
- Mexatronika və robototexnika
- Metrologiya və cihazqayırma
- Ekologiya və təhlükəsizlik
- İqtisadiyyat, biznes və idarəetmə
- Qısa məlumatlar

sahələri üzrə məqalələr dərc olunur. Təqdim olunacaq məqalələrin elm sahələri sadalananla məhdudlaşmır.

Jurnal dövrü sistemlidir, il ərzində 6 nömrəsi dərc olunur. Qəbul edilən elmi məqalələr Azərbaycan, ingilis və rus dillərində, mövcud olan rubrikalarda nəşr edilir.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnalın baş redaktoru rektor professor M.B.Babanlı, baş redaktorun müavini g.m.e.doktoru R.Y.Əliyarov, məsul katib O.H.Hüseynovdur.

Redaksiya heyətinə aşağıdakılar daxildir:

* Batırşin (Meksika, Rusiya), K.W.Bonfiq (Almaniya), V.M.Əhmədov (Azərbaycan), A.R.Əliyev (Azərbaycan), Fazlollahi (ABŞ), V.V.Gordiyenko (Ukrayna), A.D.İsmayılzadə (Azərbaycan), Kaspşik (Polşa), İ.A.Qaraqaş (Rusiya), Q.Q.Quliyev (Azərbaycan), A.M.Quliyev (Azərbaycan), R.R.Quliyev (Rusiya, Azərbaycan), R.S.Qurbanov (Azərbaycan), Mug (Almaniya), M.A.Musayev (Azərbaycan), R.X.Müslümov (Rusiya), Pedriç (Kanada, Polşa), Rot (Almaniya), Sadıqoğlu (Şimali Kipr), T.S.Salavatov (Azərbaycan), V.M.Seyidov (Azərbaycan), A.İ.Timurziyev (Rusiya), Türksen (Kanada, Türkiyə), Ulutağay (Türkiyə), S.V.Ulyanov (Rusiya), V.M.Valyayev (Rusiya), A.V.Yazenin (Rusiya), S.İ.Yusifov (Azərbaycan), L.A.Zadə (ABŞ) (2017-ci ildə vəfat etmişdir), N.P.Zapivalov (Rusiya).

Müəlliflərin diqqətinə çatdırılır ki, jurnalın elmi istiqamətinə uyğun aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların nəticələri ilk dəfə dərc olunmaq üçün qəbul olunur.

Jurnalın daxili tərtibatı, əsasən də mündəricatı nəşriyyat standartlarına uyğun verilməyib. Belə ki, mündəricat ilk səhifələrdə verilsə də, cədvəl formasında üç sütunda, üç dildə yığılıb. Bu da bir növ qarışıqlıq yaradır və axtarışı çətinləşdirir [1].

Jurnalın həmin illərdə nəşr olunan saylarındakı məqalələr, əsasən Azərbaycan müəlliflərinə məxsusdur [2].

"Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri" jurnalının 2017-ci il saylarında artıq həm tərtibat, həm də format etibarilə dəyişiklik görürük. Bu tərtibat nəşr standartları baxımından o qədər də ürəkaçan deyil. Belə ki, jurnalın titulları və titulların arxası elementləri, eləcə də redaksiya heyətinin siyahısı üz qabığında verilmişdir. Belə tərtibat isə jurnal nəşrində qəbul edilməz haldır. Bu sayların üz qabığının sol yuxarı küncündə və titulların səhifəsinin, aşağısında cild 19, № 1 kimi qeyd var. Düşünürük ki, bu, jurnalda axtarış imkanlarını asanlaşdıran vasitədir. Həmçinin bu saylarda redaksiya heyəti standartlara uyğun olaraq titulların arxasındakı səhifədə verilir.

Mündəricatın tərtibində isə tərtibçilər standartlara uyğun format seçiblər. Belə ki, mövzular üzrə qruplaşdırma apararaq verilən məqalə adları ayrı-ayrı səhifələrdə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində verilmişdir [3; 4].

Jurnalda nəşr olunan məqalələr həm müəlliflərin özləri, həm müvafiq rəyçilər, həm də redaksiya heyəti tərəfindən ciddi redaktə olunmaqla işıq üzünə çıxır.

Jurnalda çoxsaylı mövzular: kompozisiyalı tərkibli müxtəlif konservasiya mayelərinin müqayisəli tədqiqi, neft-kimya sahəsində tətbiq olunan müasir cihazlar, ölçmə nəticələrinə düzəlişlər daxil etməklə qeyri-xətti funksional asılılıqların icra edilməsi, neft-qazçıxarma müəssisələrində səmərəli innovasiya strategiyaları və bu kimi digər çoxsaylı məqalələr nəşr olunur ki, bu da ölkəmizdə, eləcə də dünyada neft sənayesində yeniliklərin tətbiqinə və yeni axtarışlara səbəb olacaqdır.

NƏTİCƏ

"Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin elmi nəşrləri: yaranması və redaktə xüsusiyyətləri" adlı məqalə üzərində kitabşünaslıq nöqtəyindən nəzərdən apardığımız təhlil zamanı gəldiyimiz qənaətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Jurnal nəşri prosesi milli-mədəni, ədəbi-elmi sərvətin yaradılmasının tərkib hissəsidir. Eyni zamanda bu, bədii elmi və metodiki düşüncənin reallaşaraq elmi ictimaiyyətə çatdırılması prosesidir. Ona görə də belə məsuliyyətli işin bir neçə mərhələdən, o cümlədən mütəxəssis redaktəsindən keçməsi vacibdir. Buraxılış işinin mövzusunə uyğun apardığımız araşdırmalar zamanı məlum oldu ki, zaman-zaman ad etibarını itirən dəyişsə də, istər "Azərbaycanın neft təsərrüfatı" jurnalı, istər "Neft və qaz" jurnalı, istərsə də hazırda bu jurnalların xələfi olaraq fəaliyyət göstərən "Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri" jurnalı hər zaman ciddi şəkildə redaktə və korrektə olunmuşlar.

2. Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin orqanı olan istər əvvəlki, istərsə də hazırda nəşr olunan "Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri" jurnallarını M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada tam komplektdə tapmaq mümkündür. Bu, təbii ki, ölkəmizdə nəşr olunan bəzi elmi jurnallardan fərqli olaraq redaksiya heyətinin və universitet mətbəəsinin əməkdaşlarının öz işlərinə məsuliyyətlə yanaşmasından xəbər verir.

3. Araşdırmaların nəticələrindən belə qənaətə gəldik ki, öz sələflərinin işini səhifələrində uğurla davam etdirən "Neft və qaz" jurnalı neft-qaz sənayesinin inkişafında çox böyük işlər görmüş, əvəzolunmaz elmi uğurların əldə edilməsində Azərbaycanın, eləcə də keçmiş ittifaqın elmi ictimaiyyətinə fəvqəladə xidmətlər göstərmişdir.

4. Çox yaxşı olardı ki, əvvəlki jurnallar olmazsa belə, "Xəbərlər" jurnalının elektron versiyası internet resurslarında yerləşdiriləydi. Çünki bu jurnalın oxucu auditoriyasının daha da genişlənməsinə səbəb olardı.

5. Arzu edərdik ki, "Xəbərlər" sələfi olan "Neft və qaz" jurnalı kimi öz səhifələrində xarici müəlliflərin məqalələrinə geniş yer ayırsın. Çünki bu, neft kadrlarının hazırlanmasına dünyada nüfuzlu universitet olan Neft və Sənaye Universitetinin beynəlxalq səviyyədə çəkisinin bir daha artmasına birbaşa təsir edə bilər.

6. "Xəbərlər" in hazırkı saylarının üz qabığının profilə uyğun dəyişdirilməsi daha yaxşı olardı.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri, № 1, 1999
2. Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri, № 3-4, 1999
3. Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri, №1, 2017
4. Azərbaycan Ali Texniki Məktəblərinin Xəbərləri, № 6, 2017
5. Azərbaycan dövrü mətbuatı: bibliografiya 1920-1970-ci illər. Bakı, 1971-ci il, s. 70-71
6. Neft və qaz, № 5, 1981
7. Neft və qaz, № 9, 1981
8. Neft və qaz, № 12, 1981
9. Neft və qaz, № 1, 1991
10. Neft və qaz, № 3, 1991

İnternet resursları

11. www.AATMX@asoiu.edu.az

НАУЧНЫЕ ЖУРНАЛЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО НЕФТЯНОГО И ПРОМЫШЛЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ШАХЛА ТАХИРКЫЗЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается история научных публикаций Азербайджанского государственного нефтяного и промышленного университета. Было отмечено, что журнал, изданный с 1925 года как орган высшего и среднего специального комитета по

образованию Совета Министров СССР, был опубликован под разными названиями с 1958 года, а с 1959 года он был опубликован под названием «Нефть и газ», Журнал выходит с 1999-го года под названием «Новости высших технических учебных заведений Азербайджана».

Ключевые слова: нефть и промышленность, Нефть и газ, Высшие технические школы, статья, журнал.

WRITING OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS OF AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRIAL UNIVERSITY

SHAHLA TAHIRQIZI

SUMMARY

The article examines the history of the scientific publications of the Azerbaijan State Oil and Industrial University. It was noted that the magazine, which has been published since 1925 as the body of the Higher and Secondary Specialized Education Committee of the USSR Council of Ministers, has been published in different names since 1958, and since 1959 it has been published under the name of "Oil and Gas" The magazine is published in 1999 under the title "News of Azerbaijan Higher Technical Schools".

Key words: oil and industry, Oil and Gas, Higher Technical Schools, article, magazine.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Şiriyev F.A.
Dildə fonotransliterasiya məsələləri (konseptual baxış) 5

Abasova N.Y.
“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə heyvan
komponentli fitonimlər 9

Mərdanova S.M.
Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu texnologiyaları 17

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Saraclı M.O.(Həsənova)
Ə.Haqqverdiyev dramaturgiyasında qəhrəman konsepsiyası 26

Hüseynova S.D.
M.Altunbayın “Azadlığa uçan türk” memuarında tarixi gerçəkliyin
bədi inikasını 32

Rəsulzadə Ə.S.
1960-70-ci illərdə poeziyamızdakı yeniliklər 38

TARİX

Zeynalov İ.X.
“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tariximizin öyrənilməsində əhəmiyyəti 44

Xasayev N.N., Cəlalzadə B.M.
Qədim və ilk orta əsrlər dövründə Azərbaycanda gedən etno-siyasi
proseslər zəminində Azərbaycan xalqının təşəkkülü probleminə dair 53

Məmməd-zadə N.S.
Sərhədlərin təhlükəsizliyi və toxunulmazlığı sahəsində
beynəlxalq-hüquqi bazanın dövlətin xarici siyasətinə təsiri 61

Abbasov T.N.
Ərəb qısqançlığının “qurbanı” və ya nə üçün Doxa Yaxın Şərqi regionunda
“hər şeydən məhrum edildi” (Səudiyyə-Qətər qarşıdurmasının kontekstindən) ... 70

Məmmədov A.B.
Azərbaycan tarixşünaslığında xalqımızın islamaqədərki
dəfn mərasimlərində tarixi demoqrafik məsələlərin tədqiqi 78

İslamova Z.R., Paşayeva U.M.
Nadir şah Əfşara tarixdə baxış 86

Əhmədov A.P. Azərbaycan Respublikası dövlət miqrasiya xidmətinin (DMX) beynəlxalq əməkdaşlıq əlaqələrindən	94
Qurbanlı Ə.C. Ermənistan SSR-də azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti (1988-1991)	104
Məmmədova N.B. XIII-XIV əsrlərdə Venesiyanın Aralıq dənizi ticarəti uğrunda mübarizəsinə dair	110
Zeynalova S.Ə. İtaliya müharibələri və Habsburqlar	117
Əmirli İ.C. Formasiyalararası fərq. Quldarlıq formasiyası (II bölmə)	124
Nəsirov N.P. Elxani ordusunda hərbi vəziyyət (ingilisdilli tarixşünaslıq üzrə)	136
Adıgözəlova G.R. Azərbaycan Respublikasında məcburi köçkünlərin iqtisadi sosial problemləri və onların həlli istiqamətləri (2004-2014-cü illər)	142
Sədrəddinova G.E. 1821-ci ildə Osmanlı imperiyasına qarşı başlayan yunan üsyanının adalara sirayət etməsi	148
Həmidov A.B. XX əsrin 70-ci illərində yüksəkixtisaslı milli kadrların hazırlanmasında və yerləşdirilməsində ulu öndər Heydər Əliyevin rolu	156

JURNALİSTİKA

Niftəliyeva K.Q., Salamov N.X. Transmilli media orqanlarının inkişaf dinamikası, tematikası və sosial mediada təmsili	164
Mahmudova T.A. Kütləvi kommunikasiyada yeni meyillər: Media konvergensiyası	171

KİTABXANAŞÜNASLIQ

Tahirqızı Şəhla Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin elmi nəşrlərinin yaranması	180
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Шириев Ф.А.

Вопросы фонотранслитерации в языкознании (концептуальный взгляд)..... 5

Абасова Н.Я.

Фитонимы с компонентами имен животных в “Диалектическом словаре”... 9

Марданова С.М.

Технологии семейно-бытового стиля в языках Азербайджанского фольклора ... 17

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Сараджды М.О. (Гасанова)

Концепция героя в драматургии А.Ахвердиева..... 26

Гусейнова С.Д.

Историческая правда художественного изображения в мемуарах

М.Алгунбая «Летящий на свободу тюрок» 32

Расулзаде А.С.

Инновации в нашей поэзии в 1960-е и 70-е годы 38

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х.

Значимость эпоса «Китаби-Деде Горгуд» в изучении нашей истории..... 44

Хасаев Н.Н., Джалалзаде Б.М.

О проблеме формирования народа на почве этнополитических процессов в древнем и средневековом Азербайджане 53

Мамед-заде Н.С.

Влияние международно-правовой базы в сфере обеспечения безопасности и неприкосновенности границ на внешнюю политику государства 61

Аббасов Т.Н.

«Жертва» арабской ревности: или почему Доха стала «изгоем» на Ближнем Востоке (в контексте Саудовско-Катарского противостояния)..... 70

Мамедов А.Б.

Исследование историко-демографических вопросов на основе доисламской погребальных обрядов нашего народа в Азербайджанской историографии 78

Исламова З.Р., Пашаева У.М.

Взгляд в истории Надир шаха Афшара 86

Ахмедов А.П. О международных связях сотрудничества Государственной Миграционной Службы (ГМС) Азербайджанской Республики.....	94
Курбанлы А.Дж. Политика этнической чистки и геноцида против азербайджанцев в Армянской ССР (1988-1991).....	104
Мамедова Н.Б. О борьбе Венеции за Среднеземноморскую торговлю в XIII-XIV вв.	110
Зейналова С.А. Итальянские войны и Габсбурги	117
Амирли И.Дж. Различия в формациях	124
Насиров Н.П. Военные чиновники в армии государства Хулагуидов (англоязычные историографии)	136
Адигозалова Г.В. Экономические и социальные проблемы ВПЛ и пути их решения в Азербайджанской Республике (2004-2014 годы)	142
Садрадинова Г.Е. Влияние восстания греков против Османской империи в 1821 году на население живущих в островах	148
Гамидов А.Б. Роль общенационального лидера Гейдара Алиева в подготовке и распределении высокоспециализированных национальных кадров в 70-е гг. XX века	156

ЖУРНАЛИСТИКА

Нифталиева К.Г., Саламов Н.Х. Динамика развития транснациональных СМИ, их тематика и представление в социальной меди	164
Махмудова Т.А. Современные тенденции в массовой коммуникации: к вопросу о медиаконвергенции.....	171

БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ

Тахиркызы Ш. Научные журналы Азербайджанского государственного нефтяного и промышленного университета.....	180
---	-----

CONTENS

LINGUISTICS

Shiriyev F.A. The language in the phonotransliteration issues (conceptual views)	5
Abasova N.Y. Phytonyms formed from the names of animal's which were founded in the "Dialectical dictionary"	9
Mardanova S.M. Technologies the family-everyday style in the language of the Azerbaijan folklore	17

LITERATURE

Sarajli M.O. (Hasanova) A.Hagverdiyev concept of characters in the drama	26
Huseynova S.M. Artistic reflection of the historical reality in M.Altunbay's memoir "The Turkic flying to the freedom"	32
Rasulzadeh A.S. Innovations in our poetry in the 1960s-70s.....	38

HISTORY

Zeynalov İ.X. The importance of "Kitabi-Dada Qorqud" in learning our history	44
Khasayev N.N., Jalalzadeh B.M. About the problem of formation of people on the basis of ethnopolitical processes in Azerbaijan during the ancient and medieval period	53
Mammad-zada N.S. Influence of the international legal framework in the sphere of territorial immunity on the external policy of the state.....	61
Abbasov T.N. "The victim" of Arabian jealousy or why Doha has become the "social outcast" in the middle east region (in the context of Saudi Arabia-Katar opposition)	70
Mammadov A.B. Investigation of historical demographic issues on the pre-Islamic funerary rites of our people in Azerbaijan historiography	78
İslamova Z.R., Pashayeva U.M. Review to Nadir Shah Afshar in history	86

Ahmadov A.P.	
Relations of international cooperation of State Migration Service of the Azerbaijan Republic	94
Gurbanlı A.J.	
Etno political clearance and genocide policy of the SSR Armenia against Azerbaijan (1988-1991)	104
Mammadova N.B.	
Attempts of Venice to take control over the trade around the Mediterranean sea in the XIII-XIV centuries.....	110
Zeynalova S.A.	
Italian wars and the Habsburgs	117
Amirli I.J.	
The differencies of formation	124
Nasirov N.P.	
The military officials in the Ilkhanate army (english-language works)	136
Adigozalova G.R.	
Economic and social problems of IDPs and ways of their solution in the Republic of Azerbaijan (2004-2014)	142
Sadraddinova G.E.	
The spread of 1821 Greek rebel against the Ottoman Empire into the Islands	148
Gamidov A.B..	
The role of the national leader Heydar Aliyev in the preparation and allocation of highly specialized national staff in 70s of the XX century	156

JURNALİSTİCS

Niftaliyeva K.G., Salamov N.Kh.	
The development dynamics of transnational media outlets, themastics and representation in social media	164
Mahmudova T.A.	
Current trends in mass communication: media convergence	171

LIBRARY SCİENCE

Tahirqizi Sh.	
Writing of scientific publications of Azerbaijan State Oil and Industrial University	180

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 4 sm, aşağıdan – 4,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə diskə birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) biblioqrafik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər nəşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 10.09.2018. Çapa imzalanmışdır: 23.11.2018
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 12,25 c.v. Sifariş 319. Sayı 120.

«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az